De Gulden Passer. Jaargang 48

bron
De Gulden Passer. Jaargang 48. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1970

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005197001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

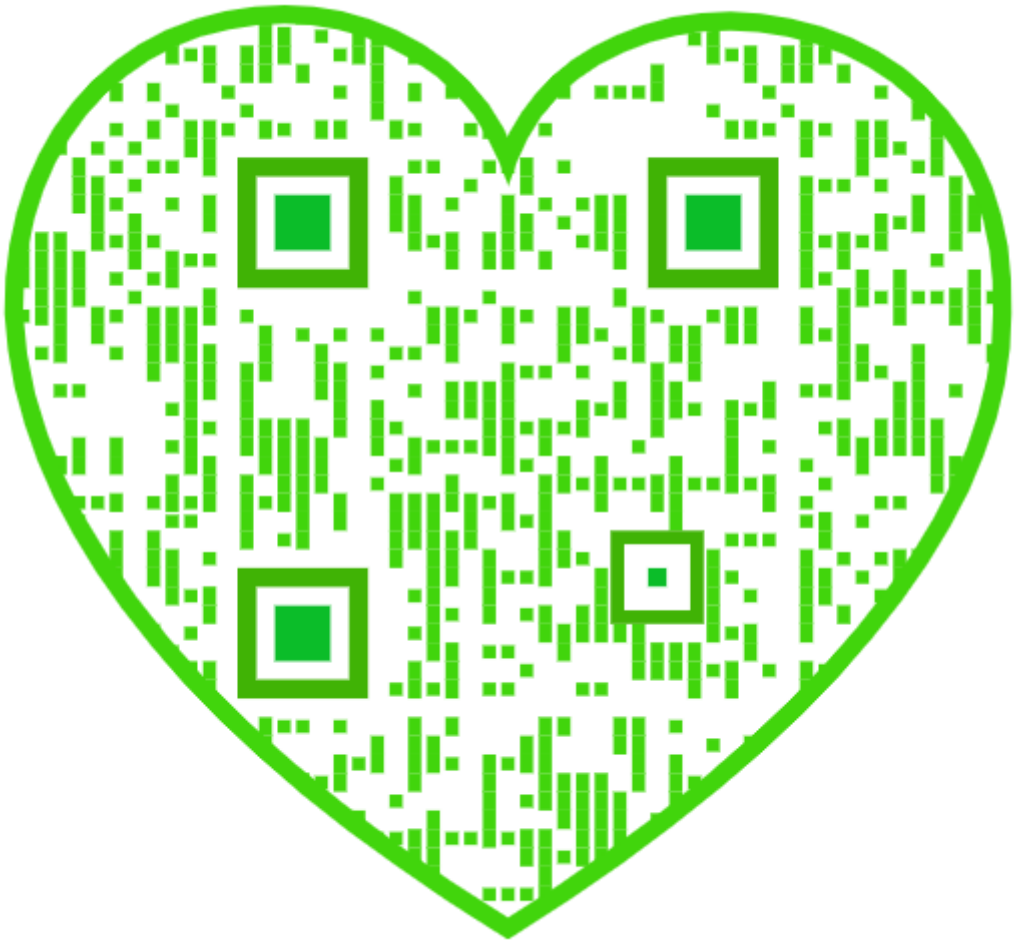

[De Gulden Passer 1970]

De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz. Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)

door Francine de Nave
(Antwerpen)

Op 12 maart 1591 verliet de Zuidnederlandse professor Justus Lipsius Leiden, de stad waar hij gedurende dertien jaar aan de universiteit had gedoceerd. Een goed jaar later was hij te Leuven, ditmaal als katholiek hoogleraar. Wat had Lipsius ertoe bewogen voor het katholieke Zuiden het Noorden vaarwel te zeggen, waar hij gedurende zoveel jaren van materiële welstand had genoten, waar hij zich een uitgebreide vriendenkring had weten te verwerven en als geleerde zeer hoog stond aangeschreven? Het is de polemiek welke zich tussen hem en de als ‘dialogist’ zeer bekende Dirck Volckertsz. Coornhert in 1590 afspeelde, die de aanleiding is geweest tot Lipsius' vertrek. Alle biografen zijn het hierover eens. Coornhert maakte Lipsius verdacht inzake zijn godsdienstige overtuiging en politieke strekking en de publieke opinie keerde zich tegen de professor, die zich derhalve gedwongen zag Leiden te verlaten. Steeds werd dit herhaald in de biografische werken en artikels, zonder dat evenwel meer in het bijzonder werd nagegaan hoe de strijd zich heeft afgespeeld tussen Lipsius en Coornhert vanaf 18 maart 1590, datum waarop Coornhert Lipsius' *Politicorum* in handen kreeg, tot 29 oktober 1590, toen Coornhert overleed. Alle auteurs beperkten zich tot enkele mededelingen en ten hoogste een paar bladzijden werden aan de polemiek gewijd. Daarom wordt hier nu een chronologische

weergave van de evolutie van het duel Lipsius-Coornhert betracht aan de hand van hun correspondenties. Hierbij wordt er eveneens naar gestreefd om door middel van uittreksels uit de brieven en werken van de twee antagonisten de antithese in hun denken in het licht te stellen. Het is hier dus de bedoeling enerzijds een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie te geven van wat in 1590 tussen Lipsius en Coornhert is gebeurd, met de gevolgen van deze tweestrijd, en anderzijds de tegenstelling in hun opvattingen te onderzoeken, welke zeer belangrijk is als illustratie van het feit, dat in het zestiende-eeuwse denken in het Noorden oud en nieuw, respectievelijk door Lipsius en Coornhert belichaamd, naast elkaar leefden en in botsing kwamen. Onvermijdelijk moest de zeer moderne visie van Coornhert stoten op de conservatieve, traditionele gedachtenwereld van zijn jongere tijdgenoot Lipsius. Ook het godsdienstig aspect van de kwestie, de knoop van het probleem, de vraag namelijk of Lipsius Leiden de rug toekeerde omdat hij werkelijk rooms was en Coornhert dit had weten te ontsluieren, wordt hier onderzocht en een eerste antwoord met voorlopige bewijsvoering betracht. Van een nauwkeurig onderzoek naar Lipsius' godsdienstige overtuiging gedurende zijn gehele Leidse periode moest worden afgezien, daar dit een studie op zichzelf is, zoals trouwens het artikel van H.T. Oberman bewijst[1]. Dit artikel maakt, gezien deze tekortkoming, dus geen aanspraak op volledigheid. Een totaal nieuwe kijk op de oorzaken van Lipsius' vertrek beoogt het ook niet te brengen.

Met welke mensen hebben wij in 1590 te maken in de twee antagonisten?[2] Justus Lipsius (1547-1606) was professor in de geschiedenis en in het recht aan de Leidse universiteit sinds 5 april 1578.

1 H.T. Oberman trachtte in zijn artikel *Van Leiden naar Leuven. De overgang van Justus Lipsius naar een Roomsche Universiteit* (‘Ned. Arch. voor Kerkgesch.’, N.S., 5, 's Gravenhage, 1908, blz. 68-111, 191-227 en 269-304) uit te maken welke godsdienstige overtuiging Lipsius te Leiden had, evenwel op betwistbare wijze. Ondanks de titel van het artikel werd de geschiedenis van de tweestrijd Lipsius-Coornhert nagenoeg verwaarloosd. De Coornhert-figuur werd daarbij niet besproken.

2 Voor meer biografische gegeven cfr. voor Lipsius het artikel van L. Roersch in de *Biographie Nationale*, 12, Bruss., 1892-1893, 8°, col. 239-290. Cfr. voor Coornhert de artikels van B. Becker in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, X, Leiden, 1937, 8°, col. 207-215 en van H. van Alphen, *Coornhert's voertaal voor den Koning*, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7de reeks, I, ('s-Gravenhage, 1931), 8°, blz. 1-14.

Vanuit Leuven was hij in 1578 naar Leiden gekomen, omdat een langer verblijf in het Zuiden voor hem gevaarlijk kon worden. Zijn katholicisme was immers verdacht na zijn professoraat aan de lutherse universiteit van Jena (1572-1574) en de contacten welke hij onderhield met calvinisten uit het Noorden als Janus Dousa, die zijn benoeming te Leiden zou bewerken, droegen er zeker niet toe bij dat hij het vertrouwen van de overheid had kunnen terugwinnen. Lipsius was bijzonder geëerd te Leiden. Beroemd door gans Europa als uitstekend filoloog, specialist in de Romeinse geschiedenis en oudheidkunde en systematicus van het neo-stoïcisme was hij hét pronkstuk van de universiteit.

Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590), in tegenstelling tot Lipsius een geboren Hollander, was geen professor en had zelfs geen hoger onderwijs genoten. Door zelfstudie had deze autodidact zich weten te doen erkennen als intellectueel. Als dichter, prozaschrijver, theoloog, moraalfilosoof en daarnaast ook etser, was hij een der meest veelzijdige persoonlijkheden die het Noorden heeft voortgebracht. Vooral als polemist was in 1590 zijn reputatie gevestigd. Na een afgebroken politieke carrière, hij bracht het door toedoen van Oranje van koopmanszoon tot secretaris van de Staten van Holland in 1572, verlegde hij zijn activiteit naar het terrein van de theologie. Vanaf mei 1577 was hij in conflict met de predikanten, niet omdat hij rooms was, want aan de hand van de bijbel, de werken van de kerkvaders, deze van klassieke auteurs en die van Erasmus, Melanchton, Franck, Schwenckfeld, David Joris, Hendrik Niclaes en anderen, had hij zich verwijderd van de roomse Kerk om een individueel geloof met spiritualistische, rationalistische, anabaptistische, mystieke[3] en stoïcijnse[4] inslag te ontwikkelen. Hij was niet katholiek, maar hij was ook te onafhankelijk van geest om de

3 Volgens H. Bonger hebben 4 richtingen Coornhert gevormd: spiritualisme, rationalisme, de Dopers en de mystiek (*Dirck Volckertszoon Coornhert. Studie over een nuchter en vroom Nederlander*, Lochem, 1952, 8°, blz. 86-87).

4 Coornherts christelijk stoïcisme komt het meest tot uiting in zijn '*Zedekunst*, *dat is Wellevenskunste*' van 1586.

theorieën van de hervormers in hun geheel te kunnen aanvaarden. Zo nam hij het in 1560 op tegen Calvin, die hem persoonlijk van antwoord diende in 1562. Coornhert werd een der felste bestrijders van het calvinisme. Aldus kwam het ook vanaf mei 1577 tot december 1583 met de predikanten tot vier openbare disputen, welke door de onbevredigde Coornhert meestal schriftelijk werden verder gezet. Zo werd deze geduchte polemist de auteur van een reeks dogmatische geschriften, welke zelfs de Leidse professoren in de theologie, Lambertus Danaeus en Adriaan Saravia, trachtten te weerleggen. Zelf slachtoffer van de godsdienstvervolgingen onder Alva, pleitte hij onvermoeid voor godsdienstvrijheid en scheiding van Kerk en Staat, principes die door het merendeel van zijn tijdgenoten nog niet werden aanvaard. Immers niet alleen de katholieken stonden er vijandig tegenover, maar ook de grote hervormers Luther, Calvin en Zwingli, die de vrije beoefening van religie slechts opeisten voor hun eigen leer. De toleranten vormden een minderheid welke slechts zekere doopsgezinden, mystici en spiritualisten omvatte, naast enkele zelfstandige denkers als Erasmus en Castellio, die evenals wat later de groep der 'Politiques' in Frankrijk en de Nederlanden, vooral uit politieke overwegingen (omwille van het behoud van de staatsrust) pleitten voor verdraagzaamheid. Gedreven, niet zozeer door politieke motieven, hoewel die in zijn werken wel voorkomen, maar in de eerste plaats door de fundamentele stelling van zijn persoonlijke godsdienstige overtuiging, namelijk de liefde tot de evennaaste[5], had Coornhert onafgebroken vanaf 1579[6] in talrijke werken[7] zijn principes van godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid verdedigd.

In 1589 verscheen dan Lipsius' *Politica.* Met de *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Qui ad Principatum maxime spectant* begaf Lipsius zich op het gebied van de staatsfilosofie. Dit werk, geschre-

5 H. Bonger, *Dirck Volckertszoon Coornhert...*, blz. 68 en *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert*, Arnhem, s.d. [1954], 8°, blz. 106.

6 In 1579 verscheen Coornherts *Aengheheven dwang in der conscientiën binnen Hollandt*, waarin hij de in het Noorden beginnende onverdraagzaamheid aanklaagt. Ook de verhouding van Kerk en Staat wordt in dit werk besproken.

7 Cfr. voor de werken die voor de kennis van Coornherts tolerantie het belangrijkste zijn: H. Bonger, *De motivering...*, blz. 7-56.

ven als algemene handleiding voor de vorst om goed te regeren, bevat naast een stelselmatige uiteenzetting over de rechten en plichten van de vorst ook praktische wenken voor een degelijk beleid. In een dergelijk werk kon Lipsius natuurlijk niet de verhouding van Kerk en Staat, noch het vraagstuk van het al dan niet toekennen van godsdienstvrijheid stilzwijgend voorbijgaan. Hij was dan ook verplicht deze kernproblemen van zijn tijd, waarover al zoveel geredetwist was, te behandelen, evenwel zonder al te veel enthoesiasme. Hij zag immers wel in, dat dit deel van zijn werk kritiek kon uitlokken.

Traditiegetrouw verwierp Lipsius de godsdienstvrijheid, waarin hij juist de oorzaak zag van de verdeeldheid en strijd, waardoor zijn tijd gekenmerkt was. Tegenover de verscheurdheid stelde hij de staatkundige eenheid die slechts kon bestaan, althans volgens Lipsius, bij eenheid van godsdienst[8]. Dit impliceerde dat tegenover wie de staatsgodsdienst niet aanvaardde, moest worden opgetreden. Lipsius legde zijn leerling-vorst de plicht op nieuwlichters in bedwang te houden, niet zozeer om de gevestigde godsdienst te vrijwaren, maar in de eerste plaats omwille van het behoud van de staatsrust[9]. Echter niet alle ketters moesten vervolgd worden. Lipsius onderscheidde twee categorieën: enerzijds die andersdenkenden, welke in het openbaar hun valse stellingen verkondigen en er anderen voor trachten te winnen, en anderzijds dezen, die er wel afwijkende opvattingen op nahouden, maar er geen ruchtbaarheid aan geven en ze voor zich houden[10]. De laatsten, die niet aan proselitisme doen, mochten gespaard blijven voor vervolging en hoefden niet te worden opgespoord[11]. Voor de eersten echter gaf Lipsius hoegenaamd geen blijk van verdraagzaamheid. Als gevaar voor de openbare orde moesten ze gestraft worden, vooral

8 '... Unde coniurationes, seditiones, conciliabula existunt. ... Ergo firmiter haec nostra sententia est, Unam religionem in uno regno servari...', *Politicorum*, boek IV, hfdst. 2, Lugd. Bat., 1589, blz. 107; 'Unionis auctor illa una: et a confusa ea, semper turbae', *Idem*, blz. 106.

9 *Idem*, blz. 107.

10 *Idem*, blz. 109.

11 'An puniendi singuli et quieti? itemque an extrahendi et perquirendi? Neutrum... ex usu videri. Hicne talis etiam puniendus? Non videtur. Fortasse nec nimis inquirendus, nam cui bono?', *Politicorum*, IV, blz. 111.

als ze onrust en wanorde zaaiden[12]. Ook de actie dus van wie louter aan proselitisme deden, zonder daarom eigenlijk onruststokers of oproerkraaiers te zijn, moest onderdrukt worden. Zelfs in zijn Leidse periode kon Lipsius veel minder verdraagzaamheid opbrengen dan zijn grote voorganger Erasmus. Volgens Erasmus moest immers van vervolging worden afgezien, wanneer de ketters zich rustig houden, totdat een algemeen concilie zich over hen zou hebben uitgesproken. Dit om een burgeroorlog te voorkomen. Erasmus aanvaardde als eerste de godsdienstvrijheid, niet in principe, maar omwille van de vrede. Nog hopend op de uiteindelijke vereniging der Kerken, zag hij er slechts een noodoplossing in, welke hij niet als definitief, maar als tijdelijk kon bijtreden[13]. Lipsius kon Erasmus in deze toegeeflijkheid niet volgen. Wie het aandurfde openlijk te kennen te geven non-conformist te zijn op godsdienstig gebied mocht niet ongestraft blijven, hoewel eerst moest getracht worden hem door overtuiging terug te brengen tot het ware geloof[14]. Welke straffen op proselieten van toepassing waren heeft Lipsius in de *Politicorum* niet breedvoerig uiteengezet. Hoewel hij inzag dat een rigoureus optreden eerder schade zou brengen dan herstel[15], vatte hij zijn gedachten samen in het kernachtige, weinig zachtzinnige ‘Ure, seca, ut membrorum potius aliquod, quam totum corpus intereat’ (brand en snijd opdat liever enig lid dan het gehele lichaam ten gronde gaat)[16], woorden die berucht zouden worden. Deze subtiele indeling van de ketters in twee categorieën bewijst dat Lipsius de godsdienstvrijheid totaal verwierp. Wel kon hij gewetensvrijheid aanvaarden volgens het argument dat het geloof zich niet laat dwingen[17], motief dat ook weergevonden wordt bij Castellio[18]. Het uitsluitend aanvaarden van gewetensvrijheid was

12 ‘Puniantur a te... Maxime si turbant’, *Idem*, blz. 109.

13 J. Lecler, *La tolérance au siècle de la Réforme*, I, (Parijs, 1953), 8°, blz. 137-138.

14 ‘Religionem imperare non possumus, quia nemo cogitur ut credat invitus. Quanto mitior et tutior via altera, Docendi ad Ducendi! Fides suadenda est, non imperanda’, *Politicorum*, IV, 4, blz. 112.

15 ‘Europam hanc cogitatione peragra. videbis acerbis istis iudiciis vastari magis civitates, quam corrigi’ en in marg. ‘Rigor nocuit et nocebit’, *Idem*, blz. 112.

16 *Idem*, IV, 3, blz. 109.

17 *Idem*, IV, 4, blz. 112.

18 J. Lecler, *op. cit.*, II, blz. 67.

echter geen eigen stelling van Lipsius. Gewetensvrijheid werd algemeen aanvaard. Dit bewijst het plakkaat van de Staten van Holland van 20 december 1581, dat de katholieken de godsdienstvrijheid ontzegde, maar niet de gewetensvrijheid. Anderzijds verzette ook Filips II zich niet tegen gewetensvrijheid, hoewel dit waarschijnlijk moet gezien worden als een uiterste concessie van zijn kant. In 1585 schreef hij Farnèse dat de proselieten hun straf niet mochten ontgaan. Alle propaganda voor de gereformeerde religie, zowel mondeling als schriftelijk, was verboden. Naar de praktijken van de ketters binnenshuis moest echter geen onderzoek worden ingesteld. Van godsdienstvrijheid was er dus geen sprake, maar gewetensvrijheid werd al wel toegestaan[19]. Van vervolgingen moest echter volgens Lipsius worden afgezien als de toestand zo was dat ze aanleiding zouden kunnen geven tot oproer. De ketters moesten dan tijdelijk geduld worden, om ze vervolgens des te beter uit te roeien[20]. Lipsius gaf dus de voorrang aan het staatsbelang boven dat van de godsdienst. In dit opzicht was hij verwant met Erasmus en de politieken, die eveneens uitgingen van de 'raison d'état'. Daar dezen echter tolerantie voorhielden, had Lipsius verder geen punten van overeenkomst met hen. Waar Lipsius het heeft over kettervervolging is dus niet zozeer de godsdienstige mens maar wel de politieke denker aan het woord. In dit verband moet er dan ook op gewezen worden dat hij, evenals Machiavelli[21], de godsdienst vooral beschouwde als een regeringsinstrument, een machtsmiddel, uitstekend geschikt om de gehoorzaamheid van de onderdanen te bewerken[22]. De vorst die de officieel erkende religie beschermt, zoals Lipsius het verlangt[23], dient dus zijn eigen zaak. In tegenstelling tot Coornhert heeft Lipsius derhalve de vorst wel de 'cura

19 L. van der Essen, *Alexandre Farnèse. Prince de Parme*, *Gouverneur des Pays-Bas* (1545-1592), V, Brussel, 1937, 8°, blz. 15 (vgl. brief van 15 aug. 1585).

20 'Unica exceptione, nisi metus a turbu... Tollerandi interdum ut melius tollas', *Politicorum*, IV, 3, blz. 109-110 in marg.

21 J. Touchard, L. Bodin, P. Jeannin, G. Lavau, J. Sirinelli, *Histoire des idées politiques. I. Des origines au XVIIIe siècle*, P.U.F., 'Themis', (Parijs, 1959), 12°, blz. 255.

22 *Politicorum*, IV, 2, blz. 105: '... si omnes... dei metuentes essent, minus eos aut inter se aliquid illicitum patraturos, aut in ipsum [Principem]'.

23 *Idem*, blz. 104.

religionis' of zorg voor de godsdienst opgedragen, want voor hem vormen Kerk en Staat een nauw samenhangend geheel. Lipsius volgde hierin een traditie die reeds bestond in de middeleeuwen. De meeste van zijn tijdgenoten, zowel katholieken als hervormden, ook in het Noorden[24], eisten nog de bescherming van de gevestigde godsdienst door de staat. Alleen een kleine minderheid van doopsgezinden en mystieke spiritualisten waren er tegenstander van, hierin bijgetreden door de groep der 'politieken' in Frankrijk en de Nederlanden[25]. Lipsius heeft echter niet de algemene tendens van zijn tijd gevolgd, die de Kerk aan de Staat wilde ondergeschikt maken. Traditioneel heeft hij de wereldlijke macht alleen de bescherming van de godsdienst toevertrouwd, maar geen vrij recht erover, wel een 'cura religionis', maar geen 'ius circa sacra'[26]. Hij aanvaardde niet dat de bevestiging van de staatsmacht, welke zijn werk beoogde, gepaard ging met het ondermijnen van de macht van de Kerk. In dit opzicht was zijn theorie niet in overeenstemming met de doorsneementaliteit van zijn tijd, hoewel Lipsius in de *Politicorum* meestal de opvattingen van de meerderheid van zijn tijdgenoten heeft onderschreven, zoals verder zal worden aangetoond.

Lipsius eiste godsdiensteenheid, wat in de zestiende eeuw het ideaal van de meerderheid bleef, waartoe ook dezen gerekend moeten worden die als Bodin een godsdienstig pluralisme konden aanvaarden vanuit het standpunt dat het voeren van een vervolgingspolitiek voor de staat nadeliger was[27]. Enerzijds omwille van politieke redenen, omdat men, op uitzondering van de politieken en de

24 In het Noorden werd deze taak door het ontbreken van de vorst toevertrouwd aan de stadhouders en aan de Provinciale Staten. Zie hierover R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, ('s-Gravenhage, 1922), 8°, blz. 214-216, 222. Ook volgens Marnix van St.-Aldegonde behoorde de bescherming van de ware godsdienst tot de plichten van de wereldlijke overheid. Zie J. Lecler, *op. cit.*, II, blz. 248.

25 Meer inlichtingen over de opvattingen inzake godsdienstvrijheid en de verhouding Kerk en Staat van de belangrijkste zestiende-eeuwse denkers bij J. Lecler, *op. cit.*, I en II, blz. 403, 459.

26 '... non Principi liberum in sacra ius. sed inspectio quaedam, idque tuendi magis quam cognoscendi caussa', *Politicorum*, IV, 2, blz. 104.

27 J. Bodin, *Les six livres de la République*, s.l., 1599, 8°, blz. 654-655.

met hen verwante Willem van Oranje[28], nog traditioneel geloofde dat alleen godsdiensteenheid de rust in de staat kon verzekeren, en anderzijds omwille van godsdienstige motieven, namelijk om de alleenheerschappij van de officieel erkende religie te vrijwaren, was het zestiende-eeuwse denken gekant tegen het belijden van meerdere religies in de staat. Onder de hervormden hebben alleen de mystieke spiritualisten in Duitsland, Sebastian Franck, Caspar Schwenckfeld, Valentin Weigel, Jacob Böhme[29] en hun geestverwanten in het Noorden, Hendrik Niclaes, David Joris, Hendrik Hiël en Coornhert[30] geen eenheid van godsdienst geëist door hun opvatting van de 'onzichtbare Kerk'. De 'onzichtbare Kerk' kan niet geïdentificeerd worden met een bepaalde kerkelijke gemeenschap, daar ze alle ware gelovigen groepeert. Dezen komen voor in alle bestaande Kerken en sekten. Lipsius hield het echter bij het traditioneel principe van godsdiensteenheid, dat reeds in de middeleeuwen werd aanvaard, maar dat anderzijds toch 'modern' is bij hem, in zover hij hiermee niet zozeer het belang van de godsdienst maar dit van de staat op het oog had. Het beginsel, nog in 1555 bij de Vrede van Augsburg (25 september 1555)[31] geformuleerd, werd door de overgrote meerderheid van zijn tijdgenoten bijgetreden en zou trouwens met de Vrede van Westfalen (1648) vastgelegd worden

28 Dat Oranje vóór zijn vogelvrijverklaring geen godsdiensteenheid eiste blijkt onder meer uit zijn ontwerp voor godsdienstvrede, namelijk de vermaarde *Religionsfrid* van juli 1578. Hierin werd bepaald dat overal, zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke gewesten, waar honderd gezinnen het protestantisme of het katholicisme wensten te beoefenen, hun dit zou worden toegestaan. (Zie R. Fruin, *op. cit.*, blz. 169 en L. van der Essen, *De Unies: 1578-1579,* in: *Alg. Gesch. d. Ned.*, V, Utrecht-Antw.-Brussel-Gent-Leuven, 1952, 8°, blz. 127-131.) Het plan werd echter door de staten van de verschillende gewesten verworpen, een bewijs dat men niet alleen in het Zuiden maar ook in het Noorden, vastgeankerd bleef aan het principe van eenheid van godsdienst. Zie H. Pirenne, *Geschiedenis van België*, IV, (Gent, 1925), 8°, blz. 132-135.

29 J. Lecler, *op. cit.*, I, blz. 184-199.

30 H. de la Fontaine Verwey, *Trois hérésiarques dans les Pays-Bas*, 'Bibliothèque d'humanisme et renaissance', 16, (Genève, 1954), 8°, blz. 329.

31 J. Lecler, *op. cit.*, I, blz. 256. Lipsius heeft echter nooit expliciet durven beweren dat de religie van de vorst de officiële leer is, zoals vastgelegd in deze vrede. In theorie was immers Filips II nog altijd de vorst van de Nederlanden, ondanks de afzwering door het Noorden op 26 juli 1581. Lipsius zag wel in, dat uit zulke uitlating al te gemakkelijk het besluit zou kunnen getrokken worden dat voor hem de officiële leer de katholieke godsdienst bleef.

in de bekende maxime ‘cuius regio, eius religio’[32]. Toen Lipsius deze stelling, die door de meeste vorsten van zijn tijd en onder meer door Filips II, werd voorgestaan, in 1589 vooropzette, druiste hij niet in tegen de publieke opinie in het Noorden. De Pacificatie van Gent van 8 november 1576 bepaalde immers dat uitsluitend het calvinisme in Holland en Zeeland en alleen het katholicisme in de andere gewesten mocht beleden worden[33]. Oranjes ‘Religionsfrid’[34] werd verworpen. Verder ijverden de predikanten voor de oprichting van een calvinistische theocratie[35]. De godsdiensteenheid werd ook als ideaal voorgehouden in sommige pamfletten[36]. Tenslotte toont het omslaan van de opvattingen van Oranje en zijn raadslieden Marnix en Villiers na de vogelvrijverklaring op 15 juni 1580[37], dat in het Noorden, afgezien van de aanvankelijke geestesgesteldheid van Oranje en zijn medewerkers, van deze in de Hollandse steden[38], en die van figuren als Coornhert, de mentaliteit nog overwegend voor godsdiensteenheid was. Lipsius' denken contrasteerde in dit opzicht dus slechts met dat van een elite, gevormd door de politieke leiders, de Hollandse burgerij en intellectuelen als Coornhert.

Anders was het echter gesteld met zijn opvattingen inzake kettervervolging. Volgens de *Politicorum* moesten alle proselieten verbrand of gedood worden, tenzij vervolging oproer zou uitlokken. Slechts ketters die hun afwijkende stellingen voor zich hielden en derhalve in geen enkel opzicht het staatsbelang schaadden, konden getolereerd worden. In het Noorden nu was men tegenstander van zulk rigoureus optreden. Oranje en zijn omgeving waren immers, althans vóór 1580, tolerant uit politieke overwegingen. Vooral om economische motieven was ook de burgerij van de Hollandse steden verdraagzaam. Beide groepen, gesteund door figuren als Coornhert,

32 *Idem*, blz. 257.
33 H. Pirenne, *op. cit.*, IV, blz. 78-80.
34 L. van der Essen, *op. cit.*, blz. 128-131.
35 L.J. Rogier, *De protestantisering van het Noorden*, in: *Alg. Gesch. d. Ned.*, V, blz. 338-339.
36 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten (1566-1584)*, (Nijmegen-Utrecht, 1956), 8°, blz. 244-246.
37 J. Lecler, *op. cit.*, II, blz. 211-212.
38 *Idem*, blz. 233-234.

hebben steeds de Calvinistische predikanten gedwarsboomd, die in het Noorden naar Geneefs model een ‘calvinistische theocratie’ wilden inrichten[39]. Wel bewerkten deze laatsten, dat alleen de calvinistische leer in het openbaar in Holland en Zeeland mocht beoefend worden. In de Hollandse en Zeeuwse steden met satisfactie, waar bij uitzondering sinds de Pacificatie van Gent de katholieken nog godsdienstvrijheid genoten, werd de katholieke eredienst immers in 1578 verboden[40]. Het plakkaat van de Staten van Holland van 20 december 1581 schonk de katholieken alleen gewetensvrijheid en geen openbare godsdienstbeoefening. De katholieken mochten zelfs niet in particuliere huizen samenkomen voor gemeenschappelijke godsdienstoefeningen[41]. Ook in andere gewesten zagen zulke plakkaten het licht, maar ze gaven geen aanleiding tot vervolging in de eigenlijke zin van het woord. Men kende hier geen ketterverbranden, maar men stelde zich tevreden met geldboeten en in het ergste geval met verbanning van de roomsen[42]. Wel hadden de katholieken te lijden onder de uitspattingen van de geuzen[43], wel kregen ze geen toegang tot het bestuur en werden hun nog allerlei andere beperkingen opgelegd[44], maar toch bleven ze gespaard van een vervolgingswoede à la Alva. In het Noorden eiste men niet het leven, geen bloed, maar geld! De theorie die Lipsius over kettervervolging verkondigde, dezelfde die de roomse Kerk en de Spaanse inquisitie voorhielden en ook de grote hervormers, kwam dan ook met de mentaliteit in het Noorden in schrille tegenstelling. Lipsius' onverdraagzaamheid kon er misschien wel aanvaard worden door de predikantenpartij, maar ze stootte onvermijdelijk op het verzet van de toleranten. Als woordvoerder van deze laatsten zou Coornhert het opnemen tegen de traditionalist Lipsius, wiens voorkeur voor godsdiensteenheid, zijn inroepen van de bescherming van de vorst voor het handhaven van de staatsreligie, zijn opvattingen inzake kettervervolging en zijn verwerpen van de scheiding van Kerk en Staat, kritiek moesten uitlokken.

39 L.J. Rogier, *op. cit.*, blz. 339-340.
40 R. Fruin, *op. cit.*, blz. 166.
41 *Idem*, blz. 216 en J. Lecler, *op. cit.*, II, blz. 211-212.
42 J. Lecler, *op. cit.*, II, blz. 214-215.
43 L.J. Rogier, *op. cit.*, blz. 340-341 en 352.
44 *Idem*, blz. 338.

De *Politicorum*, verschenen in de zomer van 1589[45], kwamen eerst op 18 maart 1590 in handen van Coornhert[46]. Zoals te verwachten had Coornhert veel op het werk aan te merken. Hij reageerde dan ook onmiddellijk, hoewel zeer voorzichtig. Alvorens de strijd aan te binden moest hij zeker zijn dat wat Lipsius had uiteengezet over de verhouding van Kerk en Staat en over kettervervolging wel geheel in overeenstemming was met zijn opvattingen. Reeds de volgende dag, 19 maart 1590, vroeg hij om opheldering. Vóór Pasen moest Lipsius zich ofwel schriftelijk ofwel mondeling nader verklaren, anders zou Coornhert optreden door 'opentlyck zijn ghevoelen' te 'schryven ende bluschwater' te 'ghieten' in Lipsius' 'heylighen brandt'[47]. De dreiging van deze woorden was Lipsius niet ontgaan en gezien hij Coornherts reputatie van polemicus kende, achtte hij het waarschijnlijk raadzaam onmiddellijk te antwoorden. Lipsius' briefje van 23 maart[48] schonk Coornhert echter geen voldoening, integendeel. Hoewel het briefje tamelijk vaag en ontoereikend was, maakte Coornhert er terecht uit op, dat Lipsius zich in zijn *Politicorum* wel degelijk had uitgesproken vóór godsdienstdwang, en vóór de bevoegdheid van de wereldlijke overheid op godsdienstig gebied. Dit blijkt uit zijn antwoord aan Lipsius van 29 maart[49], waarin hij diens opvattingen dan

45 De *Politicorum* verschenen te Leiden in juli of augustus 1589. Lipsius had het werk beëindigd, op uitzondering van de nota's, op 22 juni 1589 volgens een brief van Adrianus Van der Burch bij A. Gabbema, *Epistolarum ab Illustribus et Claris Viris scriptarum centuriae Tres*, (Harlingen, 1663), 8°, blz. 689. Over Adrianus van den of van der Burch (° Brugge?-† Utrecht, 24 dec. 1606), secretaris (griffier) van het Hof van Utrecht, zie *Nieuw. Ned. Biogr. Wdb. (N.N.B.W.)*, VI, (Leiden, 1924), col. 231-232 (J. Fruytier). De *Politicorum* verschenen in elk geval vóór 11 augustus 1589. Op 18 aug. 1589 schreef Lipsius Theodoor Canter, dat hij verwonderd was, dat deze zijn *Politica* nog niet had ontvangen, die hij zeven dagen tevoren had toegezonden (cfr. de brief in de *Justi Lipsii Epistolae quae in Centuriis non extant Decades XIIX*, Hardervici, 1621, 8°, blz. 209). Over de Utrechtse burgemeester en latere volksmenner Theodoor of Dirk Canter (° Utrecht, 1545-† Leeuwarden, 12 maart 1617) zie G.A. Nauta, *N.N.B.W.*, I, (Leiden, 1911), col. 558.

46 Zie Coornherts brief aan Lipsius van 19 maart 1590, *Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien*, (Gouda, 1590), blz. 32.

47 *Idem.*

48 *Idem*, blz. 32-33.

49 *Idem*, blz. 34-39. De brief werd eveneens uitgegeven in Coornherts *Brievenboeck. Inhoudende honderdt Brieven van D.V. Coornhert. Eerste Deel* (Amsterdam, 1630, f°, fol. 154r°-155r°, brief 100), echter ongedateerd. Deze postuum verschenen brievenpublikatie laat veel te wensen over, daar van vele brieven adressering en datering ontbreken. B. Becker heeft de problemen hierdoor gesteld trachten op te lossen in de Bijlagen van zijn *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*, in: *Rijks Geschiedk. Publ.*, kl. ser., nr. 25, 's-Gravenhage, 1928.

ook ‘landt-verderfelijck’[50] noemt. Coornhert was er dus van overtuigd, dat hij de gewraakte hoofdstukken uit de *Politicorum* wel goed begrepen had en begon ze daarom in zijn brief te weerleggen. Coornhert betoogt, vertrekkend van zijn meest gebruikte argument, de Gouden Regel[51], de ethische wet die voorschrijft dat men een ander niet moet aandoen wat men zelf niet wil ondergaan, dat men door de ketters te doden ze niet verbetert. Ze worden hierdoor juist in de onmogelijkheid gebracht zich te beteren. Trouwens hebben de ketters misschien wel het ware geloof. Wat is immers de ware religie? Dat weet alleen God. Niemand kan dat uitmaken en derhalve ook niet de vorst, aan wie Lipsius de bescherming van de staatsgodsdienst opdraagt. Hoe kan de vorst weten of de officiële leer de ware is en wie de ketters zijn? Bij vervolging worden dan ook ‘meest de ghezonde leden’ afgesneden[52]. Vervolging, en niet de godsdienstvrijheid, brengt daarenboven onrust in 't land, wat ook de mening is van de Staten-Generaal[53]. Lipsius huldigt integendeel de stellingen van de Spaanse inquisitie[54]. Zijn theorie zet verder aan tot hypocrisie. Om lijf en goed te vrijwaren moet de ketter, tegen zijn overtuiging in, veinzen dat hij de officiële leer voor goedhoudt. Geen rechtgelovigheid, maar schijnheiligheid is het resultaat van ‘dwangh inde Conscientie’, die door Coornhert met klem wordt verworpen[55]. Lipsius antwoordt op 1 april[56]. Hij schrijft wel in te zien waar Coornhert op aanstuurt, namelijk dat hij zou ver-

50 *Proces*, blz. 34.
51 H. Bonger, *De motivering...*, blz. 57.
52 *Proces*, blz. 34-36.
53 *Idem*, blz. 36.
54 *Idem*, blz. 37.
55 *Idem.*
56 Deze brief werd in Nederlandse vertaling gepubliceerd in het *Proces* (blz. 39-41). Hij is hier gedateerd op 8 april 1590 (blz. 41). De brief werd echter op datum van 1 april uitgegeven in de *J. Lipsii Epistolarum... Decades XIIX*, blz. 8-10 (de oorspronkelijk Latijnse tekst) en in de uitgave van Lipsius' *De Una Religione*, (Leiden, 1591), blz. 11-13. Ik veronderstel dus dat Coornhert zich vergist heeft bij het omrekenen van de datum.

klaren welke de ware religie is, maar hij weigert dit te doen[57], omdat zijn tegenstander hierover verder zou dispuut houden. Lipsius dacht aan het vroeger langdurig geredetwist tussen Coornhert en de predikanten. Een discussie met Lipsius, professor te Leiden, zou de beruchte polemist nog meer luister bijzetten. Lipsius was dus op zijn hoede voor Coornhert, die hij reeds in 1582 ten tijde van diens twisten met de predikanten niet in zijn hart droeg[58]. In de brief van 1 april rechtvaardigt hij verder zijn 'Ure, seca' door Coornhert voor te houden, dat hij hieruit niet mag besluiten dat alle ketters moeten gedood worden. Het is maar een zegswijze uit de taal van de antieke geneeskunde[59]. Alleen oproerige ketters moeten gestraft worden, maar niet allen op dezelfde manier. Er is een gradatie in het straffen. Lipsius voorziet eerst boeten en ballingschap. Voor de doodstraf komen slechts de ergste gevallen in aanmerking[60]. Lipsius blijft echter tegen godsdienstvrijheid, enerzijds omdat dwalingen en hoogmoed ervan het gevolg zijn en anderzijds uit hoofde van de staatsveiligheid. Slechts één godsdienst in één staat omwille van de eendracht[61]. Coornhert gaf zich niet gewonnen. Op

57 *Proces*, blz. 39 en *De Una Religione*, blz. 11: 'Sed video quid agas. Vis me definire quam probam censeam et hunc quoque tibi campum dare differendi, Non faciam mi...'.

58 Op 17 maart 1582 vermeldt Lipsius Coornhert voor de eerste maal in een onuitgegeven brief aan een onbekende. Cfr. voor deze brief, bewaard in copie (ms. Lips., 3 [5], f. 21 en te Utrecht, Univ. bibl., ms. 987 [7 A 20], blz. 17), A. Gerlo-H.D.L. Vervliet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse*, (Anvers, 1968), blz. 42 (Publié avec le concours de la Fondation Universitaire de Belgique). Uit volgend citaat blijkt dat Lipsius reeds toen vijandig stond tegenover Coornhert, die op dat ogenblik in volle strijd was met de predikanten: 'Harlemensis quidam... ut sciam illum nec patriae nec religioni esse aequum, Cornhartium dico'. (De onbekende, aan wie de brief gericht is, was waarschijnlijk een adellijke persoon uit de omgeving van Oranje.)

59 Zie brief van 1 april 1590 in *De Una Religione*, blz. 12 '... illa verba Urendi et Secandi... ille sermo est, Latinis usurpatus in omni aspera et paulum immitiore medicina'.
Deze uitdrukking ontleende Lipsius aan Cicero's *Philippica VIII*, par. 15. Zie E. Remy, *Trois Philippiques de Cicéron*, *Philippique VIII*, par. 15, (Leuven-Parijs, 1941), 8°, blz. 45.

60 *Proces*, blz. 40; *De Una Religione*, blz. 12: 'Puniri nos turbidos Haereticos volumus... sed non omnes uno modo. Ut criminum gradus sunt, ita poenarum: et quosdam Pecunia, alios Exsilio, raros aliquos Morte ego mulctem'.

61 'Unam religionem... in uno regno teneri', *Idem*; '... quod numquam societas aut resp. stabit, ubi tam indefinita haec libertas. Audi mi vir. Religionem evertit, quisquis libertatem hanc Religionem inducit: ex qua confusio, ex qua contemptus', *Idem*, blz. 12.

7 april antwoordt hij Lipsius, dat de vervolging van dwalenden niet aan de wereldlijke overheid toekomt, maar aan God zelf[62]. Blijft Lipsius bij zijn stelling, dat de vorst de gevestigde godsdienst moet beschermen, dan maakt hij alle gereformeerden tot rebellen[63]. Coornhert verwijt Lipsius daarenboven nog steeds niet te hebben gezegd welke de ware leer is, hoewel hij 'in druck handelt vande Religie'. Hij wil 'ghedoodt hebben dieze wederspreken: zonder te verklaren wat de ware zy'. Misschien wil Lipsius wel, dat omwille van de openbare rust een valse religie algemeen wordt aanvaard. Lipsius moet zijn vorst de ware godsdienst aanduiden, opdat geen rechtgelovigen in plaats van ketters zouden omkomen[64]. Nogmaals wijst Coornhert erop, dat Lipsius in feite de Geneefse en roomse praktijken beaamt[65]. Coornhert houdt het nu niet langer geheim, dat hij Lipsius van rooms- en ook van spaansgezindheid verdenkt. Tegenover de Staten staat de professor aan de kant van de koning van Spanje, van Granvelle en van de paus[66]. Coornhert eist van Lipsius, dat hij zich door een nieuwe publikatie zou verantwoorden[67] en zich zou uitspreken over de ware leer.

Ondanks de striemende, bijtende aantijgingen van paaps- en spaansgezindheid, ging Lipsius niet in op de uitdaging. En die impertinente vraag, welke dan de ware religie was! Lipsius dacht er niet aan hierop te antwoorden. Hij zag wel in dat, welke verklaring hij ook gaf, Coornhert toch niet zou tevreden zijn. Waarschijnlijk zou de polemist aansturen op een openbaar dispuut, iets waarin hij sinds 1577 zeer veel ondervinding had. De zaak zou publiek worden en opschudding wekken. De overheid zou hem wel met

62 Dit werd afgeleid uit het volgende: 'Teghen oproerighe misdaders dint d'overheydts stalen maar teghen onnozele misghelovers het geestelijck zwaardt van Christi waarheydt', *Proces*, blz. 41.

63 '... schrijfdy den Prince macht toe int oordelen ende ghebieden des religions: zo maackt ghy al de Gereformeerden hier sampt den heuren doodtschuldighe rebellen...', *Idem*, blz. 41-42.

64 *Idem*, blz. 42.

65 '... u heydensche Godloze ende Geneefsche ja oock Roomsche raadt is der verdoolden lijf ende ziels venijn', *Idem*, blz. 43.

66 *Idem.*

67 *Idem*, blz. 44.

rust laten, daar ze toch niet te zeer lette op de godsdienstige overtuiging van professoren, die ze nuttig achtte voor de bloei van de Leidse universiteit. De predikantenpartij echter kon het iemand bijzonder lastig maken, wanneer er twijfel bestond over de godsdienstige overtuiging, vooral dan wanneer de persoon in kwestie een publiek ambt bekleedde[68]. Lipsius had inzake zijn geloof te Leiden in feite nooit kleur bekend. Hij ging wel naar de weekbeurten, wat sommigen, zoals de Leidse professor Adriaan Saravia, deed veronderstellen dat Lipsius calvinist was[69]. Maar hij nam nooit deel aan het avondmaal. Anderen, zoals Coornhert en diens vriend P.C. Bor en later G. Brandt en P. Burman, zagen in Lipsius derhalve een papist[70] en waarschijnlijk hadden ze geen ongelijk! Buiten betwisting onderhield hij sinds 1584 contacten met katholieken uit de Zuidelijke Nederlanden, onder meer met de latere bisschop van Antwerpen, Laevinus Torrentius[71]. Daarenboven doen twee

68 H.T. Oberman, *op. cit.*, blz. 195-198.

69 Zie de brief van Saravia van 20 oktober 1608 aan de aartsbisschop van Canterbury, Richard Bancroft bij B. Rekers, *Benito Arias Montano*, *1527-1598*, *Studie over een groep spiritualistische humanisten in Spanje en de Nederlanden op grond van hun briefwisseling... Ac. proefschrift... Univ. A'dam*, (Groningen, 1961), 8°, blz. 180-184 in Nederlandse vertaling. De latijnse versie werd gepubliceerd door H. Van Crombruggen: *Een brief van Adriaan Saravia over Lipsius en het* '*Huis der Liefde*', in: *De Gulden Passer*, (Antw., 1950), 8°, blz. 112-117. Volgens deze brief zou Lipsius ook in contact gestaan hebben met de geheime spiritualistische sekte 'Huis der Liefde'. Of hij lid was van deze sekte werd nog niet bewezen.

Over Adriaan Saravia (° Hesdin in Artesië, 1530-† Oxford, 1613), professor in de theologie, eerst te Leiden (1574-1588) en vervolgens te Oxford, zie A.A. Van Schelven, *N.N.B.W.*, IX, (Leiden, 1933), col. 934-939.

70 P.C. Bor, *Oorsprongk*, *begin en vervolgh der Nederlandsche Oorloghen*, *beroerten en borgerlijke oneenigheden...*, boek 28, ('t Amsterdam, 1681), f°, blz. 540;. G. Brandt, *Historie der Reformatie en andre kerkelijke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aentekeningen en aenmerkingen*, *naerder oversien merkelijk vermeerderd en vervolgt tot het jaar 1600*, (Amsterdam, 1671), 4°, blz. 767; P. Burman, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I, *praefatio*.

Over Geeraert Brandt (° A'dam, 25 juli 1626-† A'dam, 12 okt. 1685), predikantdichter, die vooral bekend werd als geschiedschrijver, zie H. Brugmans, *N.N.B.W.*, VI, (Leiden, 1924), col. 184-187.

Over Pieter Christiaansz. Bor (° Utrecht, 1559-† Haarlem, 1635), notaris te Haarlem, raadslid en rentmeester-generaal van Noord-Holland, officieel geschiedschrijver en vriend van Coornhert, zie H. Brugmans, *N.N.B.W.*, VI, (Leiden, 1924), col. 160-163.

71 Over Lipsius' contacten te Leiden met katholieken uit de Zuidelijke Nederlanden worden we ingelicht door de correspondentie van Chr. Plantin (vanaf 1584), uitgegeven door J. Denucé: *Correspondance de Chr. Plantin*, in: *Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen*, nrs. 32-34, (Antwerpen-s'-Gravenhage, 1918), 8°, blz. 363, 637 en door deze van de latere bisschop van Antwerpen, Laevinus Torrentius (vanaf 1584), gepubliceerd door M. Delcourt en J. Hoyoux: *Laevinus Torrentius. Correspondance. Edition critique*, *notes et index*, I, II, III, (Parijs, 1950, 1953, 1954), 8°, blz. 543, 633, 662.

passages uit de *Politicorum* Lipsius eerder als katholiek kennen, namelijk waar hij als staatsgodsdienst een godsdienst voorschrijft volgens de oude ritus, volgens het oud gebruik, en waar hij zijn leerling-vorst er toe aanspoort wie vernieuwingen op het gebied van godsdienst invoert te bedwingen[72]. Verder zijn ook zijn opvattingen inzake godsdiensteenheid en kettervervolging in overeenstemming met deze waaraan Rome vasthield. Coornhert heeft dan ook niet nagelaten in zijn *Proces*, waarover verder, hierop te wijzen. Tenslotte verraadt ook in *De Una Religione*, het laatste werk dat Lipsius in Leiden schreef, het fragment, waarin hij het de taak oordeelt, niet van de vorst of van een privaat persoon, maar van de concilies toezicht te houden op de leer en de tucht in de Kerk[73], in Lipsius de katholiek. Lipsius, die misschien aanvankelijk te Leiden calvinist was, was in 1589 waarschijnlijk rooms[74], vooral dan ten gevolge van de

72 'Et [religio] tenenda ex ritu veteri', *Politicorum*, blz. 107; '... qui in divinis aliquid innovant, odia habe et coërce', *ibidem.*

73 'Itaque non omnino damno mutare aut siquid lapsu aut incuria corruptum, corrigere... Quis tamen id faciet? non privatus aliquis, imo non ipse Princeps... Concilia huius rei utiliter reperta... quorum propie hoc munus, videre siquid in doctrina aut disciplina Ecclesiae labat...', *De Una Religione*, blz. 43.

74 Na zijn officiële bekering tot het katholicisme in 1591 heeft Lipsius beweerd te Leiden steeds katholiek te zijn geweest. Op deze verklaringen kan men echter niet steunen, daar het hem hier te doen was om de katholieken in het Zuiden tevreden te stellen. (Cfr. o.m. zijn brief van 17 juli 1605 aan kanunnik Florentius Vander Haer bij I. Vertessen-A. Gerlo, *Onuitgegeven brieven van Justus Lipsius*, in: *Hand. v.d. Zuidnederl. Maatsch. v. Taal- en Letterk. en Gesch.*, XVII, (Bruss., 1963), 8°, blz. 245-248. De opvatting dat Lipsius zich te Leiden nooit om godsdienstige dogma's bekommerd heeft en zijn religie toen vooral ethisch getint was, zoals F. Van der Haeghen, Th. Arnold en R. van den Berghe beweren, *Bibliographie Lipsienne. OEuvres de Juste Lipse*, I, (Gent, 1886), 8°, blz. XIV-XV, is te gemakkelijk.
In deze zin dachten ook L. van der Essen en H.F. Bouchery, die verder Lipsius te zeer hebben willen verschonen door voor te houden dat hij zich te Leiden neutraal hield omdat hij slechts keek, evenals Erasmus, naar de punten van overeenkomst tussen de verschillende confessies en niet naar hetgeen hen van elkaar onderscheidt. *Waarom Justus Lipsius gevierd*?, in: *Med. v.d. Kon. Vl. Ac. v. Wet. Lett. en Sch. Kunst. v. Belg.*, *Kl. d. Lett.*, Jg. XI, nr. 8, (Bruss., 1949), 8°, blz. 33-37.

contacten die hij sinds 1584 met katholieke Zuidnederlanders had opgenomen en misschien ook onder invloed van zijn streng roomse vrouw, hoewel hiervoor de bewijzen ontbreken. Dat hij de weekbeurten van de predikanten bezocht was dus slechts veinzerij. Lipsius waagde het echter niet voor zijn terugkeer tot het katholicisme openlijk uit te komen. Roomsen werden immers door velen in het Noorden gehouden voor landverraders. Paapsgezindheid impliceerde spaansgezindheid, maar daarvan gaf Lipsius tot in 1590 geen blijken. Hij toonde waarschijnlijk oprecht enthousiasme bij de successen van de opstandelingen en was bezorgd wanneer hun zaak er slecht voorstond[75]. Lipsius, die aan een rustig leven hield en daarom liefst zweeg over zijn geloof, voelde er blijkbaar weinig voor om de pennestrijd, welke Coornhert begonnen was, voort te zetten. Waarschijnlijk was het niet alleen zijn voorkeur voor rust welke hem dit ingaf, maar ook zijn eigenliefde. Ook uit persoonlijke ondervinding wist Lipsius hoe sterk Coornhert was in het argumenteren. Coornhert had immers reeds vroeger, in 1584, met Lipsius geredetwist over zekere passages uit Lipsius' *De Constantia* in verband met de macht van het noodlot of het fatum op de wil van de mens[76]. Lipsius zag zeker wel in, dat hij in de *Politicorum* te ver gegaan was en dat misschien zijn geloof, maar zeker zijn traditionalisme hem dezelfde opvattingen als die van Rome en Spanje had doen onderschrijven.

75 Lipsius was te Leiden geen spaansgezinde. Zijn correspondentie leert ons immers, dat hij steeds partij koos voor de ‘rebellen’ en hun bondgenoten tot in 1590. Zie bijvoorbeeld zijn brief aan Cornelis Aerssens van 30 mei 1590 bij G.M.H. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas principalement pendant les années 1580-1597. Publiées avec une introduction et des notes au nom de l'Académie royale des Sciences à Amsterdam*, (Amsterdam, 1858), 4°, blz. 46, nr. 17. Wanneer Lipsius naar de Zuidelijke Nederlanden terugkeerde, veranderde hij tegelijkertijd van partij. Vanaf 1591 steunde hij de Spaanse politiek in zijn briefwisseling. Over Cornelis Aerssens (ook Aerssen) (^{o} Antwerpen, mei 1545-† 's-Gravenhage, 22 maart 1627), secretaris van Brussel sinds 1574, raad en pensionaris van de stad vanaf 1582, die als medewerker van Willem van Oranje en calvinist op 10 aug. 1584 tot griffier der Staten-Generaal was benoemd, zie P.J. Blok, *N.N.B.W.*, III, (Leiden, 1914), col. 14.

76 Cfr. de brieven 86, 87, 88 van Coornhert aan Lipsius in het *Brievenboeck*, fol. 138 v°-141 v°.

Coornhert zou hem dus verplichten tot toegevingen en dat zou het prestige van de vereerde professor beslist niet ten goede komen. Waarschijnlijk om deze redenen heeft Lipsius in april 1590 de twist met Coornhert willen stoppen, zonder zich te willen rechtvaardigen in een nieuwe publikatie zoals Coornhert had geëist. Lipsius richtte zich daarom op 17 april[77] tot hun beider vriend, de letterkundige Hendrik Laurensz. Spiegel[78], die vervolgens als bemiddelaar in het conflict zou optreden. Lipsius klaagt erover dat Coornhert zijn gedachten geheel verdraait, als zou hij de vervolging van alle ketters hebben voorgeschreven[79]. Hij herhaalt hoe hij het 'Ure, seca' ontleende aan de vaktaal van de antieke geneeskunde en het zeker niet voor alle ketters bedoelde. Hij had Coornhert geschreven, dat hij ook boeten en ballingschap voorzag, maar tevergeefs[80]. Lipsius blijft echter bij zijn standpunt. Hij zal niet tegen Coornhert schrijven, tenzij deze hem in 't openbaar aanvalt[81]. Hij houdt van rust en haat disputen.

Spieghel is vervolgens als bemiddelaar opgetreden. Waarschijnlijk op 19 juni 1590[82] kwam hij met een andere vriend, Gideon Fal-

77 De brief werd uitgegeven in de *J. Lipsii Epistolarum... Decades*, XIIX, blz. 5-8.

78 'Tu utrique nostrum... amicus es', *De Una Religione*, blz. 15.
N.B. De hier gebruikte uitgave van 1591 van *De Una Religione* is een identieke herdruk van deze van 1590. Zie F. Van der Haeghen-M.-Th. Lenger, *Bibliotheca Belgica III. Bibliographie générale des Pays-Bas*, *fondée par F. Van der Haeghen - rééditée sous la direction de M.-Th. Lenger*, (Brussel, 1964), blz. 1065.

Over Hendrick Laurensz Spieghel (^{o} A'dam, 11 maart 1549-† Alkmaar, 4 jan. 1612), de koopman-letterkundige, die nooit een openbaar ambt heeft willen aanvaarden en zich als katholiek zoveel mogelijk buiten alle strijd hield, zie J. Prinsen, *N.N.B.W.*, II, (Leiden, 1912), col. 1350-52.

79 '... video palam torqueri in alium et diversum a sensu meo sensum. In hac ipsa re, quam clare scripsi Haereticos seditiosos, turbidos puniendos esse? ille ita accepit, quasi dixerim quoscumque in religione errores', *De Una Religione*, blz. 15.

80 *Idem*, blz. 15-16.

81 *Idem*, blz. 17.

82 Coornhert vermeldt in zijn *Verantwoordinghe van 't Proces van den Ketteren niet te dooden...* (*Wercken*, III, Amsterdam, 1631, f. 482 r°) hoe Spieghel bij hem kwam op 14 juli. Volgens de *Defensio processus de non occidendis haereticis* (Gouda, 1591), blz. 22 had het bezoek plaats op 19 juni: 'H.L.S. et G.F.... qui XIII kalend. Jul. me convenientes etc.'. B. Becker wijst erop dat op 13 juli 1590 Spieghels broer Jan Laurensz. Spieghel overleden was en dat hij derhalve waarschijnlijk niet de volgende dag naar Gouda gereisd is (B. Becker, *Bronnen...*, blz. 272).

let[83], Coornhert te Gouda opzoeken met het verzoek de pennestrijd te staken[84], zonder veel succes evenwel. Coornhert die, toen er geen verdere reactie van Lipsius volgde, begonnen was aan een stelselmatige weerlegging van de gewraakte hoofdstukken uit de *Politicorum*, dacht er niet aan de zaak te laten voor wat ze was. Hij schreef immers niet uit persoonlijke gevoelens, maar omwille van het algemeen belang[85].

Enkele weken later zag dan ook zijn *Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien* het licht[86], een ware ode aan de godsdienstvrijheid, waarin de gedachten die we al uit zijn brieven kennen verder worden ontwikkeld. Breedvoerig weerlegt Coornhert

83 Coornhert vermeldt slechts de eerste letters van de namen. Volgens B. Becker gaat het hier om Gideon Fallet (ook Faleth), notaris en stadssecretaris (sinds 1587) van Amsterdam, die evenals Spieghel lid was van de rederijkerskamer 'In Liefde Bloeiende' (*op. cit.*, blz. 272). Zie over Fallet het art. van J. Prinsen in: *N.N.B.W.*, VIII, (Leiden, 1930), col. 532-533.

84 D.V. Coornhert, *Verantwoordinghe...*, *Wercken*, III, f. 482 r°.

85 Cfr. Coornherts brief aan Spieghel (ongedateerd, maar volgens B. Becker dagtekenend van eind april 1590, *op. cit.*, blz. 347): 'Valt dat oock anders my vernoeght met mijn onschuldigh gemoedt. Dat mocht ick oock niet hebben soo ick uyt hate op hem dit dede ende niet uyt liefde ten ghemeynen besten' (D.V. Coornhert, *Brievenboeck*, fol. 146-147). Deze doelstelling vinden we ook geformuleerd in het *Proces* zelf, blz. 56: 'ick... niet en handele myne maar 't ghemeenbestens dat is zo wel des volcx als des Overheydts zake in desselvens beschermen teghen Justi Lip. voorstel'.

86 Het *Proces* bestaat uit twee delen en een supplement. Alleen het eerste deel, het *Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien. Tusschen Justum Lipsium*, *Schrijver van de Politiën Anno 1589. daar voor ende Dirick Coornhert daar teghen sprekende. Het eerste deel Polityck* (Gouda, 1590), 8°, blz. 338, is gericht tegen Lipsius. In het supplement tot dit eerste deel heeft Coornhert het *De Religionibus diversis non admittendis in uno aliquo unius Regni*, *Monarchiae*, *Provinciae... Ad Ordinis Belgii Relatio* van de aartsdiaken van St. Omer, Jacobus Pamelius, weerlegd. Zoals de titel reeds aangeeft verdedigde Pamelius in dit werk, verschenen te Antwerpen in 1589, gelijkaardige stellingen als die van Lipsius. Het tweede deel van het *Proces*, dat de titel draagt van *Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien. Tusschen Wolfaardt Bisschop Advocaat van Théodore de Bèze metten zynen daar voor ende Dirick Volckartsz. Coornhert daar teghen sprekende Tweede deel Kerckelyck* (Gouda, 1590), blz. 383, is gericht tegen het *Traicté de l'autorité du Magistrat en la punition des Hérétiques* (Genève, 1560) van Calvins vriend en medewerker Th. de Bèze. Cfr. F. Van der Haeghen-M.-Th. Lenger, *op. cit.*, I, blz. 709. N.B.: Het werk van de Bèze verscheen oorspronkelijk in het Latijn onder de titel *De haereticis a civili Magistratu puniendis adversus Martini Bellii farraginem et novorum Academicorum sectam* (Genève, 1554). Cfr. J. Lecler, *op. cit.*, I, blz. 331.

nogmaals Lipsius' stelling dat de wereldlijke overheid de gevestigde godsdienst moet beschermen. Volgens Coornhert beschermt God zelf het ware geloof. Mengt de vorst zich volgens Lipsius' raad toch in de geloofsaangelegenheden van zijn onderdanen, dan gaat hij zijn bevoegdheid te buiten, daar God hem deze volmacht niet geschonken heeft[87]. God wil daarenboven 'in zyn ryck niemandts ghebiedt noch macht neven hem... lyden'. De 'Prince heeft gheen macht, recht of ghebieden inde religie'. Coornhert spreekt dus als voorstander van de scheiding van Kerk en Staat[88]. De wereldlijke overheid hoeft slechts te zorgen voor het in stand houden van de openbare rust, zodat ieder in vrijheid zijn geloof kan belijden[89]. Daarnaast verdedigt hij de godsdienst- en gewetensvrijheid. Aan ieder komt het toe 'zodanighen religie als huer niet alst den Prince belieft aan te nemen en te beleven'[90]. Niemand die de weg tot de hemel niet weet te wijzen, mag de zielen bevelen. Dit kan alleen God[91] en niet de vorst. Terloops moet erop gewezen worden dat Coornhert als echte 'volksvriend' een ware minachting koesterde voor vorsten. Er zijn weinig of geen wijze vorsten[92]. De meesten zijn 'niet Koninghen maar Tyrannen: niet ghoedt... maar quaadt: niet zot, maar dol...'[93]. Ze weten niet welke de ware religie is en kunnen derhalve niet oordelen wie de ketters zijn. Lipsius zelf kan hierin niet helpen, daar hij ook niet het ware

87 'God zelf beschermt zijn religie door zijn woordt der waarheydt/ende niet eenigh Prince met zynen stalen zwaarde. Heeft dan God uwen Prince zijns religions beschermighe niet bevolen/wie zal niet moeten zegghen dat u Prince qualijck doet/van dat hy zulcx uyt u leerings goedtduncken van zelfs zich onderwindt?...', *Proces*, blz. 75-76. Cfr. ook nota 98.

88 *Idem*, blz. 79; zie ook blz. 64: 'den menschen is van Gode macht ghegheven over aerdtsche zaken ende alle wat den aardtschen rycke toebehoort: maar over hemelsche zaken ende al wat het opperste Rycke toebehoort heeft allene de hemelsche Koning heerschappie... het regiment vander zielen ende Consciencien Gode alleen aangaat: ende dat hy de warachtige wreker ende straffer is vander geschende religie.'

89 B. Becker, *Bronnen...*, blz. XIX.

90 *Proces*, blz. 103.

91 *Idem*, blz. 63.

92 *Idem*, blz. 68.

93 *Idem*, blz. 96. Coornhert heeft veel gedachten overgenomen van de monarchomachen (cfr. *Idem*, blz. 64-66).

geloof kan aanwijzen[94]. Of houdt Lipsius de roomse leer voor de ware[95]? In de *Politicorum* veroordeelde hij immers in feite de hervorming door zich te verzetten tegen het invoeren van vernieuwingen op het gebied van godsdienst[96]. Lipsius' godsdienstige overtuiging wordt zo in 't publiek verdacht gemaakt. Coornhert was geen tegenstander van hervormingen. Godsdienstvrijheid brengt geen gevaar voor de eenheid van de onderdanen[97]. Integendeel, juist dwang in geloofszaken verwekt onlusten[98]. Oproerlingen en samenzweerders, wereldlijke misdadigers, moeten ook voor Coornhert gestraft worden[99], maar hij ziet goed in dat Lipsius onder rustverstoorders ook ketters begreep die voor hun mening durven uitkomen en, zich nochtans onthoudend van alle geweld[100], alleen 'misdoen' door schrijven en spreken. Met de praktijken van kettervervolging, die Lipsius voorschrijft, gaat Coornhert geenszins akkoord. Van Lipsius' 'Ure, seca' maakt hij gebruik om hem de ergste verwijten naar het hoofd te slingeren. Coornhert blijft bij de stelling die we reeds kennen uit zijn brieven. Lipsius deelt niet de zienswijze van de Staten-Generaal, maar deze van Filips II en de paus[101]. Zijn wreedheid stemt overeen met die van Calvin[102]. Lipsius heeft de bedoeling de roomse en Geneefse vervolgingen in het land in te

94 'Nadien oock ghy zelve gheen Theologus en zijt noch zelve niet en weet... welck van allen de ware religie zy/ende ghy mitsdien uwe leerling-Princen zulcx oock niet en kondt met zekerheydt wijs maken: zo en zal aan uwen Prince niet moghen staan het oordeel vande ketterye ende wie een ketter is', *Idem*, blz. 204.

95 'u religie zelve die ghy drijft: namelijck een religie na 't oude ghebruyck/of zy oudt Roomsch zy/na u Godloze raadtghevers raadt/dan... Roomsch na des Paus raadt; ende in allen ghevalle een goddeloze ende valsche religie', *Idem*, blz. 188-189.

96 *Idem*, blz. 158.

97 *Idem*, blz. 242.

98 '... zal hy (de vorst) konnen maken dat zulcke eene religie alle man behaaght? neen hy waarlijck. dan dwingt men alle d'anderen. die zullen na de vryheydt trachten/ende die dwanghmacht haten. hier is het zaadt nu van twist ende oproer', *Idem*, blz. 189.

99 *Idem*, blz. 154.

100 *Idem*, blz. 292.

101 '... zodanighen onderwijzer hadde oock voormaals Keyzer Kaarle ende heeft nu noch... Koning Philips aanden Paus van Romen, met welcx raadt Justus Lipsius overeen stemt: maar gheenszins raadt der Staten generaal, want die uyt... den voorsz raadt Lipsii zegghen eenen verkeerden uytgang te hebben...', *Idem*, blz. 89.

102 *Idem*, blz. 286.

voeren[103]! Coornhert is tegen kettervervolging, want wie zijn de ketters? God alleen kan dit immers uitmaken, daar hij alleen de ware religie kent. Verder, ketterij is een geestelijke misdaad. Ze moet derhalve niet met de materiële middelen die Lipsius voorhoudt bestreden worden, maar op een geestelijke manier 'metten woorde Godes'[104], door lering dus. Stelselmatig, punt voor punt, maakte Coornhert met Lipsius' ideeën tabula rasa. Het *Proces* kon Lipsius dan ook niet anders dan mishagen, vooral dan omwille van de beschuldigingen aan zijn adres inzake zijn geloof en politieke kleur. Coornhert maakte er geen geheim van dat hij hem voor paaps- en spaansgezind hield. Hij noemde Lipsius Machiavelli's volgeling en bewees het ook[105]. Lipsius' gezag op het gebied van de staatsfilosofie werd zelfs in twijfel getrokken[106]!

Lipsius voelde zich diep gekrenkt. Coornhert had hun geschil met zijn *Proces* publiek gemaakt en wat Lipsius wel het meest trof was het feit, dat hij zijn werk in de volkstaal had geschreven om een zo groot mogelijk lezerspubliek te waarschuwen voor het verderfelijke van zijn opvattingen. Coornhert wilde het geschil door het volk laten berechten[107] en dat kon Lipsius niet lijden. Hij had zijn

103 'Justi Lipsii woorden mede brenghen een bereydinghe des ouden brandtpadts omme ter doodt te leyden menighten van onnozele landtzaten... die zie ick te moghen dienen tot invoeringhe vande oude Roomsche of nieuwe Geneefsche vervolginghe om gheloofszaken in deze landtskercke', *Idem*, blz. 57-58.

104 'De zake [ketterij] moet... metten woorde Godes te wercke gaan ist ghy daar mede niet en voordert te vergheefs wordt alle wereltlyke kracht ghebezicht... ketterye is een gheestelyke zake. die met gheen yzer en magh vernielt worden noch van gheen vuyr verteert zijn..., *Idem*, blz. 82.

105 Coornhert verwijt Lipsius herhaaldelijk in het *Proces* te 'machiavelliseren': cfr. blz. 187, 196 en 150-152.

106 Coornhert legde er de nadruk op dat Lipsius noch theoloog, noch rechtsgeleerde was, althans bij zijn weten. Ik besluit hieruit dat Coornhert hem derhalve niet bevoegd achtte om over politiek te schrijven Zie *Proces*, blz 238: Coornhert brengt Lipsius in tegenstelling met een rechtsgeleerde en vervolgt dan: 'ende ontziet zich Justus Lipsius niet/die noyt in regeringhe gheweest maar in zulcx gants onverzocht is' en blz 204: 'Nadien oock ghy zelver gheen Theologus en zijt/noch zelve niet en weet inder waarheydt.. welck van allen de ware religie zy...'. In feite was Lipsius wel rechtsgeleerde. (Cfr. de biografische nota vooraan). Hij zal dan ook niet nalaten hierop te wijzen in zijn repliek op het *Proces*, namelijk in *De Una Religione*, blz. 44.

107 'Daarom nam ick voor van zyn uytghegheven boeck... oock myn ghevoelen voor oghen te stellen den volcke: omme dat rechter te maken van deze zake...', *Proces*, blz. 51.

Politicorum niet voor de stompzinnige massa geschreven, die zijn werken toch niet begreep[108], maar voor wie aan de leiding stonden[109]. Lipsius' prestige van geleerde verzette er zich tegen beoordeeld te worden door het onwetend volk! Tenslotte had Coornhert niet nagelaten de overheid in het geschil te betrekken. Hij had het *Proces* opgedragen aan de magistraat van Leiden[110] en het werk verstuurd naar het stadsbestuur van Dordrecht en naar de magistraten van andere Hollandse steden om hen tegen Lipsius' theorieën te waarschuwen[111]. Coornhert had aldus wel al het mogelijke in het werk gesteld om zijn geschil met Lipsius in alle maatschappelijke kringen bekend te maken. Het *Proces* maakte ieder, zowel de overheidspersoon als de gewone burger, tot rechter in de zaak Coornhert-Lipsius.

Het is dan ook niet te verwonderen dat Lipsius uiterst geprikkeld was. Eerst nam hij zich voor Coornhert's aanval te negeren door een hooghartig stilzwijgen[112]. Toen de zaak echter algemeen opschudding wekte en zeer velen aan de loyauteit van Lipsius begonnen te twijfelen, heeft hij van dit eerste besluit afgezien. Op 3 september schrijft hij Aerssens, dat hij zich door middel van een publikatie wil rechtvaardigen voor de Staten[113]. In tegenstelling tot Coornhert zal hij zijn werk niet tot het volk richten, dat als onbevoegde partij buiten het geschil moet gehouden worden. Zoals Lipsius in oktober zal verklaren, werd hij door vrienden ertoe aangezet Coornhert van antwoord te dienen om zo het volk te bedaren[114]. Ook de predikan-

108 Cfr. Lipsius' brief van 30 aug. 1590 aan Cornelis Aerssens: ‘sed illud aegre est, quod calumniatur me Belgica lingua apud plebem, quae mea ista nec legit nec capit. Nam de iis qui sententiam nostram videre possunt et intelligere, securus sum: nihil delibabit sycophanta de mea fama’ (uitg. door G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 49).

109 Zie de brief van Lipsius van 3 sept. 1590 aan Cornelis Aerssens: ‘... ageret mecum ea lingua qua scripsi, et apud eos quibus scripsi. Nam quod haec ad plebem? Principibus et iis qui gubernant haec scripsimus tantum...’ (G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 49-50).

110 Zie *Proces*, blz. 5.

111 G. Brandt, *op. cit.*, blz. 766; P.C. Bor, *Oorsprongk...*, blz. 540.

112 Zie Lipsius' brief aan Cornelis Aerssens van 30 aug. 1590 bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 49.

113 Cfr. G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 50.

114 Zie zijn brief aan Theodoor Canter van 15 okt. 1590 in de *J. Lipsii Epistolarum... Decades XIIX*, blz. 214-215 en deze aan Cornelis Aerssens van 19 okt. 1590 bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 52.

ten gingen zich met de zaak bemoeien[115]. Maar wat hem er vooral toe bewoog Coornhert te weerleggen was het feit, dat hij vernomen had dat, toen prins Maurits te Gouda verbleef, sommigen van zijn raad persoonlijk naar de drukker waren gegaan om het manuscript van het *Proces* te zien. Ze zouden hem hebben aangespoord om het werk te verspreiden. Ook onder de leidende figuren had Lipsius dus vijanden, wat hij niet had verwacht, gezien zijn verdiensten[116]. Misschien was Maurits zelf, zijn vroegere leerling[117], hierbij betrokken. Hiervoor ontbreken echter de bewijzen. Misschien heeft ook Maurits het *Proces* gelezen. In elk geval kocht de Goudse magistraat op 7 november 1590 in opdracht van Maurits tien exemplaren[118]. Lipsius is hiervan waarschijnlijk niet op de hoogte geweest voor zover dit althans in zijn correspondentie kon worden nagegaan. Was

115 Cfr. brief van 19 okt. 1590 aan Cornelis Aerssens, vermeld in nota 114 en de brief van 3 oktober aan dezelfde bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 54-55.

116 Zie de brief van Lipsius aan Cornelis Aerssens van 19 okt. 1590: '... id ipsum me movit ad respondendum... Intellexi certo, cum Ext^{ia} sua Goudae esset, quosdam e consilio eius adiisse typographum, petiisse libellum, abstulisse et in aurem typographo dixisse: Emitteret in lucem. Hoc me non iniuria mordet, profectum ab iis qui in auctoritate sunt, et a quibus tale aliquid merito nostro non exspectabamus' (G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 52).

117 Maurits van Nassau studeerde onder Lipsius te Leiden in de jaren 1582-1584. Zie Lipsius' brief aan Lamb. Daneau van 31 aug. 1582: 'Filium Principis apud nos esse' (P. Burman, *op. cit.*, I, blz. 90). Volgens G. Oestreich studeerde Maurits te Leiden tot in het jaar 1584 (*Der römische Stoizismus und die Oranische Heeresreform*, in: *Hist. Zeitschr.*, 176, München, 1953, 8°, blz. 22.) Volgens een brief van 22 aug. 1589 aan C. Aerssens was Maurits leerling van Lipsius geweest: 'Son Excellence... ayant esté si longtemps notre disciple...'. Zie M. Vreede, *Lettre de M. Vreede. Touchant une correspondance de Juste-Lipse que lui à communiqué le baron J.-P. d'Aerssen-Beyeren de Voshol. Texte de deux lettres inédites de Juste-Lipse*, 'Compte rendu d. séanc. d.l. Comm. roy. d'hist.', 2e s., II, (Brussel, 1851), 8°, blz. 146.

118 In de thesauriersrekening van Gouda van het jaar 1590, f. 100 leest men het volgende: 'Betaelt Jasper (Casper) Tournai, bouckdrucker alhier, die somma van zeven guld. over die coope van thien boucken, genaempt '*t Proces van Ketterdooden*, bij Dirck Volckersz. Coorenhard in zyn leven wytgegeven jegens seker Bouck Justy Lipsij (Ure et Seca) die duer last van Burgemeesteren gelevert zyn aen S. Excellentie van Nassau. Ordonn. van 7 nov. 1590,... VII guld.' (Gepubliceerd door N. Scheltema, *Aenteekeningen betrekkelijk Goudsche kunstenaars enz.*, *Uittreksels uit de Stadsrekeningen enz.*, in: *Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis*, III, Rotterdam, 1880-1881, 8°, blz. 33.)

hij er echter wel over ingelicht, dan heeft hij dit maar liefst verzwegen om zich geen verdere moeilijkheden op de hals te halen. De zaak maakte dus in alle kringen geweldig veel ophef. Lipsius voelde het groeiend wantrouwen, dat tegen hem werd gekoesterd. Iedereen vroeg zich af of in hem niet de katholieke vriend van Spanje moest gezien worden. Daarbij vreesde Lipsius voor zijn prestige als geleerde.

Onder dwang der omstandigheden trachtte hij daarom zijn eer te redden met zijn *De Una Religione*, die hij opdroeg aan de Staten van Holland[119]. Met dit werk, dat waarschijnlijk verscheen op 12 oktober 1590[120], oordeelde Lipsius zich eens en voor goed gerechtvaardigd te hebben[121]. Wel betwijfelde hij, dat het de haat en de achterklap waarvan hij het slachtoffer was zou stillen. Hij vreesde het tegendeel, namelijk bij dezen die uitdrukkelijk verlangden, dat hij zich zou uitspreken over wat hij nooit zou zeggen[122]. Lipsius bedoelde hiermee degenen die van hem eisten dat hij de ware religie, en derhalve de zijne, zou aanwijzen. Deze klip omzeilde Lipsius echter voorzichtig in *De Una Religione* met zijn dubbelzinnige verklaring, dat de ware religie de christelijke is[123]. Slechts enkele jaren later, toen hij Leiden had verlaten, zou hij zich hierover definitief uitspreken: de katholieke leer heet dan bij hem de

119 Cfr. *De Una Religione*, blz. 3-6.

120 *De Una Religione* verscheen waarschijnlijk op 12 oktober 1590. Lipsius verzond die dag het werk naar Aerssens. Hij had reeds vroeger op diens brieven moeten antwoorden, maar hij had dit uitgesteld om tezamen met zijn brief Aerssens zijn nieuwe publikatie te kunnen toezenden. (G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 51). Volgens zijn correspondentie heeft Lipsius het eerst aan Aerssens zijn *De Una Religione* overgemaakt.

121 Zie brief van 19 okt. aan Cornelis Aerssens bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 52.

122 '[Het werk] Sedabit invidiam in me aut voces? nescio. Fortasse quorundam accendet, qui dici expressius a me volent ea quae numquam dicam' (G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 51: brief van 12 okt. 1590 aan Cornelis Aerssens).

123 In de uitgave van 1591 van *De Una Religione* beperkte Lipsius zich voorzichtig tot het volgende: 'Quae haec est? Christiana'. Toen Lipsius te Leuven was teruggekeerd heeft hij zijn *Politicorum* en *De Una Religione* in katholieke zin gewijzigd. Hij verklaarde toen natuurlijk, dat het ware geloof de roomse leer is: 'Nulla religio alia nisi unius Dei tenenda est. Quae haec est? Christiana. Unde petimus? e libris sacris: idque pro Ecclesiae Catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis...'. Zie *De Una Religione*, (Antverpiae, 1596), blz. 111.

ware te zijn. *De Una Religione* leert ons zeer weinig. Het werk is in feite niets anders dan een vervolledigde uiteenzetting van de opvattingen welke reeds in de *Politicorum* werden ontwikkeld. Ondanks alle druk heeft Lipsius zijn ideeën niet verloochend. Slechts één belangrijke aanpassing valt aan te stippen. Terwijl Lipsius in de *Politicorum* met het 'Ure, seca' ineens de doodstraf voor oproerige ketters eiste, voorziet hij in *De Una Religione* ook andere straffen als boeten, smaad, brandmerken en verbanning[124]. Hij blijft echter de doodstraf aanbevelen, al moest ze slechts in uitzonderlijke gevallen worden toegepast, namelijk wanneer overreding en minder zware straffen niet helpen[125]. Aldus bleef tussen het denken van Lipsius en de mentaliteit van verdraagzaamheid, die in Holland, hoewel moeilijk toch meer en meer veld won, een onoverbrugbare tegenstelling. Anderzijds kon het werk Coornhert en zijn volgelingen geen voldoening schenken, omdat Lipsius er geen stelling in had genomen inzake zijn persoonlijke godsdienstige overtuiging.

Onmiddellijk zette Coornhert zich dan ook aan een weerlegging van *De Una Religione*, die hij echter niet meer zou voltooien. Zeventien dagen na het verschijnen van *De Una Religione* overleed hij te Gouda op 29 oktober 1590. Tot het einde toe was hij opgekomen voor godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid, hoewel hij lang niet zeker was van de overwinning. Net voor zijn dood had de Leidse magistraat immers op 18 oktober zijn *Proces* veroordeeld. Het stadsbestuur aanvaardde de opdracht niet, bang om Lipsius, het sieraad van de universiteit te mishagen en zette het publiek ertoe aan Lipsius' *De Una Religione* te lezen[126]. De magistraat ging echter niet zo ver de verkoop van Coornherts werk te verbieden, dit volgens Plantins schoonzoon, de beroemde oriëntalist Franciscus Raphelengius[127], tot grote misnoegdheid van Lipsius. Lipsius zou zo woedend

124 *De Una Religione*, blz. 57.

125 '... nimisquam raro ad extremum illum venimus... Praesidem... decet, quamdiu potest, verbis, et his mollibus, ingenia curare. Transeat deinde ad tristiorem orationem, qua moneat adhuc... novissime ad poenas, et has adhuc leves et revocabiles decurat', *Ibidem.*

126 De veroordeling van het *Proces* door de Leidse magistraat, dagtekenend van 18 oktober 1590, werd gepubliceerd door B. Becker, *op. cit.*, blz. 100-103 en door G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 89-92.

127 Zie over Franciscus Raphelengius (de Ravelengien, van Ravelenghien, van Ravelinghen) (° Lannoy bij Rijsel, 17 februari 1539-† Leiden, 20 juli 1597), schoonzoon van Plantin, die sinds 1585 diens bijhuis te Leiden bestuurde en in 1586 benoemd werd tot professor in het Hebreeuws aan de Leidse universiteit, M. Rooses, *Biographie Nationale*, 18, (Brussel, 1905), 8°, col. 728-735.

geweest zijn, dat hij toen op staande voet Holland had verlaten indien de winter al niet was aangebroken[128]. Indien deze getuigenis van Raphelengius betrouwbaar is dan was Lipsius toen niet meer zo afkerig van een tussenkomst van de overheid in zijn voordeel, als hij te kennen had gegeven in zijn brief van 3 september 1590 aan Aerssens, toen deze en misschien ook Oldenbarnevelt het *Proces* door de Staten van Holland wou laten verbieden[129]. Op 19 oktober 1590, één dag na de veroordeling van het *Proces* door de Leidse magistraat, schreef Lipsius Aerssens daarenboven, dat het verbieden van het *Proces* door de Staten van algemeen nut zou zijn, terwijl hij er misleidend aan toevoegde, dat het voor hem persoonlijk niet nodig was[130]. Lipsius was dus blijkbaar helemaal niet tevreden over het optreden van de Leidse magistraat en verlangde langs Cornelis Aerssens om de tussenkomst van de Staten van Holland. Coornhert verweet hem dan ook in zijn *Verantwoordinghe*, waarover verder, dat hij 'in desen der H. Staten hulp begheert'[131]. In tegenstelling tot Delprat[132] geloof ik dan ook niet, dat Lipsius de steun van de overheid weigerde, temeer daar Geeraert Brandt beweert, dat hij door tussenkomst van de vertegenwoordigers van enige steden 'hadt soeken te verkrijgen' van de Staten van Holland 'dat men syn boek van de Politie niet schriftelijk sou mogen bestrijden'[133].

128 Zie de brief van Fr. Raphelengius aan Abraham Ortelius (Leiden, 5 september 1592) bij J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino - Batavae Archivum*, *I*, *Abrahami Ortelii et vivorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum... Epistulae. Cum aliquot aliis epistolis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis*, *1524-1628*, (Cantabrigiae, 1887), 8°, blz. 533.

129 Zie brief van 3 sept. 1590 aan C. Aerssens: 'de Cornhertio agis. Quid? illene tanti, ut ea de Caussa ad Ordines? Gratiam vobis pro affectu debeo, et in primis cl^{mo} viro Barneveldio: sed oro obsecro, ne istud auxilii mihi feratur, quod esse non potest sine invidia mei nominis aut noxa...' Zie G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 49.

130 '... edictum aliquod etiam Ordines moliri in hanc licentiam imprimendi, communiter id utile sit, privatim et propter me nihil opus'. Zie G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 52.

131 D.V. Coornhert, *Verantwoordinghe...*, *Wercken*, III, fol. 481 r°.

132 G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 30.

133 G. Brandt, *op. cit.*, blz. 766.

Lipsius was er immers van op de hoogte, dat Coornhert bezig was aan een nieuwe weerlegging van zijn *Politica* en *De Una Religione.* Zijn poging zou geslaagd zijn als Gerard de Lange[134], burgemeester van Gouda, het laatste toevluchtsoord van Coornhert, zich niet ertegen had verzet. Dit leert ons ook een randnota van een onbekende auteur, die misschien te vereenzelvigen is met Cornelis Boomgaert, bij een brief van oktober 1590 van H.L. Spieghel aan Boomgaert[135].

De overheid zou Coornhert dus niet hinderen in zijn nieuw werk tegen Lipsius. Het was Coornherts overlijden dat een einde stelde aan het werk, dat echter door toedoen van zijn vrienden en erfgenamen in 1591 in Latijnse vertaling en in 1631 in het Hollands onder de titel *Verantwoordinghe van 't Proces Van den Ketteren niet te dooden* zou verschijnen[136]. Dit werk is zeer belangrijk, daar Coorn-

134 Over Gerard Cornelisz. de Langhe (^{o} 1551 te Gouda-† 12 juli 1636), burgemeester van Gouda, zie A.J. Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, XI, Haarlem, 1865, 8°, blz. 116. Deze figuur wordt niet behandeld in het *N.N.B.W.*

135 Cornelis Adriaensz. Boomgaert (Boogaert of Bogaert) (^{o} 1 juli 1558-† 19 nov. 1626) was bevriend met Coornhert en Spieghel. Reeds in 1578 was hij met Coornhert in briefwisseling. Hij maakte zich verdienstelijk met vertalingen van klassieke en eigentijdse werken. In 1612 zorgde hij voor de uitgave van het eerste deel van de *Wercken* van Coornhert en beschreef hierin zijn leven. Vermoedelijk is hij de auteur van de hier geciteerde randnota, vermeld bij een brief van Spieghel, die volgend op de biografie van Coornhert werd gepubliceerd. De brief is aan Boomgaert gericht, zodat het best mogelijk is dat hij bij de publikatie persoonlijk voor volgend commentaar heeft gezorgd: ‘Nae dat Lips. door versoec van eenige steden in volle vergadering vande H.H. Staten van Hollant by omvragingh vercregen had datmen syn *Politica* niet mocht schriftelijck aenvechten, heeft Gerrit de Langhe Borghemeester van weghen de stadt van Gouda sulckx ghestuyt, segghende, indien Lips. waerheydt schryft soo salmen door de chrachteloose aenvechtingh daer op vaster moghen steunen: maer indiender ymandt eenigh bedroch tot 's landts nadeel in vont dat wy niet sien; wat schaet verbeteringh’. Zie D.V. Coornhert, *Wercken*, I, (Amsterdam, 1630), fol. 7 r°. Over Cornelis Boomgaert zie M. Boas, *N.N.B.W.*, VII, (Leiden, 1927), col. 169-170.

136 Volgens P.C. Bor, *op. cit.*, blz. 540 en G. Brandt, *op. cit.*, blz. 767 hebben Coornherts erfgenamen en vrienden in 1591 gezorgd voor de publikatie van deze aanmerkingen in Latijnse vertaling. Te Gouda verscheen aldus in 1591, waarschijnlijk toen Lipsius het Noorden reeds had verlaten, de *Defensio Processus de Non Occidendis Haereticis*, *contra tria Capita libri 4. Politicorum J. Lipsii Eiusque libri Adversus Dialogistam Confutatio.* De Hollandse versie verscheen eerst in 1631 te Amsterdam in het derde deel van de *Wercken*, fol. 480 r°-489 r°. De Nederlandse uitgave, de *Verantwoordinghe van 't Proces Van den Ketteren niet te dooden tegen de drie Hoofdstucken des vierden boecx Justi Lipsij*, *vande Politie of Burgerlycke Regheeringhe. Ende Wederlegginghe eens Boecxkens van den selven Lipsio*, *teghens den Schrijver van de 't samenspraken. In 't laetste sijns levens door den bysonderen ende uytgenomen Liefhebber vande vryheyt sijns Vaderlandts Dirck Volckertsz. Coornhert beschreven*, is uiterst slordig.

hert de vele herhalingen waardoor het *Proces* gekenmerkt wordt nu weet te vermijden en zijn gedachten bondiger en daardoor dikwijls duidelijker formuleert. Ook in dit laatste werk accentueert Coornhert nog hoe Lipsius in feite de Spaanse en roomse inquisitoriale praktijken beaamt of m.a.w. dat in hem op politiek en godsdienstig gebied een vijand van het Noorden moest gezien worden.

Lipsius, die zijn poging had zien mislukken om het schrijven tegen zijn werken door de overheid te doen staken en die daarenboven diep gekrenkt was ‘door de algemene scheldpartij waarop hij in Holland én in zijn Leiden was onthaald’[137], heeft er misschien toen aan gedacht de betwiste hoofdstukken uit de *Politicorum* in een gematigder vorm te gieten. Volgens B. Becker bestaat er althans een verzachte versie, welke Lipsius toen aan vrienden zou gestuurd hebben[138], die door de hardheid van zijn woorden waren getroffen[139].

Tenslotte heeft hij echter maar één uitweg gezien, namelijk het Noorden verlaten, een plan dat hij reeds in 1586 had willen ten uitvoer brengen. Eind september 1590 heeft hij er terug aan gedacht. Op 25 september schreef hij Jean Moretus dat hij in de zomer van 1591 in het Duitse Rijk hoopte te verblijven[140]. Op

137 Zie de brief aan Janus Dousa van 12 okt. 1590, *J. Lipsii Epistolarum... Decades XIIX*, blz. 25. Over Janus Dousa of Johan van der Does, heer van Noordwijk, Langeveld en Kattendijke (^{o} Noordwijk, 5 dec. 1545-† 's-Gravenhage, 8 okt. 1609), staatsman-humanist en Neolatijns dichter, die als eerste curator van de Leidse universiteit de komst van zijn vriend Lipsius naar Leiden bewerkte, cfr. het art. van P.J. Blok, *N.N.B.W.*, VI, (Leiden, 1924), col. 425-429.

138 Volgens B. Becker verscheen in de uitgave van 1597 van de Latijnse samenvatting van het *Proces*, namelijk in de *Epitome Processus De Occidendis Haereticis Et Vi Conscientiis. Inferfnda* [*sic.*] *Inter Justum Lipsium Politicorum Auctorem Anno 1589. Ea Asseverantem et Theod. Coornhertium eadem refringentem*, een gewijzigde en verzachte versie van het derde en het vierde hoofdstuk uit boek IV van de *Politicorum.* Zie B. Becker, *Latijnsche vertalingen van Coornhert's geschriften*, in: *De Gulden Passer*, (Antwerpen-'s-Gravenhage, 1936), blz. 12. Dit document, dat volgens Becker aan Lipsius' biografen onbekend bleef, heb ik persoonlijk niet kunnen inzien.

139 Volgens de uitgever van de *Epitome.*

140 ‘... ac spero me... brevi et sub aestatem proximam fore in finibus Germaniae’: brief van 25 sept. 1590 aan Jean Moretus bij A. Gerlo-H. Vervliet-I. Vertessen, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus*, *Introduction*, *Correspondance et Commentaire*, *Documents*, *Bibliographie*, (Antwerpen, 1967), 8°, blz. 21.

30 oktober 1590 schreef hij Adriaen van Blyenburg[141], dat hij niet opgewassen was tegen die 'volkswoede'. Zijn *De Una Religione* had hem dus niet kunnen witwassen van de verdenkingen van spaans- en roomsgezindheid. Lipsius zou misschien zijn gezondheid als voorwendsel nemen om naar rustiger oorden uit te wijken[142]. Op 13 januari 1591 stond zijn besluit vast: hij zou naar het Duitse Rijk vertrekken[143]. Op 21 januari bracht hij er Aerssens van op de hoogte: om gezondheidsredenen zal hij 'evenwel slechts tijdelijk', naar de Duitse thermen reizen[144]. Toen hij dit verlangen nog eens op 26 januari aan Aerssens te kennen gaf[145], zag men wel in dat het Lipsius ernst was.

Terecht vreesde de overheid, dat hij zou herhalen wat hem in 1586[146] was mislukt en dat hij niet omwille van zijn gezondheid,

141 Hadrianus Blyenburgius of Adrien van Blyenburg (^{o} Dordrecht, 1560-† 23 febr. 1599) was bekend als Neolatijns dichter. Zie *Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours... publiée par F. Didot*, VI, (Paris, 1855), col. 279.

142 Lipsius aan Hadrianus Blyenburgius (30 okt. 1590): '... valetudo mea... et si illa tardat, facultas mihi semper eundi ad tranquilliora loca. de quo tamen delibero et nihil impetu a me fiet'. Zie P. Burman, *op. cit.*, ep. 421, blz. 454.

143 'Nunc certum mihi est in Germaniam recta ire': brief van 13 januari 1591 aan Jean Moretus bij A. Gerlo-H. Vervliet-I. Vertessen, *op. cit.*, blz. 23.

144 Voor de brief van 21 jan. 1591 aan C. Aerssens, cfr. G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 56.

145 *Idem*, blz. 57-58.

146 Na de moord op Willem van Oranje (10 juli 1584) hadden de Verenigde Provinciën steun bij Engeland gezocht. Aldus nam in februari 1586 Elizabeths gunsteling, Robert Dudley, graaf van Leicester, het bewind in handen, wat het Noorden bracht aan de rand van de burgeroorlog. De predikanten, die Leicesters steun kregen tegen de toleranten, werden oppermachtig en bedreigden de geestelijke onafhankelijkheid en de innerlijke vrijheid, die Lipsius dierbaar was. Hierdoor en niet omwille van de verwarde politieke toestand, zoals hij schreef op 7 okt. 1586 aan zijn leerling en vriend Theodoor Leeuwius, lid van de Raad van Holland (Zie P. Burman, *op. cit.*, I, blz. 28 en A.J. Van der Aa, *op. cit.*, XI, Haarlem, 1865, blz. 266. De figuur wordt niet behandeld in het *N.N.B.W.*), vatte hij het plan op Leiden te verlaten. (Cfr. P. Burman, *op. cit.*, I, blz. 42.) Begin september bood hij zijn ontslag aan, dat echter door de curatoren werd geweigerd. Wel werd hem een verlof toegestaan van 5 à 6 maanden op voorwaarde dat hij zou terugkeren. (Cfr. het besluit van de curatoren van 5 sept. 1586 bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 82-83.) Lipsius maakte ervan gebruik om naar Duitsland te vertrekken. Hij wilde echter het Noorden voor goed vaarwel zeggen en terugkeren naar de Zuidelijke Nederlanden en naar Leuven, wat hem mogelijk zou worden gemaakt door bemiddeling van zijn vrienden Plantin en Laevinus Torrentius, die in 1587 bisschop van Antwerpen zou worden. (Cfr. Ch. Nisard, *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle*, *Juste Lipse*, *Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*, Parijs, 1852, 8°, blz. 82.) De briefwisseling van Chr. Plantin uit deze periode wijst in deze richting. (Zie J. Denucé, *op. cit.*, VII-IX, Antwerpen-Gent, 1918.) Nisard beweert zelfs dat Lipsius zich toen al wou bekeren tot het rooms geloof, wat best mogelijk is gezien een overgang naar Leuven dit vereiste. Lipsius bereikte evenwel slechts Oldenburg, waar hij gedwongen was terug te keren naar Leiden (Ch. Nisard, *op. cit.*, blz. 73-74).

maar wegens de herrie definitief het Noorden zou vaarwel zeggen. Men wist immers sinds 1586, dat Lipsius daartegen niet bestand was en vooral nu alle opschudding zijn eigen persoon betrof, was een vertrek voor altijd best te verwachten. Dit moest hoe dan ook voorkomen worden. Lipsius was immers het pronkstuk van de jonge Leidse universiteit, die men door zijn verlies zelfs niet verder leefbaar achtte. Het was dan ook alleen om hem gunstig te stemmen, dat de Staten van Holland er uiteindelijk op 31 januari 1591 toe overgingen de herdruk van Coornherts *Proces* en de publikatie van de *Verantwoordinghe...* te verbieden. Ook de verkoop van het *Proces* werd verboden en de exemplaren van het werk moesten in beslag worden genomen[147].

Had een dergelijke maatregel Lipsius nogin oktober 1590 gunstig kunnen stemmen, dan was dat nu niet meer het geval. Hij bleef bij zijn besluit. De publieke opinie was tegen hem. De steun van de officiële instanties zou hem het leven in Leiden toch niet draaglijker maken. Hij wilde weg. Ondanks de verdenkingen tegen zijn geplande reis[148], verkreeg hij van de Staten eind februari verlof voor drie à vier maanden[149]. Op voorwaarde dat hij naar Leiden zou terugkeren, verliet hij de stad, waar hij dertien jaar had verbleven, op 12 maart 1591[150] en op 27 maart bereikte hij Duits grondge-

147 Deze resolutie werd gepubliceerd door G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 92-93.

148 Zie zijn brief van 2 feb. 1591 aan C. Aerssens: ‘Ante omnia hoc te rogo, pone suspiciones quas de itinere meo tu aut alii concepistis. Sola valetudo illuc me ducit’ (*Idem*, *op. cit.*, blz. 58) en deze vermeld in volgende nota.

149 Cfr. brief van 23 feb. 1591 aan C. Aerssens, *Idem*, blz. 60.

150 Volgens het dagboek van Everard Bronchorstius: ‘12 Martii abiit Lipsius ad thermas’. Zie J.C. Van Slee, *Diarium Everardi Bronchorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leydensi. 1591-1627*, in: *Hist. Gen. Utrecht*, 3de ser., nr. 12, ('s-Gravenhage, 1898), 8°, blz. 15. Over Everardus Bronchorst(ius) (^{o} Deventer, 27 maart 1554-† Leiden, 27 mei 1627), die in 1587 Donellus als professor in de rechten te Leiden opvolgde, zie J. van Kuyk, *N.N.B.W.*, I, (Leiden, 1911), col. 471-472.

gebied[151]. Zijn vrouw had hij achtergelaten om geen argwaan te wekken.

Het Noorden zou hem niet weerzien. Van zijn reis in het Duitse Rijk maakte Lipsius immers gebruik om zich bij de jezuïeten te Mainz ca. 12 april 1591[152] tot het katholicisme te bekeren. Vervolgens ging hij via Koblenz, Trier en Luik naar Spa, waar hij verbleef vanaf 16 mei[153]. Van hieruit verzocht hij op 2 juni de rector van de Leidse universiteit, Thomas Sosius, en de professoren om ontslag[154], terwijl hij op 5 juni de Leidse magistraat van zijn besluit op de hoogte bracht[155]. Hoewel het ontslag werd geweigerd op 2 juli en Lipsius beloofd werd, dat niet meer van hem geëist zou worden dan vroeger en hij bij zijn terugkeer geen rekenschap zou moeten geven van zijn handelwijze[156], bleef Lipsius onverzettelijk. Door de opschudding, die de polemiek met Coornhert had teweeggebracht, was hij ertoe gedwongen geweest stelling te nemen. Hij had nu zijn geloof bekend, wilde naar Leuven[157] en zou niet terug-

151 Zie brief van 30 maart 1591 aan C. Aerssens, geschreven te Hamburg, bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 62.

152 Lipsius' bekering had plaats in het jezuïetencollege van Mainz ca. 12 april 1591 volgens L. van der Essen en H.F. Bouchery, *op. cit.*, blz. 41. Lipsius heeft het nieuws het eerst aan Martinus Antonius Del Rio meegedeeld op 14 april. Cfr. de brief bij A. Gerlo-H. Vervliet-I. Vertessen, *op. cit.*, blz. 25-26. Over Martinus Antonius Del Rio (° Antwerpen, 1551-† Leuven, 1608), jeugdvriend van Lipsius, die in 1580 in de jezuïetenorde trad, na in 1578 vice-kanselier van Brabant te zijn geweest, zie P. Bergmans, *L'autobiographie de Juste Lipse publiée avec une traduction française et des notes*, in: *Mess. d. scienc. hist. d. Belg.*, LXIII, (Gent, 1889), 8°, blz. 42-43, nota 18 en J. Van den Berghe, *Autobiographie van Justus Lipsius*, *Uit het Latijn vertaald door Van den Berghe Jozef*, (Overysche, 1947), 8°, blz. 15, n. 7.

153 De eerst bewaarde brief, geschreven te Spa, dagtekent van 16 mei 1591. Cfr. deze brief aan Johannes Oranus, jezuïet en later vice-provinciaal van de Zuidelijke Nederlanden, bij P. Burman, *op. cit.*, I, ep. 545, blz. 570. Over Johannes Oranus (Jean d'Heur) (° Luik, 12 febr. 1544-† Mons, 3 of 31 mei 1603) zie E. Van Arenbergh, *Biogr. Nat.*, 9, (Brussel, 1886-1887), col. 327-328.

154 Zie de ontslagbrief bij G.H.M. Delprat, *op. cit.*, blz. 64-65.

155 *Idem*, blz. 65-66.

156 Cfr. de brief bij P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, I, ('s-Gravenhage, 1913), blz. 178*-179*.

157 Op 2 juni 1591 reeds schrijft Lipsius vergenoegd aan de secretaris van de aartsbisschop van Mechelen en vicaris van het kapittel, Nicolas Oudartus, dat hij vernomen heeft door de Leuvense universiteit te zullen worden uitgenodigd. Cfr. de brief bij P. Burman, *op. cit.*, I, ep. 272, blz. 281. Over Nicolas Oudaert (° Brussel?-† Mechelen, 1 juli 1608) zie P. Bergmans, *Biogr. Nat.*, 16, (Bruss., 1901), col. 382-383. Op 5 juli volgt dan zijn brief aan de secretaris van de prinsbisschop van Luik, Dominicus Lampsonius, waarin Lipsius meedeelt dat hij zich te Leuven zou willen vestigen. Zie P. Burman, *op. cit.*, I, ep. 143, blz. 147-148. Over Dominicus (Dominique) Lampson(ius) (° Brugge, 1532-† Luik 1599), ook filoloog, Neolatijns dichter, humanist en schilder, zie het art. van E. van Even, *Biogr. Nat.*, 11, (Brussel, 1890-91), col. 228-233.

keren[158]. Alle pogingen, die de Leidse universiteit verder nog zou aanwenden om Lipsius te behouden, zouden vruchteloos blijven. Na te Spa en te Luik in het neutrale prinsbisdom Luik te hebben verbleven, in afwachting van het bekomen door bemiddeling van jezuïetenvrienden van een pardon vanwege Filips II[159], vestigde hij zich met zijn weergevonden vrouw einde juli 1592 definitief te Leuven[160]. Door tussenkomst van zijn vrienden Torrentius[161], Oudartus, Lessius[162] en anderen werd hij op 12 september 1592 benoemd tot professor in de geschiedenis aan de universiteit en op 24 november 1592 tot professor in het Latijn aan het Drie-talen-College[163]. Lipsius, de gevierde Leidse professor van weleer, zou Leuven nooit meer verlaten.

158 Antwoord van Lipsius van 12 juli 1591 aan de Curatoren en Burgemeesters van Leiden bij P.C. Molhuysen, *op. cit.*, I, blz. 179*.

159 L. Roersch, *Juste Lipse*, *Biogr. Nat.*, 12, (Brussel, 1892-1893), col. 266.

160 De eerste brief uit Lipsius' correspondentie geschreven te Leuven is deze van 28 juli 1592 aan zijn verwant Otho Hartius, die in 1598 benoemd zou worden tot raadslid en advokaat-fiscaal bij de Grote Raad van Mechelen. (Zie over O. Hartius [^{o} ?-† ?] L. Galesloot, *Particularités sur la vie de Juste Lipse*, 'Annales de l. Soc. d'émulation de Bruges', 4e s., 1, Brugge, 1876-77, 8°, blz. 331-332). De brief werd waarschijnlijk opgesteld bij Lipsius' aankomst of enkele dagen later, wat niet nauwkeurig kan bepaald worden, daar Lipsius zich beperkt tot de mededeling 'veni Lovanium'. Zie P. Burman, *op. cit.*, I, ep. 166, blz. 168-169. Lipsius vestigde zich dus niet op 9 augustus 1592 te Leuven zoals L. Roersch beweert (*op. cit.*, col. 266).

161 Cfr. de correspondentie van Torrentius uit deze periode, uitgegeven door M. Delcourt en J. Hoyoux, *op. cit.*, III, blz. 662.

162 Zie over Leonard Lessius (Leys) (^{o} Brecht, 8 okt. 1554-† 1623), bekende jezuïet van wie de artikels over de leer van Michel Baius aanleiding gaven tot een polemiek met de theologen van de Leuvense universiteit, het art. van A. Le Roy, *Biogr. Nat.*, 12, (Brussel, 1892-1893), col. 79-82.

163 L. Roersch, *op. cit.*, col. 267 en L. van der Essen-H.F. Bouchery, *op. cit.*, blz. 14; N.B. In werkelijkheid heeft Lipsius niet aan het Drie-talen-college gedoceerd, daar het ten gevolge van de onlusten gesloten was. Lipsius werd echter wel voor deze benoeming bezoldigd. Zie F. Nève, *Mémoire historique et littéraire sur le collège des trois langues à l'université de Louvain*, 'Mémoires couronnés et mémoires de savants étrangers, publ. par *l'Acad. Roy. d. Sc. d. Lett. et d. Beaux-Arts d. Belg.*', XXVII, (Brussel, 1856), blz. 166.

De polemiek met Coornhert had dus Lipsius gedwongen tot zijn vertrek uit Leiden. Coornhert had immers onverbiddelijk aangetoond, hoe Lipsius' opvattingen over kettervervolging onverenigbaar waren met de ideeën van tolerantie, welke in het Noorden meer en meer bijval vonden. Iedereen, zelfs Lipsius' vriend Spieghel, moest dit erkennen[164]. Van de gelegenheid had hij gebruik gemaakt om Lipsius uiterst verdacht te maken inzake zijn geloof en politieke strekking en dit bij alle lagen van de bevolking. Lipsius was er met *De Una Religione* niet in gelukt de beschuldigingen afdoend te weerleggen en zo was Coornhert erin geslaagd Lipsius overal vijanden te bezorgen, vooral onder het volk en bij de predikanten, maar ook in de omgeving van Maurits en misschien ook onder zijn collega's. Men beschouwde hem als een afvallige, een landverrader. De steun die de overheid hem tenslotte bezorgde vermocht daartegen niets. De verering, welke hem vroeger te beurt was gevallen, had bij velen plaats gemaakt voor diepe minachting en dat kon Lipsius' gevoel voor prestige niet lijden. Omwille van dat prestige kon hij, als professor aangevallen door een autodidact, er ook niet toe komen zijn opvattingen te verloochenen om aldus tot een compromis te geraken. Daarenboven scheen het hem waarschijnlijk onzeker, dat men in de toekomst een andere houding tegenover hem zou aannemen. Hij, die hunkerend naar rust in 1578 naar Leiden was gekomen, achtte gezien de gespannen, vijandige sfeer aldaar zijn leven niet langer leefbaar[165]. Daarbij waren misschien ook de heimwee naar zijn geboortestreek en de invloed van zijn vrouw, die als streng roomse zeker het Zuiden boven het Noorden moet verkozen hebben, van belang. Lipsius wou terug naar het Zuiden, waar nu relatieve rust heerste[166] en waar hij kon rekenen op de steun van vrienden om er

164 Zie Spieghels brief aan Corn. Boomgaert van oktober 1590, D.V. Coornhert, *Wercken*, I, f° 7r^{o}.

165 Cfr. Lipsius' brief van 1 juni 1591 aan Abraham Ortelius: ‘Puto omnino futurum (tecum adhuc esto) ut non redeam in Batavos, etsi revera amicos in me et benignos. Sed caussas pro prudentia tua facile vides. Nos factiosi aut partibus addicti, nec fuimus unquam.’ (J.H. Hessels, *op. cit.*, I, blz. 477.)

166 Volgens G. Brandt hebben sommigen ook beweerd, dat Lipsius vertrok omdat hij vreesde dat de opstand van het Noorden met mislukking gedoemd was (*op. cit.*, blz. 767).

te Leuven een nieuwe hoogleraarscarrière op te bouwen. Vanuit dit oogpunt was zijn katholieke geloofsbelijdenis te Mainz dan ook het middel om toegang te krijgen tot het Zuiden, hoewel ze ook moet beschouwd worden als daad om met zichzelf in overeenstemming te kunnen leven, want Lipsius was rooms in de jaren 1589-1591. Om zijn geloof, dat hij door toedoen van Coornhert niet langer had kunnen verbergen, uit opportunisme en uit behoefte aan rust en eer[167] verliet hij het Noorden. Met de woorden uit Lipsius' autobiografie 'sed relinquere eos Religio et Fama (acre utrumque telum) adegerunt'[168] kunnen we hier dan ook besluiten, dat de polemiek met Coornhert onvermijdelijk dé aanleiding is geweest tot de ommekeer in Lipsius' leven. Lipsius moest partij kiezen, vandaar zijn openlijke overgang tot het katholicisme en zijn definitieve terugkeer naar Leuven.

167 Zie Lipsius' brief van 11 juli 1591 aan de Leidse stadssecretaris en secretaris van de curatoren van de universiteit, Jan van Hout, bij P. Burman, *op. cit.*, I, ep. 80, blz. 85. Cfr. over Jan van Hout (Houtenus) (^{o} Leiden, 14 dec. 1542-† Leiden, 12 dec. 1609) het art. van J. Prinsen, *N.N.B.W.*, II, (Leiden, 1912), col. 608-612.

168 P. Bergmans, *op. cit.*, blz. 26.

Résumé La polémique entre Juste Lipse et Dirck Volckertsz. Coornhert (1590): la raison principale du départ de Lipse de Leyde (1591)

Les années 1590-1591 constituèrent un tournant dans la vie de Juste Lipse. En 1590 Juste Lipse (Overijsche, 1547-Louvain, 1606), réfugié des Pays-Bas méridionaux, nommé professeur de droit à l'université de Leyde le 5 avril 1578, entra en conflit avec l'un des hommes les plus marquants du Nord, Dirck Volckertsz. Coornhert (Amsterdam, 1522-Gouda, 1590). C'est l'ouvrage intitulé '*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*' de Juste Lipse, publié à Leyde en 1589, qui fut l'objet de la dispute. Dans cet oeuvre politico-philosophique, conçue comme manuel destiné à ceux qui exercent le pouvoir, Lipse se releva défenseur des principes de l'unité de la religion et de la poursuite des hérétiques, non pas pour des motifs religieux, mais surtout pour des raisons politiques. Selon Juste Lipse le maintien de la paix et de l'ordre dans l'état exigeait qu'une seule religion y soit professée. Ennemi de la liberté du culte, Lipse admettait la liberté de conscience, liberté d'ailleurs reconnue partout, même par Philippe II. Coornhert, ayant été victime des répressions sous le duc d'Albe, fut heurté par la condamnation de l'hérésie par Lipse, âprement formulée dans une expression devenue immédiatement fameuse: 'Ure, seca ut membrorum potius aliquod, quam totum corpus intereat'. Coornhert était le défenseur de la liberté du culte et de la séparation de l'église et de l'état, ce qu'il fondait sur l'idée maîtresse de sa conviction religieuse: l'amour du prochain. Il se trouva donc contraint par ses convictions de réagir contre Lipse, personnalité de renommée internationale en tant que philologue, que spécialiste de l'histoire romaine et comme systéma-

ticien du néostoïcisme, honoré dans les Pays-Bas septentrionaux comme le joyau de l'université de Leyde. Bien qu'il n'avait pas reçu d'enseignement universitaire, Coornhert s'était fait reconnaître comme intellectuel et surtout comme polémiste depuis ses démêlés avec les pasteurs réformés (il s'était fait surtout sous l'influence du spiritualisme une conviction religieuse personnelle très éloignée du calvinisme). Il entra en correspondance avec Juste Lipse le 19 mars 1590 dans le but de lui faire préciser ses principes. Les réponses de Lipse confirmèrent dans la pensée de Coornhert que Lipse n'était rien d'autre qu'un réactionnaire dont les opinions ne correspondaient nullement avec l'esprit de tolérance qui prenait de plus en plus pied dans les provinces du Nord. Il estima que Lipse avait adopté les thèses de l'église catholique tout comme celles de Calvin d'ailleurs sur les persécutions. Coornhert osa le soupçonner d'être l'ami de Rome et même de l'Espagne. Il demanda Lipse de se justifier dans un nouvel ouvrage. Lipse refusa de donner suite au défi, ce qui se comprend si l'on admet que Lipse se faisait passer pour calviniste modéré tout en étant catholique. Ceci expliquerait en effet son attitude envers les hérétiques ainsi que l'affirmation assez vague de sa préférence pour une religion d'ancienne manière: ‘Et [religio] tenenda ex ritu veteri’ (*Politicorum*, IV, cap. 2, Leiden, 1589, p. 107). Il refusa une profession de foi, ce que Coornhert exigeait de lui, moins par peur des autorités avec lesquelles il était en bons termes que parce qu'il craignait les pasteurs prêts à importuner un catholique, et d'autant plus qu'il était à l'honneur. D'ailleurs pour beaucoup les catholiques passaient pour traîtres. La réaction de Lipse se borna à envoyer chez Coornhert leur ami commun H.L. Spieghel afin de vider le différent. Mais celui-ci ne remporta guère de succès. Coornhert mécontent rendit public son conflit avec Lipse en éditant la libelle intitulé ‘*Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientiën*’ (Gouda, 1590), oeuvre qu'il écrit de propos délibéré en hollandais pour atteindre une majorité de lecteurs et avec l'intention de rendre le peuple juge de l'attitude de Lipse. Le ‘*Proces*’, dédié au magistrat de la ville de Leyde, attaquait les principes de Lipse, rendait douteuse la valeur de sa théorie politique, accusait Lipse de machiavélisme et le rendait suspect au point de vue politique et religieux. Lipse fut obligé de riposter.

Son apologie '*De Una Religione*', oeuvre qu'il dédia aux États de Hollande, parut à Leyde vers le 12 octobre 1590. Mais Lipse, refusant de désavouer ses principes et de confesser sa foi, ne réussit guère à réfuter les accusations. Au contraire le '*De Una Religione*' fait figure de réplique maladroite. Elle suscita l'hostilité dans tous les milieux de la société: parmi le peuple, dans l'entourage du prince Maurice, parmi les pasteurs et probablement parmi ses collègues, certains considérèrent Lipse comme le serviteur de l'Espagne catholique. Il est vrai que le magistrat de la ville de Leyde s'abstint d'accepter la dédicace du '*Procès*', mais ce n'était là qu'un appui futile donné à Lipse. Il chercha à obtenir l'interdiction par les États de Hollande du '*Proces*' et d'un autre ouvrage '*Verantwoordinghe van 't Proces Van den Ketteren niet te dooden*' (trad. lat. Gouda, 1591-vers. holl., Amsterdam, 1631), que Coornhert préparait comme réponse au '*De Una Religione*'. Lipse n'y réussit pas. La mort de Coornhert, survenue le 29 octobre 1590, n'entraîna pas de changements dans l'opinion publique. Lipse tenta alors selon B. Becker à rédiger une version modérée des passages contestés de son '*Politicorum*'. Il ne trouva finalement qu'une seule solution: quitter le Nord au plus tôt. Lorsque Lipse fit connaître son désir de passer quelques semaines de repos en Allemagne, les États de Hollande, se méfiant de ses intentions se décidèrent à défendre les oeuvres de Coornhert. Ils espéraient ainsi le satisfaire et le garder à l'université de Leyde. Mais cette proclamation ne fut pas en état de faire changer Lipse d'avis. L'hostilité générale contre sa personne rendrait sa vie à Leyde insupportable. Il quitta la ville le 12 mars 1591, profitant d'un congé, qui lui avait été accordé par les États. Sa conversion au catholicisme à Mayence vers le 12 avril 1591 lui ouvrit l'accès aux Pays-Bas espagnols, conversion dans laquelle il faut voir une manoeuvre qui lui permettrait de vivre en accord avec lui-même et qui le rendrait en plus apte à enseigner à Louvain. Le 2 et le 5 juin 1591 il envoya sa démission au recteur et au magistrat de Leyde. Toutes les tentatives à retenir Lipse dans son ancienne université échouèrent. Grâce à la médiation de ses amis jésuites il fut accueilli à Louvain comme professeur d'histoire et de latin au Collège des Trois langues (1592). Le Lipse de Louvain entrera de tout coeur au service de l'église catholique et de l'Espagne.

Les éditions belges de la description des pays-bas par Lodovico Guicciardini
Analyse iconographique et typographique

par R.H. Touwaide
(Bruxelles)

Deuxième partie
Première et deuxième éditions de la traduction française
Silvius, Anvers, 1567 et 1568

Chapitre I

L'édition datée 1567

Description/de/tovt le païs bas/avtrement dict/la germanie inférievre,/ou/basse-allemaigne./par/Messire Lodovico Gvicciardini Patritio Florentino./Auec diuerses Cartes Géographiques dudit païs. Aussi/le pourtraict d'aucunes Villes principales selon leur/vray naturel, pour entendre plus facilement la-/dicte description./

Grandement vtile à toutes sortes de gens, soyent lettrez ou Gen-/tils hommes, marchants, ou aultres, pour la bonne instru-/ction contenue en cest oeuure, concernant le fait de la iu-/stice, police, loix, coustumes, & autres qualitez dudit païs/vniuersel, & de chacune prouince en particulier.

Avec un ample discours sur le faict de la négotiation &/trafique des marchandises qui se fait audit pays./

Plus une table ou indice des choses plus memorables contenües/ en la dicte oeuure./scruta mini avec l'ange d'or[1]/en anvers,/Par Guillaume Silvius, imprimeur du Roy./M.D.LXVII./avec privilege dv Roy.

Le titre est entouré d'un encadrement composé de petites vignettes typographiques, (figure 1).

Au verso, même encadrement avec les armes du roi d'Espagne gravées sur bois; au dessus des armes, la devise 'dominus mihi/adivtor' et en dessous 'tanto monta'.

La troisième page comporte également cet encadrement, et au centre le portrait de Philippe II gravé sur bois, entouré de la mention: 'Philippus. D.G. hispaniarvm siciliae neapolis & & rex archidvx avstriae &.' Au dessus du portrait 'nec spe, nec metv', en dessous: 'iam illvstrabit/omnia.'

Verso blanc.

Il est curieux de constater que Boele[2] écrit à la page 19 de son opuscule sur Guicciardini à propos de la première édition en français: 'Titel en denzelfden rand en de drie daaropvolgende blzz geheel gelijk aan de Ital. uitgave van 1567'. Nous n'avons jamais rencontré d'exemplaires de l'édition française de Silvius datée de 1567 avec les encadrements de l'édition originale et cette erreur de Boele reste inexplicable car les deux exemplaires de la bibliothèque académique de Leyde qui ont servi à sa description ont des frontispices du type de la figure 1.

20 pp. non numérotées sur lesquelles on lit les poèmes suivants: Nicolavs Grvdivs/nicolais ad/arnum.; in lvdovoci gvicciar/dini belgicae descriptionem/Gasparis Scheti.; Alexander Graphevs C.F./in lvdovici gvicciardini descri/ptionem belgicam.; ad d. lvdovicum gvic/ciardinvm, in suas belgii il-/lvstrationes, carmen/Ioan. Latomi.; Eivsdem Ogdoades vernaculae.; eosdem rhytmos post/latine sic reddidit.; expostvlatio belgiae/ad lvdovicvm gvicciardinvm/per Thodorvm de Berty.; stephano ambrosio/schiappalaria al Sor Lodovico Gvicciardini.; ottaviano palma Al Sor/Lodovico Guicciardini.;

1 Marque n° 2 de Silvius, p. 221 des *Marques Typographiques des Imprimeurs et Libraires Anversois*, van Havre, Anvers, J.E. Bushmann, 1883.

2 P.A.M. Boele van Hensbroek dans: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Utrecht, 1878.

DESCRIPTION
DE
TOVT LE PAÏS-BAS
AVTREMENT DICT
LA GERMANIE INFERIEVRE,
OV
BASSE-ALLEMAIGNE.
PAR
Messire LODOVICO GVICCIARDINI Patritio Florentino.

Auec diuerſes Cartes Geographiques dudit païs. Auſsi le pourtraict d'aucunes Villes principales ſelon leur vray naturel, pour entendre plus facilement ladicte deſcription.

Grandement vtile à toutes ſortes de gens, ſoyent lettrez ou Gentils hommes, marchants, ou aultres, pour la bonne inſtruction contenue en ceſt œuure, concernant le fait de la iuſtice, police, loix, couſtumes, & autres qualitez dudit païs vniuerſel, & de chacune prouince en particulier.

Auec vng ample diſcours ſur le fait de la negotiation & trafique des marchandiſes qui ſe fait audit pays.

Plus vne table ou indice des choſes plus memorables contenües en ladicte œuure.

SCRVTA MINI.

EN ANVERS,
Par Guillaume Silvius, imprimeur du Roy.
M. D. LXVII.
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

FIGURE 1

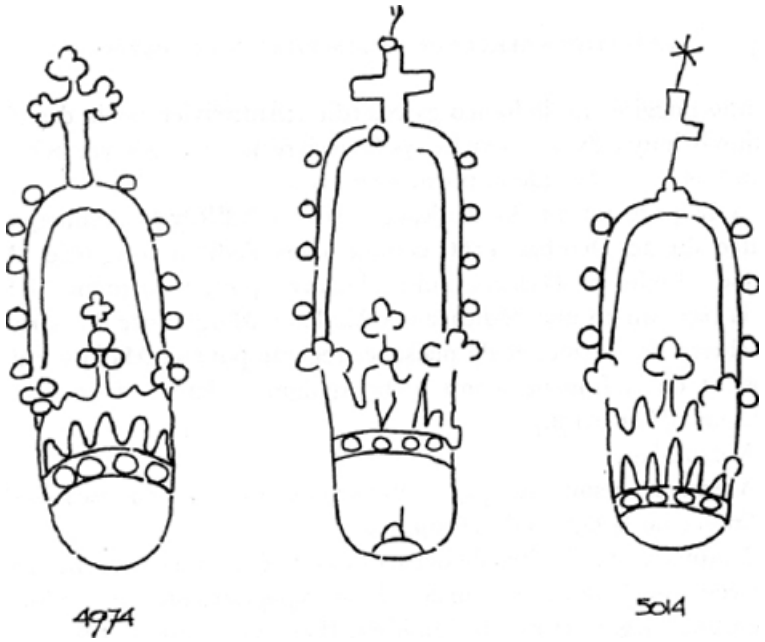

FIG. 2

FIG. 3

FIG. 5

FIG. 4

FIG. 6

senno poggini, am./lodovico gvicciardini.; Ant: olivier svr la descri-/ption belgiqve dv seignevr Lovys Gvicciardin.; lucas d'heere peintre gan/tois av lectevr.; deux poèmes en grec.

A la page nn 17, la dédicace ‘Au Grand'Roy / Catholicque’ datée du 20 Octobre 1566 comme dans l'édition originale. Au verso ‘Lodovico Gvicciardini/av lectevr’ portant la même date. A la page nn 19 une dédicace ‘A Madame Margve/rite d'avstrice, dvchesse de /parme, et de plaisance: regente povr sa Ma^{té}.dv paisbas, et de la franche/ conté de bovrgoigne.’ datée ‘d'Anvers le 16. Iour d'Aoust. 1567.’

Verso blanc.

Viennent ensuite les pages numérotées de 1 à 389, suivies de ‘l'indice ou la table’ de 26 pp nn.

Notons ici que le titre de départ de cette édition est très différent de celui de l'édition originale; il est typographiquement parlant bien plus élégant et mieux équilibré. Il comporte un petit bandeau en vignettes et met en vedette, par le corps du caractère les mots ‘De Tout le Païs Bas’. La mention ‘Al Gran' Re Cattolico’ a disparu.

Papier

Le papier des exemplaires ordinaires est un papier vergé de médiocre qualité; les pontuseaux sont distants de 22 à 27 mm avec 9 à 10 vergeures par centimètre.

Il est de plus petites dimensions que celui de l'édition originale. Alors que les feuilles de celle-ci ont au maximum 460 mm de largeur sur 331 mm de hauteur dans les exemplaires que nous avons vus, les feuilles de l'édition en français de 1567 ont au maximum 394 mm de largeur sur 307 mm de hauteur.

Presque toutes les feuilles portent des filigranes d'un même moulin (fig. 2). D'après Briquet[3] tous ces filigranes sont les marques d'un papier probablement allemand mais qui n'est pas identifiable. On trouve cependant dans un même exemplaire des filigranes d'un type différent, notamment ceux du papier sur lequel sont tirées les

3 C.M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, 2e édition, Leipzig, Verlag Von Karl W Hiersemann, 1923.

planches de l'Hôtel de ville d'Anvers (fig. 3 et 6) de la cathédrale (fig. 4), du plan général et de quelques autres plans (fig. 5). Ces derniers filigranes sont ceux de moulins français d'après Briquet. L'exemplaire (fig. 6) qui se rencontre parfois ne figure pas dans Briquet. Les figures mentionnent les numéros de référence de cet auteur. Nous n'avons pas rencontré d'exemplaires sur grand papier, mais bien des feuillets séparés réglés.

Cahiers

Les cahiers sont au nombre de 42 avec signature, plus la carte générale montée sur onglet. Ils se présentent de la manière suivante:

J.6	feuillets	V.2	feuillets, au milieu du cahier la vue de Malines sur onglet avec la signature Vij
*.6	feuillets		
A.6	feuillets		
B.6	feuillets	X.6	feuillets
B.6	feuillets	Y.6	feuillets
C.6	feuillets	Z.4	feuillets, au milieu du cahier carte de la Hollande sur onglet avec la signature Ziij.
D.6	feuillets		
E.4	feuillets	Aa 6	feuillets, au centre du cahier le plan d'Amsterdam sur onglet, signé Aa iiij.
F.1	feuille, carte du Brabant montée sur onglet, signé F	Bb.6	feuillets
G.4	feuillets	Cc.6	feuillets
H.1	feuille, plan de Bruxelles monté sur onglet, signé H.	Dd.2	feuillets
I.6	feuillets, au milieu du cahier le plan	Ee.6	feuillets, au milieu du cahier la carte de

	d'Anvers sur onglet, signé Iiiij		la Flandre sur onglet, avec la signature Eeiij
K.4	feuillets	Ff.	feuille sur onglet, le plan de Gand avec la signature Ff
L.6	feuillets	Gg.6	feuillets, au milieu le plan de Bruges sur onglet, avec la signature Ggiiij.

M.6	feuillets	Hh.4	feuillets, au milieu vue d'Ypres, avec la signature Hhij.
N.6	feuillets	Ii.6	feuillets
O.6	feuillets	Kk.6	feuillets
P.6	feuillets	Ll.4	feuillets
Q.4	feuillets	Mm.1	feuille sur onglet avec la carte du Hainaut, signature Mm.
R.4	feuillets, au milieu la vue de Bois le Duc sur onglet, avec la signature Rij	Nn.6	feuillets
		Oo.6	feuillets
S.6	feuillets	Pp.6	feuillets, au milieu plan de Liège sur onglet, avec la signature Ppiij.
T.6	feuillets		
		Qq.	6 feuillets
		Rr.6	feuillets
		Ss.6	feuillets

Folios - titres courants - signatures

La numérotation des folios est encore plus défectueuse que dans l'édition originale. Ceux de l'exemplaire B.R.B.1 se présentent comme suit: 1-36, 38-49, 56, 51, 55, 53-54, 52, 56, 52, 62-65, 68-71, 74-76, 76, 78-80, p nn, 85-89, 80, 91-92, 96-118, 199, 120-134, 125, 136-145, 132, 147-158, 145-146, 161-164, 135-136, 167-169, 72, 173-183, 185, 185-200, p nn, 205-235, 238-241, 224, 243-249, 252-256, 237-240, 243, 242-267, 280-282, 286-288, 267, 280, 284-289, 292, 283, 294-299, 302-312, 213, 312, 115, 316-330, 333-336, 339, 336-337, 340-366, 376, 368, 372-389.

Il y a toutefois des variations dans les folios d'un exemplaire à l'autre; l'exemplaire B.V.A.1 a les folios 135 et 146 corrects mais par contre 195 et 198 au lieu de 115 et 118, de même il a 191, 168, 173, 194 au lieu de 191, 192, 193, 194.

Ces erreurs de folios ne correspondant pas à celles indiquées par Boele qui reprend deux fois l'erreur 312, 115.

Les coquilles typographiques et les erreurs sont nombreuses dans les titres courants. On note entr'autre:

Brabant p. 178, Brabante pp. 179 à 182, 189-190, 195-196.
Malines p. 205, Brabant p. 206, Malines p. 207.
Gveldres pp. 210-211, Gheldres pp. 212-213, puis à nouveau Gveldres.
Phrise en titre p. 226, Frise pp. 227-228, Phrise pp. 229-230, Frise pp. 231-232, Frigia pp. 233-234, Frise p. 235.
Zelande en titre p. 256 puis Selande p. 257 et suivantes.
Flandre p. 298, Francars p. 299, Flandre pp. 303-306, Flandres pp. 307-312 (pour 314), Flandre pp. 115 (pour 315)-316, Flandres pp. 317-320, Flandre pp. 321-324, Flandres pp. 325-326.
Hainavlt pp. 361 et 364 au lieu de Luxembourg.

Trois signatures présentent des particularités.

Le cahier ✳ a son deuxième feuillet signé:

soit ✳ij (exemplaires B.U.Gd, B.M.P.M, St.ArA.).
soit Aij (exemplaires B.R.B.1),
soit Jij (exemplaires B.R.B.2, B.V.A.1, B.V.A.2, B.P.2).

Le cahier R n'a la signature Rij que sur quatre des exemplaires que nous avons vus (exemplaires B.U.Gd, B.M.P.M, B.R.B.I, B.R.B.2). Enfin le cahier Bb a la signature de son deuxième feuillet Bbij qui manque sur un seul des exemplaires examinés (B.R.B.2).

Au XVIe siècle, il était d'usage en imprimerie, afin de faciliter l'assemblage, de mettre en dessous de la ligne de pied, à l'extrême droite, le premier mot ou partie de mot commençant la page suivante. Ces ‘réclames’ ainsi qu'on les nomme, contiennent de nombreuses coquilles ainsi qu'en témoigne la liste suivante:

p. 8 parfactis. p. 9 parfaictz.
p. 74 Fraix, p. 75 fraiz,
p. 157 incultiuez, p. 158 cultiuez,
p. 185 antmoins p. 185(bis) Néantmoins
p. 185(bis) d'aucto- p. 186 d'authorité
p. 198 (pour 187) Eindo p. 188 Eyndoven
p. 205 coup, p. 206 coups
p. 214 spondent p. 215 dent

p. 222 l'annee p. 223 lannee
p. 243 propice, beau p. 244 beaucoup
p. 238 quelle p. 239 q'uelle
p. 254 Seigneurs p. 243 Seigneur
p. 279 dres, com- p. 280 me
p. 283 qui y fu- p. 284 furent
p. 302 iection, p. 303 ction,
p. 357 Roche p. 258 Riche
p. 386 cteurs p. 387 teurs

Les planches

A l'exception de la planche représentant l'Hôtel de Ville d'Anvers, les 16 autres planches sont identiques à celles de l'édition originale. Seules les inscriptions typographiques dans les cartouches et les légendes au bas des planches ont été mises en français.

Il n'est peut-être pas inutile de rappeler que les quinze planches sur bois ont été rachetées à Silvius par Plantin en 1580 ou 1583 et qu'elles sont conservées dans les collections du Musée Plantin-Moretus[45].

Max Rooses attribue à Fr. Hogenberg, les planches sur bois de la cathédrale d'Anvers, de la Maison Hanséatique et de la Bourse ainsi d'ailleurs que la planche sur cuivre de l'Hôtel de Ville de l'édition originale. Par contre, la carte de Flandre serait, d'après cet auteur, due à Mercator[4].

Les deux planches sur cuivre sont:

La carte générale des Pays-Bas, qui est identique à celle de l'édition originale. Elle est dépliante, insérée sur onglet avant la page du titre de départ. Lorsqu'on rencontre des exemplaires isolés de cette planche on peut les distinguer de ceux de l'édition originale car celles-ci n'ont qu'un seul pli vertical au milieu tandis que celles insérées dans la présente édition ont deux plis verticaux et en outre un ou quelques fois deux plis horizontaux.

4 Max Rooses, *Le Musée Plantin Moretus*, (Anvers, 1914), pp. 6, 24, 44, 52, 222, 224.
5 J. Denucé, *Oud Nederlandsche kaartmakers rond Plantin*, Antwerpen, 1913.
4 Max Rooses, *Le Musée Plantin Moretus*, (Anvers, 1914), pp. 6, 24, 44, 52, 222, 224.

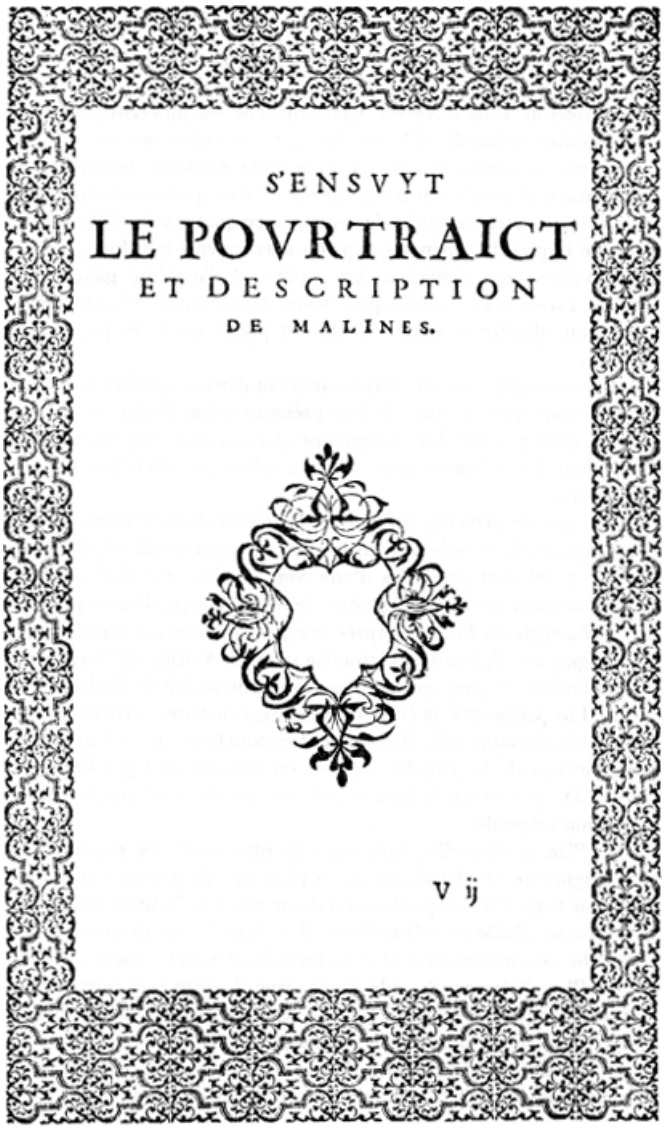
S'ENSVYT
LE POVRTRAICT
ET DESCRIPTION
DE MALINES.
V ij

FIGURE 7

L'Hôtel de Ville d'Anvers. Cette planche est différente de celle de l'édition originale. Elle est dépliante, le cuivre mesure 557 × 307 mm. Au centre en haut 'Vera et accvrata cvriae Antverpianae delinatio'. A gauche un grand cartouche avec quatre vers en latin; à droite un autre cartouche également avec quatre vers en latin. Au bas de la planche 'Senatui popvloq antverpiensi gvlielmvs silvivs gratitvdinis ergo dedicabat An^{o} 1565'. A l'extrême gauche en petits caractères: 'Antverpiae/Apud Gulielmum Silvium/typographum Regium'. Cette planche est placée entre les pages 110 et 111.

Les deux planches sur cuivre manquent dans de nombreux exemplaires bien que les traces de leur présence soient évidentes. Il faut croire qu'il y a déjà bien longtemps que des amateurs d'estampes sacrifient les volumes pour faire encadrer ces planches ou les revendre.

Les quinze planches sur bois sont placées dans le même ordre que dans l'édition originale, mais contrairement à celle-ci, il n'y en a que 7 qui sont précédées d'une page de titre. Celui-ci s'inscrit dans un cadre composé de petites vignettes typographiques (fig. 7).

1. *La carte du Brabant.* Après une page de titre qui suit la page 52, signature F. Dans le cartouche en haut à droite la mention: 'Particvlière et géographiqve description dv dvché de Brabant'.
2. *Vue perspective de Louvain.* Sans page de titre, entre les pages 65 et 68, signature Gij. Dans le petit cartouche central 'Lovvain'. En dessous de la planche, légende en français sauf 7 'Verloren cost' et 17 'Scoon liefvrou' qui sont en flamand comme dans l'édition originale.
3. *Plan de Bruxelles.* Sans page de titre, entre les pages 71 et 74. Signature H. Au dessus de la planche 'Brvsselles' en typographie mais d'un corps plus grand que celui de l'édition originale, qui porte d'ailleurs 'Brvselles'. La légende en dessous de la planche est en français sauf le 25 intitulé 'La nieuv vaert'.
4. *Plan d'Anvers.* Précédé d'une page de titre non numérotée, après la page 80. Signature Iiiij. La légende typographique au bas de la planche est entièrement en français.
5. *La Cathédrale d'Anvers.* Placée après une page de titre non numérotée qui suit la page 92. Signature Kij. Dans le grand car-

touche central: ‘La belle et magnifique église de notre Dame, contrefaicte selon le naturel’.

6. *Vue perspective de Bois le Duc.* Sans page de titre, après la page 169. Signature Rij. L'inscription dans le cartouche central étant gravée est restée ‘Boldvch’. En dessous de la planche la légende est entièrement en français.
7. *Vue perspective de Malines.* Après une page de titre qui suit la page 200. Signature Vij. Dans le cartouche central du haut de la planche ‘Malines’ en lettres gravées comme dans l'édition originale. La légende typographique en dessous de la planche est en français à l'exception du 17 ‘le vvynket’.
8. *Plan de la Hollande et d'Utrecht.* Sans page de titre, suit la page 235. Signature Ziij. Les points cardinaux et la mention ‘Frisiae Pars’ gravés sont restés en latin, tandis que l'échelle milliaire est restée en italien. La composition typographique du cartouche est la suivante: ‘Particvlie/re description/dv conte d'Hol-/lande, et pais/d'Vtrecht.’
9. *Plan d'Amsterdam.* Sans page de titre, suit la page 249. Signature Aaiiij. Au dessus de la planche, en typographie ‘Amsterdam’ en caractères d'un corps inférieur à celui de l'édition originale. En dessous de la planche, la légende est entièrement en français. Le 10 est traduit ‘les nonnains modernes’ pour ‘nieu nonnen’ alors que le 11 ‘de oude nonnen’ est traduit par ‘les vieilles nonnes’.
10. *Carte de la Flandre.* Précédée d'une page de titre qui suit la page 282. Signature Eeiij. Au dessus de la planche il n'y a aucune mention alors que dans l'édition originale il y avait ‘Fiandra’. Les points cardinaux et l'échelle milliaire gravés sont restés en latin et en italien tandis que l'inscription du cartouche devient ‘Particvliere/description de/flandres.’
11. *Plan de Gand.* Après une page de titre qui suit la page 280. Signature Ff. Au dessus de la planche en typographie ‘Gandt’. La légende est en partie en français, en partie en flamand. Le 10 s'écrit ‘Tsgrauen steen’ alors que dans l'édition originale on trouve ‘Sgrauen steen’; pour le 11 il y a ‘mudepoorte’ au lieu de ‘mudepoort’; le 12 devient ‘Vaerle plaetse’ au lieu de ‘Phaerle plaetse’ et le 34 devient ‘Vrydaechs merct’ au lieu de ‘Vrydaechs marckt’.

12. *Plan de Bruges.* Sans page de titre, suit la page 289. Signature Ggiij. Dans le cartouche central ‘Brvgae’ gravé est resté inchangé. La légende en dessous de la planche est en partie en français, en partie en flamand. Comme dans la légende de la planche précédente, il y a des modifications d'orthographe par rapport à l'édition originale. Le 6 devient ‘D'esel poorte’ au lieu de ‘De Esel poorte’ et le 18 devient ‘De Vrydaechs merct’ au lieu de ‘De vrydachs marckt’.
13. *Vue perspective d'Ypres.* Sans page de titre, suit la page 299. Signature Hhij. Le cartouche central gravé porte ‘Yprae’. En dessous de la planche, la légende est en partie en français, en partie en flamand. L'orthographe des mots flamands est identique à celle de l'édition originale, mais le 7 et le 20 commencent par des minuscules au lieu de majuscules.
14. *Carte du Hainaut.* Sans page de titre, suit la page 337. Signature Mm. Dans le cartouche: ‘Particvliere/Description dv/Conte d'Hai/navlt’.
15. *Plan de Liège.* Précédé d'une page de titre qui suit la page 368. Signature Ppiij. La légende typographique en dessous de la planche est en français sauf le 2 qui est devenu ‘S Margareta’ au lieu de ‘S Margherita’ dans l'édition originale et le 27 qui est resté ‘S Catharina’.

Initiales et lettrines

Contrairement à l'édition originale, il n'y a qu'un seul type de grandes lettrines, celles de 44 × 47 mm (voir fig. 4, première partie) avec les spécimens suivants:

A ppnn, p. 1, 252, 284, 326, 384.
B pp. 62, 74, 72 (pour 172), 292.
E p. 96.
G p. 210.
H pp. 238, 340.
I pnn, pnn (face p. 205).
L pp. 56, 68, 85, 223, 249, 286, 357, 366, 372.
P p. 226.

T p. 111.
Y p. 302.
Z p. 256 (non mentionnée par Pinchart)[6].

6 A. Pinchart, *Description des Pays-Bas par Guicciardini*, dans: *Messager des Sciences Historiques*, 1855, pp. 155-165.

Il y a en outre des initiales aux dimensions suivantes:

1. 29 × 29 mm une seule lettrine carrée bordée d'un trait, la lettre V, p nn, au lecteur (voir fig. 5 première partie).
2. 21 × 21, elles sont nombreuses.
3. 18 × 18 mm une seule lettre avec encadrement: L p. 213 (pour 313) elle ne se trouve pas dans l'édition originale.
4. 15 × 20 mm; 13 × 14 mm; et 10 × 10 mm.

Culs de Lampe

On retrouve dans cette édition (pp. 200, 282, 289 et 299) les grands culs de lampe en losange de 65 × 50 mm qui figurent dans l'édition originale, mais on rencontre plus souvent (14 fois) comme cul de lampe le losange de 66 × 51 mm avec un écusson central qui ne figure dans l'édition originale qu'à l'intérieur des encadrements des pages de titre des planches.

On rencontre en outre à la page 200, un cul de lampe en losange composé de petites vignettes typographiques.

Impression

L'ouvrage est composé en caractères romains, la page comportant 40 lignes sur une justification variant de 125 à 128 mm.

Comme dans l'édition originale, les pp nn du début sont composées en caractères italiques et romains de différents corps et une page en caractères grecs.

Il y a lieu de noter que dans le grand titre (fig. 1) Silvius fait usage de petits caractères en cursive que Nicolas Granjon venait de graver en 1566[7] et qui furent connus sous le nom de caractères de civilité[8][9].

Les pages normales portent en manchette des lettres qui marquent des tranches de 8 lignes puis une tranche de 9 lignes,

7 A. Cim, le Livre, II, (Flammarion, Paris, s.d.), p. 174.
8 Harry Carter, *The Script types of Robert Granjon*, dans: *Gutenberg Jahrbuch*, 1962, pp. 44-49.
9 M. Parker, K. Melis, H. Vervliet, *Early Inventories of punches*, *matrices and moulds in the Plantin-Moretus Archives*, dans: *De Gulden Passer*, 1960, p. 38.

alors que dans l'édition originale les tranches étaient de 11 lignes pour finir la page avec une tranche de 8 à 10 lignes.

Ces repères en manchette commencent par A en belle page et par F en folio pair. Cette disposition est régulière sur les 200 premières pages.

A partir de la page 204 tout le repérage est bouleversé. La page 204 (non numérotée) porte des repères commençant par A, pp. 205-206, repérage normal, 207-208 inversé, 209 à 216 normal, 217-218 inversé, 219 à 232 normal, 233-234 inversé, 235 à 238 normal, 239-240 inversé, 241-242 normal, 243-244 inversé, 245 à 256 normal, 237 à 240 inversé, 243 à 248 normal, 249-250 inversé, 251 à 262 normal, 263 à 266 inversé, 267 à 284 normal, 285-286 inversé, 287-288 normal, 289 à 292 inversé, 293-294 normal, 295-296 inversé, 297 à 320 normal, 321 AGHIK, 322 inversé, 325 à 330 normal, 333 AGHIK, 334 inversé, 335 AGHIK, 336 inversé, de 337 à 389 repérage normal.

L'impression a été faite avec des caractères usagés. La composition est très négligée et il semble qu'aucun correcteur ne se soit penché sur les épreuves pour corriger les coquilles. Outre celles déjà signalées dans les titres courants, les signatures et les réclames, on trouve dans les légendes des planches pour les mêmes noms des orthographes diverses; nous avons noté entr'autre:

Abbaye (Louvain, Liège)
Abbaie (Anvers)
Abbé (Bruges 2 fois)
Baginage (Louvain)
Beghinaige (Malines)
Beguinaige (Amsterdam)
Bourch (Louvain)
Bourgh (Anvers)
Catherine (Malines, Gand, Bruges)
Caterine (Louvain)
Catharina (Liège)
Claire (Amsterdam)
Clare (Bruxelles, Gand)
François (Anvers, Malines, Gand, Bruges, Ypres)

Franchois (Louvain)
Franchoys (Bois le Duc)
Iean (Bois le Duc, Malines, Gand, Bruges, Ypres, Liège)
Ian (Louvain, Ypres)
Madeleine (Amsterdam)
Magdeleine (Bruxelles)
Magdaleine (Liège)
Piere (Louvain, Bois le Duc)
Pierre (Malines, Gand, Ypres)

Dans la légende d'Anvers, on note sur deux lignes successives: ‘filles trouées’ et ‘enfans trouuez’.

Sans entrer dans la question de la traduction en français de l'ouvrage original, qui sort du cadre de cette étude, et que Boele[1] attribue à Guicciardini lui-même, on peut se demander si toutes ces fautes sont imputables aux seuls typographes. N'est-ce pas le manuscrit qui doit être mis en cause? On conçoit cependant difficilement que Guicciardini, qui fait preuve de tant de soin, de méticulosité dans ses descriptions ait négligé à ce point la lecture finale de son manuscrit. A-t-il surveillé lui-même l'impression et a-t-il vu les épreuves? Rien ne permet actuellement d'expliquer, preuves à l'appui, les causes de cette composition si défectueuse.

Comme dans l'édition originale, il y a des pages qui présentent d'importants défauts de registre et la mauvaise qualité du papier entraîne du foulage, les planches transparaissent dans les titres et vice versa (fig. 8).

L'index est pratiquement inutilisable non seulement à cause des erreurs de pagination, mais par suite d'une rédaction fautive. Par exemple, Tuin et Viset qui sont décrits page 381 C figurent à l'index sous 399 C alors que l'ouvrage ne comporte que 389 pages; Arlon est indexé 377 D et est en réalité décrit à la page 359 D.

Chapitre II

L'édition datée de 1568.

Elle est identique à celle de 1567, seul le millésime M.D.LVII est devenu M.D.LVIII dans la partie inférieure du cadre de la

page de titre. Max Rooses estime aussi que les volumes datés de 1568 font partie de l'édition de 1567[10].

En réalité, il s'agit d'une seule et même impression, les coquilles typographiques de l'édition de 1567 se retrouvant toutes dans les volumes portant la date de 1568. Il n'y a donc certainement pas eu une recomposition ni même un retirage. On en trouve la preuve rien que dans les signatures des cahiers. Le tableau ci-dessous montre que les cahiers des deux éditions n'ont pu faire l'objet que d'une seule impression. On retrouve en effet dans l'édition de 1568 des signatures qui sont tombées en cours de tirage et qui font défaut dans certains exemplaires datés de 1567.

Signatures édition 1567

Exemplaires	Cahier ✶	Cahier R	Cahier Bb
B.P.3	✶, Jij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij
B.R.B.1	✶, Aij, ✶iij, ✶iiij	R, Rij.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij
B.R.B.2	✶, Jij, ✶iij, ✶iiij	R, Rij.	Bb, -, Bbiij, Bbiiij
B.V.A.1	✶, Jij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij
B.V.A.2	✶. Jij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij
B.U.Gd.	✶, ✶ij, ✶iij, ✶iiij	R, Rij.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij
B.M.P.M.	✶, ✶ij, ✶iij, ✶iiij	R, Rij.	Bb, BBij, Bbiij, Bbiiij
St.Ar.A.	✶, ✶ij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, BBij, Bbiij, Bbiiij

Signatures édition 1568

B.P.4	✶, Jij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, -, Bbiij, Bbiiij
Arch.G.R.	✶, Aij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, -, Bbiij, Bbiiij
B.R.B.	✶, ✶ij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, -, Bbiij, Bbiiij
B.U.Gd.1	✶, ✶ij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, -, Bbiij, Bbiiij
B.U.Gd.2	✶, Jij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij
B.M.P.M.	✶, ✶ij, ✶iij, ✶iiij	R, -.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij

10 Max Rooses, *Le Musée Plantin Moretus*, Anvers, p. 223.

B.M.L.	✳, ✳ij, ✳iij, ✳iiij	R, -.	Bb, Bbij, Bbiij, Bbiiij

Les planches sont également identiques à celles de l'édition datée de 1567. E. van Even[11] reprenant l'information d'A. Pinchart[12] affirme que la planche sur cuivre de l'Hôtel de Ville d'Anvers n'accompagne pas l'édition de 1568. C'est une erreur; nous avons trouvé cette planche dans tous les exemplaires que nous avons eus en mains, entre les pages 110 et 111, à l'exception de l'exemplaire B.U.Gd.1 dans lequel elle existait mais a été coupée. Dans l'exemplaire Arch. V.A. elle est placée entre les pages 98 et 99, mais cet exemplaire a été remanié.

Exemplaires consultés

Edition de 1567

1. B.P.3 Bibliothèque personnelle de l'auteur.
2. B.R.B.1 Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25762 RP).
3. B.R.B.2 Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25763 RP) exemplaire truffé.
4. B.N.P. Bibliothèque Nationale, Paris (M2181).
5. B.U.Lv. Bibliothèque de l'Université de Louvain (Res B.997).
6. B.U.Lg. Bibliothèque de l'Université de Liège (4877C).
7. B.U.Gd. Bibliothèque de l'Université de Gand (A 2998).
8. B.M.P.M. Bibliothèque du Musée Plantin Moretus (A 3165).
9. B.V.A.1 Bibliothèque de la Ville d'Anvers (K27062).
10. B.V.A.2 Bibliothèque de la Ville d'Anvers (K27062bis).
11. St.Ar.A. Stadsarchief Stad Antwerpen (S.A. Bib 296).

Edition de 1568

1. B.P.4 Bibliothèque personnelle de l'auteur.
2. Arch.G.R. Archives Générales du Royaume (Bib. 786).
3. B.R.B.1 Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25764).
4. B.U.Gd.1 Bibliothèque de l'Université de Gand (A2997).
5. B.U.Gd.2 Bibliothèque de l'Université de Gand (A2999).
6. B.M.P.M. Bibliothèque du Musée Plantin-Moretus (A3166).
7. B.M.L. British Museum Library (C79c2).

11 Ed. van Even, *Lodovico Guicciardini*, dans: *Annales de l'Académie Archéologique de Belgique*, XXXIII, 1876, p. 276.

12 Alex Pinchart, *Description des Pays-Bas*, dans: *Messager des Sciences historiques*, 1855, p. 159.

Les éditions belges de la description des Pays-Bas par Lodovico Guicciardini
Analyse iconographique et typographique
par R.H. Touwaide

Troisième partie
Edition en Italien Christophe Plantin, anvers, 1581, in folio[1]

Faux-titre: Descrittione / di tutti / i paesi Bassi; verso, une gravure signée au milieu à droite ‘Crispine inue’ (Crispin van den Broeck) et le monogramme A □ B du graveur Abraham De Bruyn. En haut, un grand cartouche avec quatre vers en latin, de part et d'autre de la tête de la figure centrale ‘Bel / gia’, au bas cartouche avec la sentence ‘Ivstitia res conservantvr.’ (1f).

Titre frontispice: Descrittione / di M. Lodovico / Gvicciardini Patri- / tio fiorentino, / di tvtti i paesi bassi, / altrimenti detti / germania inferiore. / con tutte le carte di Geographia del paese, & col- / ritratto naturale di molte terre principali; / Riueduta di

1 Cette édition est la troisième parue en Belgique, en admettant que Guillaume Silvius n'en ait publié que deux, l'originale en italien, datée de 1567 et sa traduction française qui, bien que datée 1567 et 1568, n'a fait l'objet que d'une seule et même impression. Entre les éditions de Silvius et celle de Plantin datée de 1581, il y avait eu en 1580, une édition en allemand, publiée à Bâle par Sébastian Henricpetri.

nuouo, & ampliata per tutto piu / che la meta dal medesimo autore. / Al Gran'Re Cattolico / Filippo d'Avstria. / Con amplissimo Indice di tutte le cose ptu memorabili. /

Dans un cartouche au bas de la gravure 'In Anversa, / Apresso Christofano Plantino, Stampatore Regio. / M.D.LXXXI.' Ce frontispice n'est pas signé (fig. 1).

Au verso: grand cadre gravé, sans signature. Il comporte les armoiries de 16 provinces, celles du Brabant figurent dans le bas du milieu du cadre, la partie supérieure porte généralement une pièce collée avec les armes du Roi d'Espagne. Cette pièce ne figure pas dans les exemplaires (B.N.Tch.), (U.B.B.), ni (B.U.Gd.). - 1f. Le graveur a gravé par erreur 'Hanonia' en dessous de l'écusson du Hainaut. Pour rectifier cette faute d'orthographe, on a intercalé un N supplémentaire de petite dimension entre le O et le N; cette faute a été rectifiée dans les copies de ce cadre qui figurent dans les éditions hollandaises.

Deuxième frontispice gravé, sans signature, représentant les arts et les sciences. Généralement le petit cartouche supérieur contient une pièce collée avec la devise: 'Nec spe, nec / metv', le petit cartouche inférieur reçoit également une pièce collée avec la devise 'Iam illvstra- / bit omnia.' Dans le centre du frontispice, il y a, dans la plupart des exemplaires, un joli portrait de Philippe entouré de l'inscription suivante: 'Philippvs D G Hispaniarvm Sicilliae Neapolis Rex Archidvx davstriae etc'. Ce portrait est collé. Aucune des pièces collées du deuxième frontispice ne se trouve dans les exemplaires (B.N.Tch.), (U.B.B.). Au dessus du cartouche inférieur, le compas avec la devise de Plantin: 'Labore et Constantia.' Au verso, les armoiries de Giucciardini et sa devise: 'Neqvid nimis'. Cette gravure sur bois porte le monogramme A W d'Antoine Van Leest. 1f.

Viennent ensuite 14 pp. non numérotées sur lesquelles on trouve les textes suivants:

- Nic Grvdivs / Nicolaius ad / Arnvm Carmen; 1 p.
- In Lvd. Gvicciardini / Belgicae descript. / Gasp. Scheti.; 1 p.
- Alexander Graphaevs C.F. / in Lvdovici Gvicciardini / descriptionem belgicam. 3 pp.

- Ad D. Lvdovicvm Gvic- / ciardinvm, in svas belgii / illvstrationes, carmen / Ioan, Latomi. 1 p.
- Eivsdem Ogdoades vernaculae. 1 p.
- Eosdem Rhytmos Post / latine sic reddidit. 1 ½ p.
- Expostvlatio Belgiae: / ad Lvdovicvm Gvicciardinvm / per Theodorvm De Berty. ½ p. + ½ p.
- Stephano Ambrosio / Schiappalaria al Signor / Lodovico Gvicciardini. ½ p.
- Senno Poggini, A / M. Lodovico Gvicciardini. / ½ p.
- Ant. Olivier svr la descri- / ption Belgiqve dv Seignevr / Loys Gvicciardin. ½ p.
- *ΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΛΟΔΟΥΙΚΟΥ / ΤΟΥ ΓΟΥΙΚΚΑΡΔΙΝΟΥ ΓΕΡΑΡΤΟΥ / ΦΑΛΚΕΜΒΟΥΡΓΕΙΟΥ ΣΙΚΑΜΒΡΟΥ.* 1 p.

La dédicace ‘Al Gran Re / Cattolico.’ datée d'Anvers, le 20 octobre 1566. 1 p. Lodovico Gvicciardini / al Lettore. portant la même date. 1 p.

On trouve ensuite les pages numérotées de 1 à 558 puis Tavola et indice di Nomi, 18 pp nn. Au bas de la dernière page de la table se trouve le privilège daté du 1er juillet 1580. Verso blanc.

Contrairement à la plupart des ouvrages sortis des presses plantiniennes, celui-ci ne porte pas la marque de l'imprimeur sur le verso de la dernière page. L'ouvrage a du sortir de presse tout au début de l'année 1581 car l'exemplaire (Ö.N.B.) porte la mention manuscrite ‘ex dono Autoris 12 Martii 1581’.

L'absence des armes du Roi d'Espagne et du portrait de Philippe II dans les exemplaires examinés à Prague (B.N. Tch.) et à Bâle (U.B.B.), semble indiquer que les exemplaires écoulés en dehors des pays sous l'obédience de l'Espagne n'étaient pas agrémentés de ces pièces qui étaient collées dans le cas contraire.

Il ne faut pas perdre de vue qu'à l'époque de la parution de l'ouvrage étudié, les livres ne sont pas reliés d'office par les éditeurs mais au goût des clients et que d'ailleurs les livres sont expédiés dans des tonneaux. Ceci permet de modifier les frontispices et certaines feuilles suivant les villes de destination[2].

2 L. Febvre et H.J. Martin, *L'apparition du livre*, (Paris, Albin Michel, 1958), p. 155.

Papier

Le papier des exemplaires ordinaires est un vergé de médiocre qualité. Les pontuseaux sont distants de 17 à 25 mm et on compte 10 à 11 vergeures par centimètre. Les dimensions des feuilles rognées varient de 432 à 449 mm de largeur sur 324 à 341 mm de hauteur. Nous n'avons pas rencontré d'exemplaire sur grand

fig. 2

fig. 3

fig. 4

fig. 5

papier. Presque toutes les feuilles portent le filigrane fig. 2. Quelques rares feuilles portent les filigranes fig. 3, fig. 4 et fig. 5. Généralement les feuilles du cahier * sont sur un papier beaucoup plus épais que le papier du corps de l'ouvrage. Ces feuilles ne portent pas de filigrane.

Cahiers

Les cahiers se présentent comme suit:

*, 4 feuillets
**, 6 feuillets

Carte générale 1 feuille sur onglet sans signature

A,	6 feuillets	a,	6 feuillets
B,	6 feuillets	b,	4 feuillets
C,	6 feuillets	c,	4 feuillets
D,	6 feuillets	d,	2 feuillets
E,	6 feuillets	e,	2 feuillets
F,	6 feuillets	f,	2 feuillets
G,	2 feuillets	g,	2 feuillets
H,	2 feuillets	h,	2 feuillets
I,	8 feuillets	i,	4 feuillets
K,	4 feuillets	k,	2 feuillets
L,	2 feuillets	l,	2 feuillets
M,	6 feuillets	m,	4 feuillets
N,	2 feuillets	n,	2 feuillets
O,	6 feuillets	o,	4 feuillets
P,	6 feuillets	p,	2 feuillets
Q,	4 feuillets	q,	2 feuillets
R,	4 feuillets	r,	2 feuillets
S,	6 feuillets	s,	2 feuillets
T,	4 feuillets	t,	2 feuillets
V,	2 feuillets	v,	4 feuillets
X,	4 feuillets	x,	2 feuillets
Y,	2 feuillets	y,	1 feuillet
Z,	6 feuillets	z,	2 feuillets

Aa,	2 feuillets	Xx,	2 feuillets
Bb,	4 feuillets	Yy,	2 feuillets
Cc,	6 feuillets	Zz,	2 feuillets
Dd,	6 feuillets		
Ee,	2 feuillets	aa,	2 feuillets
Ff,	2 feuillets	bb,	2 feuillets
Gg,	2 feuillets	cc,	4 feuillets
Hh,	4 feuillets	dd,	6 feuillets
Ii,	4 feuillets	ee,	2 feuillets
Kk,	4 feuillets	ff,	4 feuillets
Ll,	2 feuillets	gg,	2 feuillets
Mm,	2 feuillets	hh,	2 feuillets
Nn,	4 feuillets	ii,	2 feuillets
Oo,	2 feuillets	kk,	2 feuillets
Pp,	2 feuillets	ll,	2 feuillets
Qq,	2 feuillets	mm,	2 feuillets
Rr,	4 feuillets	nn,	6 feuillets
Ss,	2 feuillets	oo,	2 feuillets
Tt,	2 feuillets	pp,	6 feuillets
Vv,	4 feuillets	qq,	6 feuillets

Soit un total de 87 cahiers.

Folios, Titres courants, Signatures, Réclames.

Les folios se présentent de la manière suivante:

1-65, 68-73, 76-77, 80-87, 90-99, 102-105, 108-121, 124-159, 162-185, 188-197, 200-205, 208-217, 220-227, 230-235, 238-241, 244-245, 248-249, 252-253, 256-263, 266-269, 272-279, 282-285, 288-297, 300-305, 308-309, 312-313, 316-319, 322-325, 328-329, 332-337, 340-343, 346-353, 356-365, 368-373, 376-377, 380-387, 390-395, 398-403, 406-413, 416-419, 422-429, 432-433, 436-439, 442-445, 448-455, 458-461, 464-469, 472-473, 476-477, 480-483. 486-507, 510-513, 516-521, 524-525, 528-529, 532-533, 536-549, 552-558.

Certains exemplaires portent par erreur 17, 22, 23, 20 (B.P.5, B.R.B.3, B.M.P.M.) et dans tous les exemplaires consultés les folios 330, 331 manquent.

Il n'y a aucune erreur de titre courant; on peut toutefois signaler que le titre courant est écrit ‘Lottiere’ à la page 64 au lieu de ‘Lottier’ dans le texte et en titre courant à la page 65.

Il y a une seule erreur de signature au 4e feuillet du cahier qq qui est marqué qq3 au lieu de qq4.

Dans les remarques on trouve les erreurs suivantes:

p. 12 nn AV
p. 20 tentrione
p. 328 Descrit -
p. 392 Ardem -
p. 492 di Fran -
p. 13 nn AL
p. 21 tentrionale
p. 329 Hoorn
p. 393 Ardenborgo
p. 493 di Frâcia,

Planches

L'ouvrage contient 55 planches toutes gravées sur cuivre à l'eau forte. Elles ont été fournies par Mijnken Liefrinckx[3]. Elles ne sont pas numérotées. Il devait y en avoir 57 mais les planches de Tournai et de Cambrai manquent. Les pages sur lesquelles elles devaient figurer portent la mention: ‘Per causa della guerra non s'e ancor' potuto hauere il ritratto di questa Citta al naturale.’ Notons que l'exemplaire (B.N.Tch.) comporte des planches de Tournai et de Cambrai placées, la première entre les pp. 438 et 439 (voir fig. 6) la seconde entre les pp. 468 et 469 (voir fig. 7). Ces deux planches sont sur onglet et ont le verso blanc. La planche représentant Tournai est celle qui figure dans l'édition de 1582, mais elle ne porte pas le chiffre 55 gravé dans le coin inférieur droit. Par contre cette vue perspective de Cambrai n'est reprise que dans de rares exemplaires de l'édition de 1582 (B.R.B.I.) dans laquelle on trouve généralement un plan de Cambrai. Les deux exemplaires (B.N.P.1 et B.N.P.2) contiennent également les mêmes planches de Tournai et de Cambrai. Dans l'exemplaire (B.N.P.1) ces planches sont collées sur les pages blanches. Dans l'exemplaire (B.N.P.2) au contraire, les pages blanches subsistent, mais les plans sont sur onglet et intercalés. Max Rooses signale que certains exemplaires contiennent la planche sur bois de Malines qui avait paru dans les éditions de Silvius. Nous n'avons rencontré aucun exemplaire présenter cette

3 Extrait des comptes de Plantin, fo 269.

*1

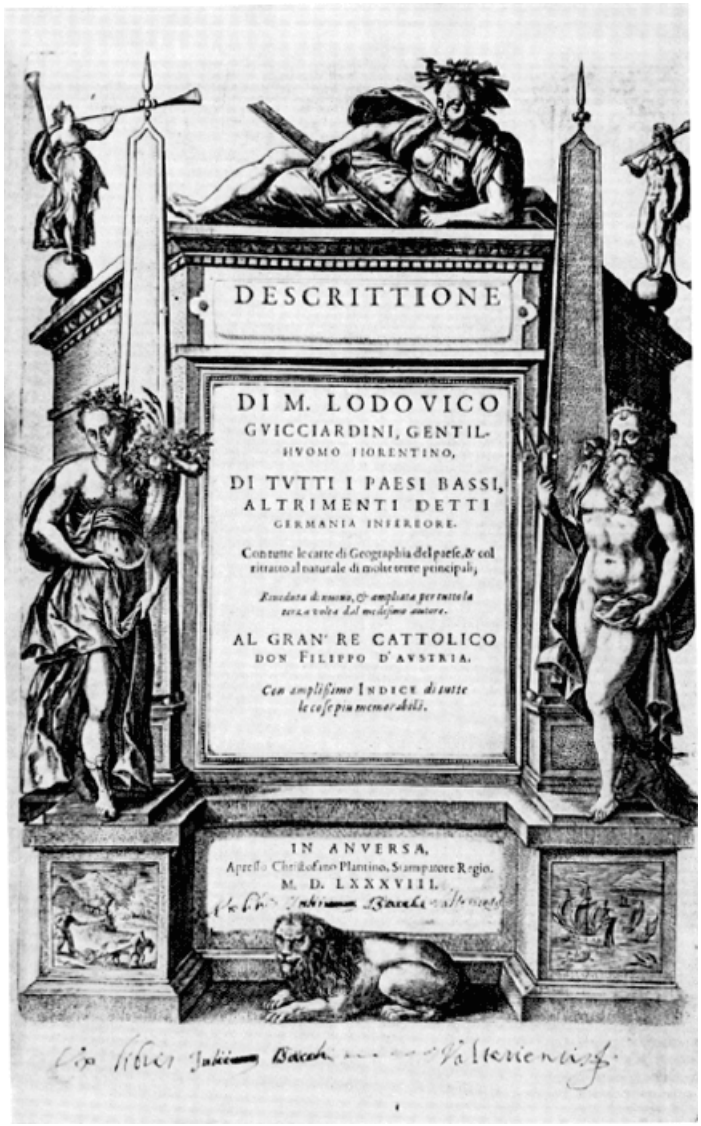
DESCRITTIONE
DI M. LODOVICO
GVICCIARDINI, GENTIL-
HVOMO FIORENTINO,
DI TVTTI I PAESI BASSI,
ALTRIMENTI DETTI
GERMANIA INFERIORE.
Contenente le carte di Geographia del paese, & col
ritratto al naturale di molte terre principali,
Ricorretta di nuouo, & ampliata per tutto la
terza volta dal medesimo autore.
AL GRAN. RE CATTOLICO
DON FILIPPO D'AVSTRIA.
Con amplissimo INDICE di tutte
le cose piu memorabili.
IN ANVERSA,
Appresso Christofano Plantino, Stampatore Regio.
M. D. LXXXVIII.

FIGURE 1

FIGURE 6

particularité. Il attribue plusieurs planches de l'édition de 1581 à Fr. Hogenberg et à ses collaborateurs[4] mais Boele van Hensbroeck[5] dit de son côté que les planches contenues dans le 'Civitatis Orbis Terrarum' sont des copies de celles qui figurent dans l'édition de Plantin.

Van Even dans son étude sur Guicciardini[6] mentionne 56 planches ce qui est inexact. Il compte sous le n° 43 le plan de Tournai qui n'existe pas, mais donne deux fois le n° 48 à la carte du Hainaut et au plan de Mons. De plus sous le n° 21 il écrit, 'carte de la Prusse' pour 'carte de la Frise'.

Par ailleurs, Max Rooses signale que Plantin paie en 1580 et 1581 à Pierre Van Der Borcht les plans d'Enkhuizen et de Tournai et dit qu'ils furent gravés pour la première édition plantinienne de Guicciardini. En réalité, ces deux planches ne figurent pas dans l'édition de 1581, mais paraissent pour la première fois dans l'édition française de 1582.

J. Denucé, qui a consacré deux études[7][8] aux cartographes de l'époque, dit qu'Ortelius aurait supervisé l'établissement des cartes. Il affirme que de nombreux plans de la descrittione sont des copies réduites de celles du 'Theatrum Orbis terrarum' d'Ortelius 1570. D'autres sont des copies des planches du 'Civitates Orbis Terrarum' d'Hogenberg notamment celles d'Anvers, Bois le Duc, Amsterdam, Gand, Bruges, Ypres, Liège, Bruxelles qui avaient toutes paru dans l'édition de 1577 de cet ouvrage.

J. Denucé déclare dans ces études que Guicciardini, dans l'avis

4 Max Rooses, *Le musée Plantin Moretus*, (Anvers, Zazzarini, 1914), pp. 178, 224, 364.

5 P.A.M. Boele van Hensbroeck, dans: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1878, p. 223, note: 'Een vergelijking van deze platen met de afbeeldingen van Nederlandsche steden in Braun & Hogenberg, *Civitates Orbis terrarum* hoop ik te geven in een afzonderlijke bibliografische studie over dit hoogstbelangrijke topografische werk. Een voorloopig onderzoek doet mij sterk vermoeden dat de plans in Guicciardini de oorspronkelijken, die van Hogenberg kopijen zijn.'

6 Ed. van Even, *Lodovico Guicciardini*, dans: *Annales de l'Académie Archéologique de Belgique*, XXXIII, 1876, pp. 291-292.

7 J. Denucé, *De Geschiedenis van de Vlaamsche kaartsnijkunst*, (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1941), pp. 56-61.

8 J. Denuce, *Oud Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantin*, dans: *Antwerpsche Bibliophielen*, n°. 27-28, 1912, pp. 140-162.

au lecteur, spécifie que toutes les cartes sont orientées avec le nord vers le haut. C'est inexact. Guicciardini écrit au contraire: ‘Je dirai encore, que pour décrire et placer les cartes géographiques, qui se trouvent à leur place dans cet ouvrage, *on n'a pas observé de les tourner toutes vers le septentrion*, parce que ce n'est pas important et ce n'est point un inconvénient, n'ayant qu'à tourner le livre pour les comprendre, mais c'est très commode et utile (suivant les provinces) de les orienter à ce vent et de telle façon que l'on puisse embrasser plusieurs pays, et plusieurs terres, suivant l'exemple de beaucoup d'excellents cosmographes modernes; spécialement Mercator, Postello, Munstera et Ortélius, dans son théâtre du monde, si loué et approuvé par tout le monde.’

De fait, sur les douze cartes que comprend l'ouvrage, quatre d'entre elles, celles du Brabant, de Gueldre et Zutphen, de la Hollande et de la principauté de Liège ont le nord vers la gauche et les points cardinaux sont gravés dans les planches.

Une étude comparative approfondie des planches illustrant les éditions plantiniennes de la Description reste à faire.

La plupart des planches sont annoncées à la page précédente par un titre inséré dans un encadrement.

Ceux-ci sont de trois types:

1. Un bel encadrement à personnages gravé sur bois pp. 65 et 77 (fig. 8);

FIGURE 8

2. Un grand encadrement rectangulaire gravé sur bois p. 87 qui encadre aussi le titre de chapitre p. 103 (fig. 9);

FIGURE 9

3. Un encadrement constitué par de petites vignettes typographiques (fig. 10).

FIGURE 10

Les planches se présentent dans l'ordre suivant:

1. Carte générale, entre l'avis au lecteur et la page 1
2. Brabant (carte) pp. 66-67
3. Louvain (plan) pp. 74-75
4. Bruxelles (plan) pp. 78-79
5. Anvers (plan) pp. 88-89
6. Bourse (vue) pp. 100-101
7. Cathédrale (vue) pp. 106-107
8. Hôtel de Ville (vue) pp. 122-123
9. Maison Hanséatique (vue) pp. 160-161
10. Bois le Duc (vue) pp. 186-187
11. Maestricht (plan) pp. 198-199
12. Lierre (plan) pp. 206-207
13. Limbourg (vue) pp. 218-219
14. Malines (plan) pp. 228-229
15. Gueldre et Zutphen (carte) pp. 236-237
16. Nimègue (plan) pp. 242-243
17. Ruremonde (plan) pp. 246-247
18. Zutphen (plan) pp. 250-251
19. Arnhem (plan) pp. 254-255
20. Deventer (plan) pp. 264-265
21. Frise (carte) pp. 270-271
22. Leeuwarden (plan) pp. 280-281
23. Groningen (plan) pp. 286-287
24. Hollande (carte) pp. 298-299
25. Dordrecht (plan) pp. 306-307
26. Harlem (plan) pp. 310-311
27. Delft (plan) pp. 314-315
28. Leyde (plan) pp. 320-321
29. Amsterdam (plan) pp. 326-327
30. La Haye (plan) pp. 338-339
31. Arcis Britannicae (vue) pp. 344-345
32. Utrecht (plan) pp. 354-355
33. Zélande (carte) pp. 366-367
34. Middelbourg (plan) pp. 374-375
35. Flessingue (plan) pp. 378-379
36. Flandre (carte) pp. 388-389
37. Gand (plan) pp. 396-397
38. Bruges (plan) pp. 404-405
39. Ypres (plan) pp. 414-415
40. Gravelines (plan) pp. 420-421
41. Lille (plan) pp. 430-431
42. Douai (plan) pp. 434-435
43. Alost (plan) pp. 446-447
44. Artois (carte) pp. 456-457
45. Arras (plan) pp. 462-463

46. Hainaut (carte) pp. 474-475
47. Mons (plan) pp. 478-479
48. Valenciennes (plan) pp. 484-485
49. Luxembourg (Duché) (carte) pp. 508-509
50. Luxembourg (Ville) (plan) pp. 514-515

51. Namur (Comté) (carte) pp. 522-523
52. Namur (Ville) (vue) pp. 526-527
53. Liège (Évêché) (carte) pp. 530-531
54. Liège (Ville) (vue) pp. 534-535
55. Aix-la-Chapelle (plan) pp. 550-551

Ces différentes planches répondent aux descriptions suivantes:

1. *Carte Générale*, entre l'avis au lecteur et la page 1. Planche de 317/20 × 237/37 mm[9], sans rose des vents, ni points cardinaux, le nord est à droite. Dans un cartouche en haut au milieu, la mention gravée 'Descriptio Germaniae / Inferioris'; en bas à droite, échelle milliaire, versos blancs.
2. *Carte du Brabant*, entre les pp. 66 et 68, planche de 318/19 × 238/38 mm; points cardinaux, Nord à gauche. Dans un cartouche, en haut à droite 'Bra / ban / tia' gravé, en bas à droite, échelle milliaire.
3. *Louvain*, plan, entre les pp. 73 et 76, planche de 320/21 × 236/35 mm, ni rose des vents, ni points cardinaux.
   Au milieu en haut, gravé 'LEVVEN'; à gauche et à droite, écussons armoriés; en bas à gauche, cartouche avec la mention 'LOVANIVM Brabanticarum / vrbium caput, vnica Musarum / ac prestantissimarum artium / sedes optantissimumque domicilium'. A droite, trois personnages.
   En dessous de la planche, légende numérotée en typographie, copie textuelle de la légende de la planche sur bois de l'édition de Silvius 1567. La planche elle-même ne porte aucun repère numéroté alors que la planche sur bois comportait 30 repères gravés, correspondant aux numéros de la légende.
4. *Bruxelles*, plan, entre les pp. 77 et 80, planche de 318/20 × 235/33 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à

9 Nous donnons les dimensions des cuivres et nous avons adopté la méthode de Mme M. Mauquoy-Hendrickx dans son ouvrage: *L'Iconographie d'Antoine Van Dijck*, à savoir la largeur en haut, la largeur en bas, la hauteur à gauche, la hauteur à droite.

droite et à gauche écussons armoriés; à gauche cartouche allongé blanc, en bas à droite, cartouche avec la mention gravée ‘Brvxella / fontium copia / coeli amoenitate / et oedinciorum / splendore nobiliss.’
Copie de la planche de Bruxelles sur bois de l'édition originale de Silvius 1567.

En dessous de la planche, légende en typographie, copie textuelle de celle de la planche de l'édition de Silvius de 1567. La planche comporte les repères gravés correspondant aux numéros de la légende.

5. *Anvers*, plan, entre les pp. 87 et 90, planche de 323/26 × 238/36 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche et à droite, deux écussons armoriés; en bas, à droite, cartouche avec la mention: ‘Antwerpiae / nobilissimi / totius orbis / terrarū em / porii typvs / Anno cI□ I□ LXXXI’, vers le centre, groupe de quatre personnages. Au dessous de la planche, légende en typographie copie textuelle de celle de l'édition de Silvius 1567. Cette planche n'est pas une copie de celle de l'édition originale. Elle est orientée différemment. Elle comporte les repères gravés correspondant aux numéros de la légende. Toutefois le graveur a interverti les numéros 9 et 10, porta Cisterna et porta di Berga. Certains repères sont quasi introuvables tels les 16, 22 et 26. Le repère 21 est gravé à l'envers.
6. *La Bourse*, vue, entre les pp. 99 et 102, planche de 320/22 × 236/37 mm; au centre, en haut, cartouche avec ‘Bvrsa’ gravé. En bas, à gauche et à droite, cartouches avec des inscriptions en latin. Celle de gauche porte la date de 1531.
7. *La Cathédrale*, vue, entre les pp. 105 et 108, planche de 320/20 × 237/38 mm; en haut au milieu, un cartouche avec la mention gravée ‘Templvm D. Virginis Ma / riae vera delineatio’. La faute grammaticale du graveur a été relevée après impression et dans la plupart des volumes on a collé un petit papillon avec ‘I DIVAE’, mais l'espace étant trop court, il a fallu composer ce texte en un corps plus petit. Il s'agit d'une copie de la planche sur bois de l'édition de Silvius. Seul le dessin des maisons côté abside a été amélioré.

8. *Hôtel de Ville*, vue, entre les pp. 121 et 124, planche de 321/20 × 235/34 mm; en haut à gauche, cartouche avec la mention gravée: ‘Domvs Senatoria / Antwerpiensis’, à droite, cartouche identique avec ‘Post Hisp. milit. / incēdiv instavrata.’
9. *Maison de la Hanse Teutonique*, vue, entre les pp. 159 et 162, planche de 319/21 × 236/37 mm; en haut, deux cartouches identiques, dans celui de gauche ‘Domvs Hansae / Tevtonicae’ dans celui de droite ‘Sacri Romani Imperii.’
10. *Bois-le-Duc*, vue, entre les pp. 185 et 188, planche de 316/17 × 234/32 mm; en haut au centre, banderolle avec ‘Tshertogenbosch’ gravé. De part et d'autre, deux écussons armoriés; en bas à droite, cartouche avec un texte latin de six lignes. Au dessous de la planche, légende en typographie identique à celle de l'édition de Silvius de 1567. La planche comporte les repères gravés correspondant aux numéros de la légende. Cette planche est une copie minutieuse de la planche sur bois de l'édition de Silvius.
11. *Maestricht*, plan, entre les pp. 197-200, planche de 319/21 × 238/36 mm, ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, ‘Maestricht’ gravé. En haut, à droite et à gauche, deux écussons armoriés. Entr'eux petit écusson avec une étoile à cinq branches. En bas à gauche, deux personnages. A droite, cartouche avec ‘Traiectvm / ad mosam.’ Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais gravées dans la planche.
12. *Lierre*, plan, entre les pp. 205-208, planche de 320/21 × 239/38 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, petit cartouche avec ‘Lier’, de part et d'autre deux écussons armoriés. En dessous de l'écusson de droite, cartouche avec un texte de six lignes en latin. Pas de légende ni d'inscription dans la planche. En bas à droite, trois personnages.
13. *Limbourg*, vue, entre les pp. 217 et 220, planche de 319/21 × 239/38 mm; en haut au centre, petit cartouche avec ‘Limbovrg’. De part et d'autre deux écussons armoriés. En bas, à gauche cartouche avec la légende en français. Dans la planche deux inscriptions en français et les chiffres correspondants à la légende.

14. *Malines*, plan, entre les pp. 227 et 230, planche de 319/21 × 237/37 mm; ni rose des vents ni points cardinaux. En haut à gauche et à droite, écussons armoriés; au dessus de celui de droite 'Mechelen'. Vers le milieu à gauche, un cartouche avec quatre lignes en latin. En bas à droite, groupe de quatre personnes. Au dessous de la planche, légende en typographie copie textuelle de celle de la planche sur bois de l'édition originale de Silvius (sauf le repère 9 écrit Kerckhof pour Kerchof). Les repères gravés dans la planche comprennent 28 chiffres alors que la légende n'en comprend que 19.
15. *Carte de Geldre & Zutphen*, entre les pp. 235 et 238, planche de 318/17 × 236/36 mm; points cardinaux, Nord vers la gauche. En bas à droite, grand cartouche avec 'Gelria et Zvtfania', à gauche, échelle milliaire.
    Dans plusieurs exemplaires (B.P. 5, 151/64, B.R.B. 3, Ö.N.B., B.N.Tch., U.B.B.), cette planche est collée sur la face blanche au verso et au recto des pp. 235 et 238. En réalité, la planche de la carte avait été imprimée au verso et au recto des pp. 241 et 244. Lorsqu'on s'est aperçu de l'erreur, on a coupé la feuille du cahier d aux dimensions de la carte qui a été alors collée sur la feuille blanche c2 du milieu du cahier c.
    Il existe cependant des exemplaires qui n'ont pas cette particularité (B.R.B. 1, B.R.B.2, B.U.Gd., B.N.P.1).
16. *Nimègue*, plan, entre les pp. 241 et 244, planche de 322/19 × 237/55 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au milieu 'Nymmegen' gravé, de part et d'autre, deux écussons armoriés. En bas à gauche, deux personnages, à droite cartouche avec un texte latin de trois lignes. Pas de légende, quelques noms en néerlandais gravés dans la planche.
17. *Ruremonde*, plan, entre les pp. 245 et 248, planche de 308/13 × 231/31 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre 'Rvermonde' gravé. A gauche écusson armorié, à droite écusson blanc. En bas à gauche, un cartouche avec 'Rvremvnda / Gelriae opp'. Pas de légende, ni d'inscription sur la planche à part 'Maese Flv'.
18. *Zutphen*, plan, entre les pp. 249 et 252, planche de 316/21 × 239/36 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au

milieu ‘Zvtphen’ gravé. De part et d'autre, deux écussons armoriés. En bas à gauche, dans un cartouche, la légende en néerlandais, à droite deux personnages. Dans la planche, quelques noms gravés.

19. *Arnhem*, plan, entre les pp. 253 et 256, planche de 337/38 × 235/35 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche ‘Arnhem’ gravé, à droite, écusson armorié. En bas à gauche, cartouche avec ‘Arnhemivm, / Gelriae in / ripa Rheni opp.’ à droite un écusson vide. Pas de légende ni d'inscription sur la planche hormis ‘Rheni Flu’.
    L'exemplaire (B.P.5) présente la particularité que cette planche avait été imprimée la tête en bas et qu'une planche correctement imprimée a été collée sur la première.
20. *Deventer*, plan, entre les pp. 263 et 266, planche de 323/23 × 237/37 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au milieu ‘Deuenter’ gravé. De part et d'autre, à gauche un écusson vide, à droite un écusson armorié. En bas, à gauche, cartouche avec la mention ‘Liberae et Hanse- / aticae vrbis Davē- / triēsis delineatio’, à droite deux personnages. Pas de légende, ni d'inscription dans la planche, hormis ‘Ysel Flu.’
21. *Carte de la Frise*, entre les pp. 269 et 272, planche de 321/20 × 238/39 mm; en haut, à droite échelle milliaire, en bas à droite, cartouche avec la mention ‘Frisiae / Occidenta / lis Typvs;’. En bas à gauche, rose des vents, Nord à 23° de la verticale vers la droite.
22. *Leuwarden*, plan, entre les pp. 279 et 282, planche de 313/14 × 233/35 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut à gauche, cartouche avec ‘Lewardvm / occidentalis Fri / siae opp: 1581’. Pas de légende, ni d'inscriptions dans la planche.
23. *Groningue*, plan, entre les pp. 285 et 288, planche de 320/23 × 238/37 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche écusson armorié, à droite écusson blanc. En bas, à gauche, cartouche avec un texte latin de dix lignes. Vers le milieu, deux personnages. Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais dans la planche.
24. *Carte de la Hollande*, entre les pp. 297 et 300, planche de 320/317 × 236/37 mm; rose des vents, Nord vers la gauche. En

bas vers le milieu, cartouche avec ‘Hollandiae / cattorvm re / gionis Typvs’, à côté, échelle milliaire.

25. *Dordrecht*, plan, entre les pp. 305 et 308, planche de 320/19 × 237/35 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, cartouche avec ‘Dordrecht’ gravé. De part et d'autre, écussons, celui de gauche armorié, celui de droite blanc. En bas, à droite groupe de trois personnages. Pas de légende, ni d'inscription dans la planche.
26. *Harlem*, plan, entre les pp. 309 et 312; planche de 335/39 × 255/53 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche et à droite, écussons armoriés, celui de droite surmonté du nom ‘Harlem’. En bas, à gauche, cartouche avec une inscription latine de quatre lignes. Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais dans la planche.
27. *Delft*, plan, entre les pp. 313 et 316, planche de 321/22 × 237/37 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre ‘Delft’ gravé, en bas à gauche, cartouche avec texte latin de sept lignes; à droite, deux personnages. Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais dans le texte.
28. *Leyde*, plan, entre les pp. 319 et 322, planche de 336/35 × 246/46 mm; points cardinaux, le nord en haut. Au dessus du plan, en bandeau: ‘Lvgdvnvm Batavorvm ù Leyden in Hollant’. En dessous, deux écussons armoriés, l'un à droite, l'autre à gauche. Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais dans le texte.
29. *Amsterdam*, plan, entre les pp. 325 et 328, planche de 323/23 × 237/34 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut ‘Amstel / redam’ - entre les deux parties du nom, les armes de la ville. En haut, à droite, grand cartouche avec la légende en néerlandais. Dans la planche les repères numérotés correspondants et quelques noms en néerlandais. Au dessous de la planche, légende typographique identique à celle de la planche de l'édition de Silvius 1567, à l'exception des numéros 21 libellé ‘De Haerlemsche poort’ au lieu de ‘de Reguliers poort’, 22 libellé ‘S. Oulf poort’ au lieu de ‘S. Olefs poort’ et 23 libellé ‘De Wesemen poort’ au lieu de ‘De Haerlemsche poort’. Les numéros de cette légende typogra-

phique ne correspondent évidemment pas avec les repères de la planche; elle ne comporte d'ailleurs que 24 numéros au lieu de 28 de la légende gravée. Cette planche est une copie de celle sur bois de l'édition de Silvius.

30. *La Haye*, plan, entre les pp. 337 et 340, planche de 325/23 × 235/35 mm; points cardinaux, le nord en haut. En haut, cartouche avec 'Grauenhaghe, T'hoff van Hollant.' gravé. A gauche et à droite, deux écussons armoriés. Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais dans la planche et des repères. Au centre en bas, trois personnages.
31. *Ars Britannica*, vue, entre les pp. 343 et 346, planche de 320/24 × 232/30 mm; rose des vents avec l'ouest opposé au sud. En haut, bandeau avec la mention 'Ruinarum Arcis Britannicae apvd Batavos Typvs.'. Dans la planche plusieurs cartouches avec des inscriptions latines. A droite vers le haut, vues de deux villages, Catwijck op den Rhijn et Catwijck op zee. Denucé attribue cette planche à Ortélius[10].
32. *Utrecht*, plan, entre les pp. 353 et 356, planche de 321/23 × 238/37 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, dans un cartouche 'Trajectvm'. De part et d'autre, écussons armoriés. Pas de légende ni d'inscription dans la planche. En bas, à droite, trois personnages.
33. *Carte de la Zélande*, entre les pp. 365 et 368, planche de 316/16 × 236/38 mm; points cardinaux, le nord vers le haut. En haut, à gauche, grand cartouche avec 'Zelandiae Typvs'. En bas à droite, échelle milliaire.
34. *Middelbourg*, plan, entre les pp. 373 et 376, planche de 320/22 × 237/35 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche, écusson avec les armes de la ville. En bas, à gauche, groupe de trois personnages, à droite, cartouche avec la mention 'Middelbvrgvm / Selandiae Opp: Si- / tu opere et merci- / moniis florentiss.'. Quelques inscriptions en néerlandais dans la planche. Pas de légende.

10 Cfr. *supra.*

35. *Flessingue*, plan, entre les pp. 377 et 380, planche de 326/25 × 233/33 mm; points cardinaux, Nord vers le haut. En haut, ‘Vlissinghe’ ‘Dlant van Walcheren’ à gauche, les armes de la ville. Pas de légende, quelques inscriptions en néerlandais dans la planche.
36. *Carte de la Flandre*, entre les pp. 387 et 390, planche de 317/19 × 235/36 mm; en haut, à gauche rose des vents, le nord à 22° de la verticale vers la droite. En bas à gauche, échelle milliaire, à droite, cartouche avec ‘Flandria’.
37. *Gand*, plan, entre les pp. 395 et 398, planche de 325/28 × 238/38 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, cartouche avec ‘Gandavvum’. De part et d'autre, écussons armoriés. En bas, à gauche, deux petits personnages. Aucune inscription dans la planche, au bas de celle-ci légende en typographie, copie textuelle de celle de l'édition originale de Silvius mais avec deux variantes typographiques: palazzo pour pallazzo (15) et marct pour marckt (34). Dans le plan, il n'y a aucun repère correspondant à la légende.
38. *Bruges*, plan, entre les pp. 403 et 406, planche de 321/23 × 239/234 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre, cartouche avec ‘Brvgae Flandicarvm / vrbivm decvs.’ A gauche et à droite, écussons armoriés. En bas à gauche, cartouche avec un texte de six lignes en latin, à droite, deux personnages. Aucune inscription dans la planche, en dessous de celle-ci, légende en typographie, copie textuelle de celle de l'édition originale de Silvius mais le plan ne comporte aucun repère correspondant. Notons toutefois Eeckhout (21) pour Eechout dans l'édition originale.
39. *Ypres*, plan, entre les pp. 413 et 416, planche de 324/25 × 238/235 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En bas à gauche, cartouche avec la mention ‘Hypra, flandria- / rum Civitatu / munitissima.’ Quelques inscriptions en néerlandais dans la planche. En dessous de la planche, légende en typographie identique à celle de l'édition originale de Silvius, mais le plan ne comporte aucun repère correspondant.

40. *Gravelines*, plan, entre les pp. 419 et 422, planche de 308/02 × 231/33 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, ‘Grevelinge’, en bas à gauche, cartouche avec la mention ‘Grevelinga, vrbs / maritima, olim portv / amplissimo famosa.’ En bas à droite, deux cavaliers. Aucune inscription sur le plan, ni légende.
41. *Lille*, plan, entre les pp. 429 et 432, planche de 315/14 × 235/32 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre ‘Lille.’, à gauche et à droite, deux écussons armoriés. En bas à gauche, cartouche avec la légende en français gravée; dans le plan les repères correspondants. Au centre, trois personnages.
42. *Douai*, plan, entre les pp. 433 et 436, planche de 316/16 × 234/34 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, vers le milieu ‘Douaij’, à droite, cartouche avec un texte de trois lignes en latin. En bas à gauche, deux personnages. Pas de légende, ni d'inscription dans le plan.
43. *Alost*, plan, entre les pp. 445 et 448, planche de 320/21 × 237/35 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, cartouche avec ‘Aelst’; de part et d'autre, écussons armoriés. En bas, vers le centre, deux petits personnages, à droite, cartouche avec la mention ‘Alostvm Flan- / driae Imperialis Caput.’ Aucune inscription dans le plan, ni de légende.
44. *Carte de l'Artois*, entre les pp. 455 et 458, planche de 318/17 × 236/36 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. Le nord est en haut. En haut à droite, cartouche avec ‘Atrebatvm Regio- / nis vera descriptio.’. En bas, au centre, échelle milliaire dans un cartouche.
45. *Arras*, plan, entre les pp. 461 et 464, planche de 324/23 × 240/37 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, ‘Arras’ et à gauche écusson avec les armes de la ville. En bas à gauche, deux petits personnages. Ni légende, ni inscription dans le plan.
46. *Carte du Hainaut*, entre les pp. 473 et 476, planche de 321/18 × 236/37 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. Le nord est vers le haut. En haut à gauche, échelle milliaire et petit cartouche avec la mention ‘Pays de Haynault / tenu de Dieu / et du Soleil’. A droite, cartouche avec ‘Hannoniae / Comitatvs / Descrip.’.

47. *Mons*, plan, entre les pp. 477 et 480, planche de 322/21 × 237/36 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut au centre, cartouche avec ‘Mons’. De part et d'autre écussons armoriés. En bas à gauche deux personnages, à droite, cartouche avec un texte latin de six lignes. Pas de légende, quelques inscriptions en français dans la planche.
48. *Valencienne*, plan, entre les pp. 483 et 486, planche de 321/24 × 238/35 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre ‘Valenchienes’ de part et d'autre, écussons armoriés. En bas à gauche, cartouche avec la mention ‘Valencena quondam / cijgnorum vallis vrbs Han: / perelegans et valde magnifica.’ A droite, deux personnages. Pas de légende, ni d'inscription dans le plan.
49. *Carte du Duché de Luxembourg*, entre les pp. 507 et 510, planche de 316/15 × 232/34 mm; ni rose des vents, ni points cardinaux. Le nord est vers le haut. En haut à droite, échelle milliaire. En bas à gauche, grand cartouche avec la mention ‘Lvtzenbvrgen / sis dvcatvs ve- / riss descript’.
50. *Luxembourg*, plan, entre les pp. 513 et 516, planche de 317/21 × 236/35 mm; ni rose des vents ni points cardinaux. En haut au centre, ‘Lutzenbovrg’. De part et d'autre, écussons armoriés. En bas vers le centre, deux personnages; à droite, petit cartouche avec une inscription de 9 lignes en latin. Pas de légende, ni d'inscription dans le plan.
51. *Carte du Comté de Namur*, entre les pp. 521 et 524, planche de 323/21 × 240/40 mm; points cardinaux, le nord en haut. En haut à gauche, cartouche avec ‘Namvrcvm comitatvs’. En bas à gauche, échelle milliaire.
52. *Namur*, vue, entre les pp. 525 et 528, planche de 320/25 × 240/40 mm; en haut au centre, cartouche avec ‘Namvrcvm’. De part et d'autre, écussons armoriés. En bas à gauche, cartouche avec la mention ‘Namvrcvm ad mosae flu- / men sita civitas, ad vi- / uum expressa’. Au centre deux personnages. Pas de légende, quelques inscriptions en français dans la planche.

53. *Carte de l'Evêché de Liège*, entre les pp. 529 et 532, planche de 310/11 × 232/32 mm; points cardinaux, le nord vers la gauche. En haut, grand cartouche avec 'Leodensis Episcopatvs Delineatio'. En bas, en bordure échelle milliaire.
54. *Liège*, vue, entre les pp. 533 et 536, planche de 317/19 × 235/35 mm; en haut à gauche et à droite, écussons armoriés entourés d'une couronne de lauriers. En bas vers la gauche, groupe de trois personnages dont une botteresse. Ni légende, ni inscription dans la planche.
55. *Aix-la-Chapelle*, plan, entre les pp. 549 et 552, planche de 317/17 × 235/33 mm, ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche et à droite, écussons armoriés. En bas à gauche, petit cartouche avec un texte en latin de cinq lignes, à droite, groupe de trois personnages. Pas de légende, ni d'inscription dans la planche.

Initiales et lettrines

Il y a six variétés de lettrines qui ont respectivement les dimensions approximatives suivantes:

51 × 51 mm, 40 × 40 mm, 30 × 30 mm, 21 × 21 mm, 15 × 15 mm, et 13 × 13 mm.

L'alphabet Romain de 50 à 51 mm de hauteur et d'une largeur variant de 49 à 51,5 mm (Alphabet n° 7 du specimen[11] est représenté par les lettres suivantes:

A pp. 253, 325, 448, 455, 459, 552
B pp. 68, 80, 185, 403
D pp. 266, 305, 316, 436
E p. 1
F p. 269
G pp. 395, 422
H pp. 99, 297, 309, 337, 476 (datée 1568) (voir fig. 11)
I pp. nn, 220, 285, 532
L pp. 72, 91, 200, 208, 282, 319, 390, 432, 480, 507, 511, 536

11 *Specimen des caractères employés dans l'Imprimerie Plantinienne*, Anvers, Éditions du Musée Plantin Moretus, 1905.

N p. 240
R p. 248
S pp. 103, 159, 365 (différent du S figurant dans l'alphabet n° 7)
T pp. 121, 439
V pp. 346, 380, 486
Y p. 413 (datée 1570) (voir fig. 12)

Cet alphabet avait servi en 1572 pour l'impression de la Bible polyglotte[12][13][14].

Max Rooses affirme que cet alphabet a été fait en 1570 mais la lettre H porte la date de 1568 dans le petit cartouche curieusement laissé en blanc dans les ouvrages[13] et[14] (voir fig. 11 et 12).

FIGURE 11

FIGURE 12

L'alphabet d'environ 40 × 40 mm, qui ne figure pas dans ce specimen[15], est représenté par les lettres suivantes:

C p. 469
G p. 238
H p. 63
I pp. 190, 353, 411, 521
L p. 525

12 Max Rooses, *Christophe Plantin*, (Anvers, J. Maes, 1883), p. 30.
13 Max Rooses, *Le Musée Plantin Moretus*, Anvers, G. Zazzarini, 1914.
14 *Christophe Plantin*, (Bruxelles, Musée du Livre, 1920), pp. 9, 17, 31, 43, 67, 75, 87.
13 Max Rooses, *Le Musée Plantin Moretus*, Anvers, G. Zazzarini, 1914.
14 *Christophe Plantin*, (Bruxelles, Musée du Livre, 1920), pp. 9, 17, 31, 43, 67, 75, 87.
15 *Specimen des caractères employés dans l'Imprimerie Plantinienne*, Anvers, Éditions du Musée Plantin Moretus, 1905.

M p. 227
Z p. 252

FIGURE 7

L'alphabet de 30 × 30 mm (alphabet n° 1 du specimen[15]) est plus largement représenté, on trouve les lettres suivantes:

A pp. 191, 516
B pp. 192, 194, 419
C p. 293 (représente le meurtre de Caïn)
D p. 196
E pp. nn. 416
G pp. 197, 324
H pp. 47, 193, 222, 329
I pp. 49, 50, 62
L pp. 33, 39, 63, 263, 394, 429, 444
M pp. 194, 376
O pp. 211, 437
Q pp. 59, 235 (datée de 1563)
R pp. 51, 52, 217
S pp. 215, 464
T p. 53
V p. 221

Cet alphabet serait dû au graveur Pierre Huys.

Nous pensons toutefois qu'il doit y avoir deux sinon trois alphabets différents:

1. Celui dans lequel il n'y a que des personnages: lettres C et X par exemple.
2. Celui auquel appartient la lettre Q datée et dont les lettres elles-mêmes ont exactement 26 mm de hauteur. C'est celui du présent ouvrage.
3. Celui représenté par les lettres B, M, O, Q non datées et S de l'alphabet 1 du specimen et qui n'ont d'ailleurs que 25 mm de hauteur.

Dans l'alphabet de 21 × 21 mm, la lettre H page 24 est mise la tête en bas.

15 *Specimen des caractères employés dans l'Imprimerie Plantinienne*, Anvers, Éditions du Musée Plantin Moretus, 1905.

Culs-de-Lampe

Il y a quatre variétés de Culs-de-Lampe gravés sur bois:

1. Un dessin avec un personnage central pp. 98, 120.
2. Un dessin triangulaire pointe vers le bas pp. 71, 268, 296, 304, 324, 352, 364, 402, 412, 438, 506, 558.
3. Un petit dessin quadrangulaire p. 102.
4. Un autre petit dessin pentagonal p. 323.

Impression

Ruelens et De Backer dans les Annales Plantiniennes[16] (n° 36) font mention de la remarque de M. Alex Pinchart qui affirme dans son étude sur l'ouvrage de Guicciardini[17] que l'ouvrage aurait été imprimé par Silvius. Ils mettent cette affirmation en doute, en relevant que les caractères sont bien ceux de l'officine de Plantin.

Le seul élément typographique identique aux éditions de Silvius et de Plantin est la petite vignette utilisée pour les encadrements de titres (voir fig. 7 deuxième partie et fig. 8).

Le corps de l'ouvrage est imprimé sur une justification de 151 mm et 40 lignes à la page, sans compter le titre courant, ni la remarque. Certaines pages n'ont que 39 lignes.

Les caractères utilisés sont en petite parangonne romaine. Des noms de ville et des noms propres en flamand sont imprimés en caractères gothiques.

Les défauts de registre sans être très importants atteignent souvent 2 mm, mais cela est dû surtout à l'obliquité du placement des formes dont l'écart de la verticale arrive quelquefois à 6 mm.

La médiocre qualité du papier provoque fréquemment du foulage et l'impression transparaît sur l'autre face de la feuille ce qui nuit au bon aspect de l'ouvrage.

16 C. Ruelens et A. De Backer, *Annales Plantiniennes*, Bruxelles, 1865.
17 Alex Pinchart, dans: *Messager des sciences historiques*, 1855, p. 161.

Références des ouvrages consultés

1. B.P.5	Bibliothèque personnelle de l'auteur.
2. 151/64	Exemplaire 151 de la vente publique du 17 octobre 1964, expert M.F. Miette.
3. B.R.B.1	Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25747). Reliure aux armes de de Thou, ex libris C. van Hulthem.
4. B.R.B.2	Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25748). Ex libris C. Van Hulthem.
5. B.R.B.3	Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25749). Ex libris, autographe Joannis de Roches 1781 C. Van Hulthem.
6. B.N.Tch.	Bibliothèque Nationale de Tchécoslovaquie, Prague (XIX A 60) ex libris Clementinum et Collegii Societatis Jesu, Gilzinij 1649.
7. Ö.N.B.	Österreichische Nationalbibliothek (47 Kk 58) mention manuscrite: ex dono Autoris, 12 Martii 1581.
8. B.N.B.1	Bibliothèque Nationale, Paris (M 2182).
9. B.N.B.2	Bibliothèque Nationale, Paris (Res M 209).
10. B.M.L.	British Museum Library (568 K 6).
11. B.U.Gd.	Bibliothèque de l'Université de Gand (A 11031).
12. U.B.B.	Universitäts-Bibliothek, Bâle (EC. VI 12 Nr. 3). Reliure aux armes de Sebaldus Welser, Noriburgensis, datée de 1582.
13. B.U.Lg.	Bibliothèque de l'Université de Liège (6647C). Ex libris manuscrit: Roelans, dono Autoris 1581.
14. B.A.V.	Biblioteca Apostolica Vaticana (Racc. I. II. 632).
15. B.N.C.Ro.	Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II, Rome (6.13.0.12).

16. B.U.A.Ro.	Biblioteca Universitaria Alessandrina, Rome (I.K. 32).
17. L.C.W.I.	Library of Congress, Washington, D.C. (DH. 33. G.9); manque le 2^{e} frontispice.
18. L.C.W.2	Library of Congress, Washington, D.C. (DH, 33. G.9/2); incomplet.

Verzamelde losse aantekeningen over oude boekbinders en boekbanden in de Nederlanden

door F.J. Dubiez
(Amsterdam)

1.

Een goede en volledige geschiedenis over de Zuid- en Noord-Nederlandse boekbinders en boekbanden moet nog steeds worden geschreven. Toch is reeds tientallen jaren geleden door de uitzonderlijk goede Belgische bandenkenner Prosper Verheyden met dit werk een aanvang gemaakt. Zelfs is uit een brief van hem[1], gedateerd 17 april 1932, bekend geworden, dat hij de titel voor zijn boek, *Bookbinding in the Netherlands*, reeds had vastgesteld. Helaas is dit werk nooit voltooid geworden. Prosper Verheyden is de 21ste augustus 1948 overleden en heeft de torso voor zijn boek over de Nederlandse boekbanden nagelaten aan zijn vriend, de huidige prof. dr. L. Indestege, om er de definitieve vorm aan te geven.

De opstellen die zijn verschenen van de hand van Prosper Verheyden over de Zuid- en Noord-Nederlandse boekbanden zijn ware juweeltjes van het zuiverste water. Verwacht had dan ook stellig mogen worden, dat het boek van hem van dezelfde hoge kwaliteit zou zijn geweest als zijn artikelen.

Een verheugend teken mag het worden genoemd, dat er in 1961 te Gent een belangrijke tentoonstelling werd georganiseerd van boekbanden, die voor een groot deel werden vervaardigd in de werkplaatsen van Vlaamse meesters. De catalogus van de Gentse tentoonstelling is een document geworden van grote wetenschap-

pelijke waarde op het gebied van de boekband. Twee honderd en vijftig boekbanden werden er op voortreffelijke wijze in beschreven. Bovendien zijn er in de registers de namen te vinden van een vrij groot aantal bandenmakers etc. Al is de Gentse catalogus geen compleet werk over de *Bookbinding in the Netherlands* geworden, mogen wij ons toch gelukkig prijzen met dit moderne boekwerk. De catalogus draagt de titel '*Boekbanden uit vijf eeuwen*'[2].

2.

Hoewel, zoals hiervoor werd opgemerkt, een volledige geschiedenis over de Zuid- en Noordnederlandse boekbinders en boekbanden tot nu toe nog steeds ontbreekt, kan toch reeds met zekerheid worden gezegd, dat Amsterdam op dit terrein - evenals bij de boekdrukkunst - niet toonaangevend is geweest. De plaats die Amsterdam in de geschiedenis van de boekband heeft ingenomen begon werkelijk iets te betekenen in de zeventiende eeuw. De naam van Magnus kwam hierbij naar voren, maar ook die van de zogenaamde Amsterdamse boekbinder Bruno Spanceerder (7, n^{n}. 60 van de catalogus) (zie ook 26, blz. 81) (3, 4 en 5). Dat de beroemde koopstad 'Amstelredamme' - dit min of meer in tegenstelling met haar Zuider-zuster 'Antvverpia' - zo betrekkelijk laat begon mee te tellen in de algemene beschavingsgeschiedenis, vond hoogst waarschijnlijk haar oorzaak in het feit, dat er geen hof werd gehouden en er nog geen universiteit was gevestigd in de zestiende eeuw. Toen er in meerdere andere plaatsen van de lage landen, ook in het Noorden, reeds in de vijftiende en zestiende eeuw belangrijke werken van de persen kwamen, die ook om de juiste banden vroegen, geschiedde er te Amsterdam op dit gebied nog niets.

Het was op de 18de december 1506, dat te Amsterdam door Hugo Janszoon van Woerden de eerste devote boekjes werden gedrukt. De titel van deze eenvoudige werkjes was *Wandelinge der kersten menschen* (NK.2197) en *Hier beghint een wandelinghe der kersten mensche mit Jhesu* (NK.2198). De gehele produktie van de eerste Amsterdamse boekdrukker - die daar speciaal voor uit Leiden moest komen - is niet groot geworden en is bovendien zonder veel betekenis gebleven. Hugo Janszoon van Woerden had

zijn drukkerswerkplaats in het centrum van de toen nog maar kleine stad, namelijk in de Kalverstraat ‘Bider heiligher stede’. Lang heeft hij het in de Kalverstraat niet uitgehouden, want reeds na 1510 verliet hij Amsterdam weer. Gelet op de geringe activiteit op het gebied van de boekdrukkunst te Amsterdam, bestond er ook voor de boekbinders niet veel gelegenheid hun kwaliteiten te tonen.

Al deze zaken lagen in de Zuidelijke Nederlanden en in Frankrijk heel wat gunstiger, zoals algemeen bekend is. Bibliofielen als Jean Grolier en Thomas Mahieu in Frankrijk en Marcus Laurinus in België beschikten over de allerbeste boekbinders, die de schoonste werkstukken voor hen hebben geschapen. Deze mannen leefden respectievelijk in de glans van de Franse koningen Frans I (1515-1547) en Hendrik II (1547-1559) en onder de oude invloed van het Bourgondische hof te Brugge. Dit alles lag wel iets later dan de tijd waarin Hugo Janszoon van Woerden te Amsterdam werkzaam was, maar de kwaliteit van het werk lag dan ook onnoemelijk veel hoger dan in het Noorden denkbaar was.

Al ontbrak er dan te Amsterdam in de zestiende eeuw zowel een hofhouding als ook een universiteit en waren er bibliofielen als Jean Grolier, Thomas Mahieu en Marcus Laurinus eenvoudig niet denkbaar, helemaal ongevoelig voor boekbanden was men er toch ook weer niet. De Vroedschap van Amsterdam had reeds vroeg behoefte aan stevige perkamenten of lederen omslagen voor het opbergen van de vele geschreven stukken, die betrekking hadden op het wel en wee van de hoofdstad. Dat er in zo'n geval veel mooi werk voor de boekbinders viel te doen is niet waar, maar geheel zonder enige versiering zijn de benodigde omslagen toch ook weer niet gebleven. De tot nu toe oudst bekende band of omslag voor de Vroedschap, mogelijk vervaardigd te Amsterdam, bewezen is dit niet, dateert uit het jaar 1509, toen dus Hugo Janszoon van Woerden nog juist in de stad werkzaam was. Door mr. N. de Roever (6) werd in 1884 dan ook de vraag gesteld, of Hugo Janszoon van Woerden bedoelde band zou hebben vervaardigd ten behoeve van het derde ‘weesboek’, dat loopt over de jaren 1509 tot 1529. Zowel het voor- als achterplat is versierd met door een stift aangebrachte lijnranden, opgevuld met kleine losse stempeltjes bestaande uit ronde en verschillende soorten ruitvormige figuurtjes. De ronde

stempeltjes stellen aardige roosjes voor, terwijl de ruitvormige figuurtjes diverse struiken en de beeltenis van een staande leeuw te zien geven, die een rond schild met twee gekruiste sleutels torst, waarschijnlijk het wapen van Leiden. Ook de rug is met dezelfde stempeltjes versierd. Op het voorplat zijn in het midden drie grotere ruitvormige stempels gebruikt, opgevuld met afbeeldingen van struikgewas. Het achterplat is geheel afwijkend uitgevoerd. Er zijn twee diagonalen op aangebracht en een groot ruitvormig figuur, alles met een stift op de band getrokken. Hier en daar zijn weer kleine figuurtjes ingestempeld gelijk aan die op het voorplat. De afmetingen van de oudste Amsterdamse archiefband zijn 387 × 280 mm. Om verdere onnodige slijtage van de oude band te voorkomen, is hij rond het weesboek weggenomen en door een nieuwe eenvoudige band vervangen. De oude band uit 1509 wordt thans afzonderlijk bewaard in het Oud-Archief aan de Amsteldijk te Amsterdam.

Er worden in het Archief te Amsterdam ook nog een aantal andere zestiende-eeuwse banden bewaard, waaronder een met goud bestempeld uit 1595, dus uit een belangrijk latere tijd. Bedoelde banden werden oorspronkelijk benut voor een Memorieboek uit 1579, uitgevoerd in perkament, en voor nog vier Weesboeken uit 1529, 1543, 1553 en 1564. De laatst genoemde vier banden waren respectievelijk bestemd voor het 4de, 5de, 6de en 8ste Weesboek. Ook wordt er nog een lederen band bewaard, die voor een Trouwboek werd gemaakt, dat liep over de jaren 1603 tot 1634. In totaal zijn er zestien oude banden in het Amsterdamse archief aanwezig. De met goud bestempelde band uit 1595 is afkomstig uit het Gasthuis en meet 230 × 360 mm. Deze band bezit bepaald allure.

Door mr. W.F.H. Oldewelt (22) werd vele jaren geleden een opstel gewijd aan de verschillende oude archiefbanden aanwezig te Amsterdam. Deze auteur wees reeds in 1942 op de moeilijkheid om met enige zekerheid de plaats aan te wijzen, waar de verschillende oude archiefbanden zijn ontstaan. Van een bepaalde betekenis is, dat in een Amsterdamse stadsrekening uit 1550 een post is te vinden, waarin is vastgelegd, dat ‘Hans Jonge, boeckebinder, betaelt die somme van 1 pond 1 scelling over die betalinge van 22 dagen bij hem op te secretarije dezer stede gewrocht int verbinden van den

registeren derzelver secretarije'. Talrijk zijn ook de rekeningposten waaruit blijkt dat het stadsbestuur in de zestiende eeuw blanco papier kocht om tot registers te laten binden.

Voor de band uit 1509 heeft de post van Hans Jonge 'boeckebinder' natuurlijk geen enkele betekenis, terwijl bovendien over het werk dat deze boekbinder heeft geleverd niet vast staat of daar ook belangrijke banden bij vallen aan te wijzen.

Onder de oude banden in het Amsterdamse archief bevindt zich ook werk van de monogrammist N P, waarschijnlijk een Duits meester. Van de monogrammist zijn zeker een kleine honderd stempels bekend, gedateerd over vele jaren. De stempels van deze graveur aanwezig te Amsterdam dragen de jaartallen 1550, 1559 en 1563. Het stempel met het jaartal 1550, dat voorkomt op de band van het achtste Inbrengregister van de weeskamer, aangelegd in 1564, is zeer fraai van uitvoering. Het stelt vier bijbelse taferelen voor, waarvan één met het onderschrift 'David sleght Goliath' en een ander met de woorden 'Joab ersticht Amasa'. Dat dergelijke stempels vaak zeer lang in gebruik zijn gebleven bewijst de band om het twintigste Inbrengregister, aangelegd in 1625, welke nog is versierd met het stempel gemerkt 'N.P. 1563'.

Er kan nog worden gewezen op een blindgestempelde band te Amsterdam, waarover uit de stadsrekeningen bekend is, dat hij in 1557 werd gemaakt voor het oudste privilegeboek. Helaas is deze band door menigvuldig gebruik sterk afgesleten en bovendien door een ondeskundige restauratie ernstig verminkt. Een van de stempels op de band vertoont zes verschillende vrouwenfiguren, de namen dragende van *Fides*, *Spes*, *Charitas*, *Fortitudo*, *Justitia* en *Prudentia.*

Verder zijn in het Gemeente-Archief te Amsterdam nog aanwezig een tweetal registers uit het jaar 1582, waarvan de banden belangrijk zijn om de fraai geciseleerde koperen hoeken en dito middenstukken met uitstekende noppen, om de banden te beschermen tegen het snelle verslijten bij het verschuiven. Een van de bandstempels vertoont een engeltje, dat een wapenschild vasthoudt met de letters C.C., waaronder een eikel. Mr. Oldewelt heeft bij de initialen C.C. gedacht deze te mogen verbinden aan de Amsterdamse boekbinder Claes Claeszoon Bieskens uit de Warmoesstraat, die op 26 maart 1585 te Ouderkerk werd begraven. Of de letters

C.C. inderdaad teruggaan op deze boekbinder valt moeilijk met zekerheid te zeggen, mij komt het vrij onwaarschijnlijk voor. De mogelijkheid dat bedoelde letters op Cornelis Claeszoon wijzen is namelijk veel aannemelijker. Op de 4de october 1578 begon Cornelis Claeszoon zijn loopbaan als boekdrukker, boekverkoper en boekbinder te Amsterdam. Hij is tot in het jaar 1609 in de hoofdstad werkzaam gebleven. Op het gebied van zeevaartuitgaven, kaarten, etc., is hij als drukker en uitgever van grote betekenis geworden (27) te Amsterdam. Een van zijn beste leerlingen was Laurens Jacobszoon, die zich na zijn opleiding bij Cornelis Claeszoon in 1585 als zelfstandig boekverkoper en boekbinder te Amsterdam vestigde ‘op 't Water’. Het komt mij zeer aannemelijk voor, dat aan Cornelis Claeszoon als de schepper van de genoemde banden de voorkeur moet worden gegeven boven Claes Claeszoon Bieskens. De boekverkoper Cornelis Claeszoon was toen de banden werden vervaardigd, nogmaar vier jaar in Amsterdam werkzaam en nog lang niet tot het hoge peil geklommen waarop hij later stond. In 1582 moet hem de opdracht om de banden te maken stellig welkom zijn geweest.

Dat er in Amsterdam ná 1520 zeker ook nog andere boekbinders hebben geleefd en gewerkt blijkt o.a. uit een acte van 18 mei 1525, waarin Jan Severszoon die Croepel ‘boeckebynder’ wordt genoemd (25). Tussen de jaren 1541 en 1546 werd Bartholomeus Jacobszoon als boekbinder vermeld. Verder werkten te Amsterdam in de zestiende eeuw als boekbinders Gerrit Claeszoon (1588-1598) en Jan Bartholomeuszoon.

Als aanvulling op hetgeen eerder over de oudste Amsterdamse archiefband uit 1509 werd gezegd, is door dr. Abraham Horodisch (23) in 1962 een kort artikel gepubliceerd. Onder verwijzing naar Moes en Burger (24, deel 1, blz. 25-26), heeft dr. Horodisch er op gewezen, dat Hugo Janszoon van Woerden als drukkersmerk heeft gevoerd het wapen van Leiden, de twee gekruiste sleutels. In een mondelinge mededeling zei hij mij nadrukkelijk, dat met deze opmerking niets wilde worden gesuggereerd. Zeer belangrijk is, dat dr. Horodisch van de zes verschillende stempeltjes die op de band uit 1509 zijn terug te vinden voor de eerste maal wrijfsels heeft gemaakt, die bij zijn artikel werden afgedrukt, om mogelijk

verdere belangstellenden op een spoor te zetten. Letterlijk zei de auteur er bij: ‘Es scheint uns nützlich, sie zu veröffentlichen, um auf diese Weise die Identifizierung und Lokalisierung etwaiger anderer Einbände aus der gleichen Werkstatt zu ermöglichen’.

Vervolgens merkte dr. Horodisch voor de latere weesboeken nog op, dat er van 1529 tot 1543 zeer goed een boekbinderswerkplaats in Amsterdam kan hebben bestaan, waar de latere archiefbanden werden vervaardigd. Hij noemde hierbij de naam van Pieter Henricszoon Mol, die van 1532 tot 1566 in Amsterdam heeft gewerkt (24, deel 1, blz. 125 e.v.).

Dr. Abraham Horodisch heeft bij zijn artikel ook nog wrijfsels afgebeeld van de latere stempels en rolstempels op de jongere banden. Bovendien noemt hij in zijn verhaal de naam van Herman Allertszoon, die, voor zover mij bekend, door mr. H.F. Wijnman (7) aan de vergetelheid werd ontrukt. De leermeester van Herman Allertszoon was de hierboven genoemde boekbinder Laurens Jacobszoon, die omstreeks 1562 werd geboren en het boekbindersvak had geleerd bij Cornelis Claeszoon. Herman Allertszoon was koster van de Nieuwe Kerk op de Dam te Amsterdam.

Op een tentoonstelling, die van 21 juli tot 21 september 1961 werd gehouden in het museum Willet Holthuysen te Amsterdam, van zestiende- en zeventiende-eeuwse Amsterdamse boekbanden, was de band uit 1509 tentoongesteld. Door mr. H.F. Wijnman werd de band in de catalogus beschreven (7) en - kennelijk onder instigatie van de woorden van mr. N. de Roever - met veel reserve aan Hugo Janszoon van Woerden gegeven. Of bedoelde band werkelijk een werkstuk is van deze boekdrukker valt niet met zekerheid te zeggen, en zal vermoedelijk ook verder wel altijd een vraag blijven. Er is behalve de mogelijk Amsterdamse band niets dat er op wijst, dat Hugo Janszoon van Woerden ooit zelf boekbanden zou hebben gemaakt. Mij komt het hoogst onwaarschijnlijk voor dat de eerste Amsterdamse boekdrukker tevens bandenmaker zou zijn geweest; maar ja het zou mogelijk kunnen zijn geweest, wij behoeven slechts aan Christoffel Plantijn te denken. Als regel dienen boekbinders meer gezocht te worden onder de boekverkopers dan onder de boekdrukkers. Indertijd werd door Jan Kalf (8) in een artikel over oude archiefbanden het een en ander verteld over deze

werkstukken. Hij liet in zijn verhaal een tiental afbeeldingen zien van oude banden, die wat de versiering betreft, grote overeenkomst vertonen met de band uit Amsterdam. Het zijn alle blindgestempelde banden. Ook bij deze banden zijn met een stift lijnranden aangebracht, opgevuld met afdrukken van kleine stempeltjes, die dierfiguurtjes, roosjes en struiken te zien geven van hetzelfde karakter als op de band uit Amsterdam. Eén van de banden die Jan Kalf heeft genoemd bevat nog het journaal van een handelshuis, dat in de zestiende eeuw te Leiden was gevestigd. Naar de versieringen en techniek te oordelen zijn de banden afkomstig uit meerdere ateliers. Mogelijk dat de band uit Amsterdam uit een van deze werkplaatsen afkomstig is. De afbeeldingen 1, 2, 3 en 6 in het artikel van Jan Kalf vertonen de meeste glijkenis met de band uit Amsterdam. In hoever al deze archiefbanden aan elkaar verwant zijn, zou een nader onderzoek wellicht kunnen uitmaken. Het journaal van het Leidse handelshuis in één van de omslagen zou er kunnen op wijzen, dat er in genoemde stad een boekbinder is werkzaam geweest. De Amsterdamse archiefband met het wapen van Leiden zou daar dan eveneens kunnen zijn vervaardigd. Dit zou dan tevens kunnen insluiten, dat de Amsterdamse Vroedschap in het begin van de zestiende eeuw mogelijk geen eigen boekbinder van voldoende betekenis ter beschikking heeft gehad.

3.

In een bepaald verband met Hugo Janszoon van Woerden, maar meer nog in relatie met de hier genoemde archiefbanden, mag niet worden verzuimd om nogmaals te wijzen op een blindgestempelde boekband, die door dr. A. Hulshof en mr. M.J. Schretlen (9) werd beschreven als Noord-Nederlands werk, mogelijk uit Leiden. Kennelijk is de toeschrijving gebaseerd op het boekje dat in de bedoelde band is gezet. Het boekje werd namelijk gedrukt te Leiden door Hugo Janszoon van Woerden in 1502, dus vóór hij naar Amsterdam kwam, en is getiteld *Vertroestinghe der ghelatenre menschen* (NK.2147). Alle bijzonderheden over de band zijn te vinden in het boek van dr. Hulshof en mr. Schretlen op bladzijde 53 en afbeelding XXXV. De schrijvers zijn van mening, dat een van

de panelen op de band, de marteldood van de Heilige Sebastiaan, vermoedelijk is ontleend aan het werk van de Fransman André Boule door een Leidse bandenmaker. Voldoende bekend is, dat de Franse boekverkoper en boekbinder André Boule verschillende paneelstempels met de voorstelling van de Heilige Sebastiaan heeft gebruikt. De zogenaamde Leidse band - die ik slechts heb kunnen beoordelen naar de afbeelding - is van beslist belangrijk mindere kwaliteit dan het werk van André Boule in het algemeen is. Verder is het m.i. vrijwel zeker, dat deze band geen Leids werk is, maar uit de Zuidelijke Nederlanden stamt. Hoewel prof. dr. L. Indestege in de Gentse catalogus uit 1961 op bladzijde 9 de opmerking maakt dat André Boule in de twintiger jaren van de zestiende eeuw blindgestempelde banden heeft geleverd, die er als Vlaams werk uitzien, gaat dit voor de band om het drukje van Hugo Janszoon van Woerden uit 1502 niet op. Als gezegd schiet de kwaliteit van de band te kort om er werk van André Boule in te kunnen zien. Waarschijnlijk zal moeten worden gezocht naar een boekbinder uit Gent of Brugge, of misschien zelfs uit Antwerpen, die de band kan hebben gemaakt. Dat bedoelde band om een Leids drukje is gezet bewijst absoluut niets. In 1950 zei mr. H.F. Wijnman (10) hierover reeds, hierbij steunende op de woorden van mr. Oldewelt (22, blz. 40), dat de plaats waar een boek is gedrukt weinig zegt over de herkomst van de band, ‘want het was in de 15de en 16de eeuw gewoonte om de boeken in albis, in vellen, te verkopen, waarna de koper ze liet binden en de band met zijn initialen benevens jaartal deed sieren, hetgeen echter geen aanwijzing geeft, waar deze gemaakt is’. Een aardig voorbeeld hiervoor kwam mij een paar jaar geleden onder ogen. In een van de Amsterdamse antiquariaten vond ik een handschrift op perkament uit het einde van de vijftiende of begin zestiende eeuw, met goud gehoogde initialen, dat was gezet in een lederen band waarop een paneelstempel was aangebracht van Victor van Crombrugghe uit Gent. Het handschrift zelf was mogelijk niet uit de Zuidelijke Nederlanden. Hetzelfde paneelstempel werd eveneens benut voor een andere band, die werd beschreven door E.Ph. Goldschmidt (11) op bladzijde 187, n°. 70. In deze band was gezet ‘Plinius: *Epistolae.* Paris, Gillis de Gourmont and H. Le Fevre, 1511’.

Op de Gentse bandententoonstelling waren een tweetal kalfslederen banden van André Boule te zien, die in de catalogus waren beschreven onder de nummers 200 en 201. Beide banden zijn blindgestempeld met een Sint-Sebastiaan paneel. De boeken die in deze banden werden gezet zijn respectievelijk 'Jacobus de Voragine, *Mariale*, Parijs, Pigouchet, 1503' en '*Decem librorum moralium Aristotelis tres conversiones*, Parijs, H. Steohanus, 1512'. Bij de geleerde boekhandelaar E.Ph. Goldschmidt werd in zijn grote werk over de *Gothic and Renaissance Bookbindings* eveneens een band van André Boule met het paneelstempel van de Heilige Sebastiaan beschreven. In deze band was gezet 'S. Ambrosius: *Opera varia.* (Basel?, about 1501)' (11, blz. 178, n°. 56, afb. XXIV).

Dr. A. Hulshof en mr. M.J. Schretlen (9, blz. 53) noemden de band om het boekje van Hugo Janszoon van Woerden met een vraagteken Leids werk, maar gedecideerd afkomstig uit Noord-Nederland. Waarop deze uitspraak berust is mij niet duidelijk geworden. In de vier hoeken van het paneel is de Franse lelie aangebracht, zoals ook André Boule dit heeft gedaan. Deze hoekvulling is ook door meerdere Vlaamse boekbinders toegepast. Op banden van Jacobus Clercx de Ghele, Victor van Crombrugghe, Jan Ryckaert en Louis Bloc is b.v. de Franse lelie terug te vinden. Zoals reeds werd gezegd is de zogenaamde 'Noord-Nederlandsche' band m.i. stellig Vlaams werk, waaraan nog kan worden toegevoegd dat hij mogelijk afkomstig is uit de werkplaats van Louis Bloc uit Brugge. De afmetingen van het paneelstempel zijn 78 × 58 mm. Dit formaat is dus belangrijk kleiner dan het Franse paneelstempel van André Boule, dat 120 × 82 (122 × 82 mm) meet.

Het is wel duidelijk, dat de uitspraak van dr. Hulshof en mr. Schretlen uit 1921 niet zo eenvoudig is te aanvaarden als deze schrijvers wellicht hebben gedacht. Wel kan juist zijn, dat het werk van André Boule als voorbeeld heeft gediend, zoals zij meenden. Aan het paneelstempel met de voorstelling van de marteling van de Heilige Sebastiaan zit een heel stuk bandengeschiedenis vast, die reeds met grote kennis van zaken werd belicht door E.Ph. Goldschmidt (11). Hij zei over de panelen met de geschiedenis van de Heilige Sebastiaan ook nog, dat er een zeer nauwkeurige copie van precies dezelfde afmetingen van bestaat, maar zeldzamer, met de

naam van Hemon le Fevre. Volgens Ph. Renouard was Hemon le Fevre een boekverkoper en uitgever te Parijs van 1511 tot 1535. E.Ph. Goldschmidt kon niet instemmen met de mening van W.H. James Weale (12), die de banden van Hemon le Fevre in een vroegere periode plaatste dan het werk van André Boule. Weale beschuldigde André Boule er van het werk van Hemon le Fevre op zijn naam te hebben gebracht. Letterlijk zei Weale: 'Gilbert Ferrer used a larger panel (493) with the same subject (Saint Sebastian); surrounded by an ornamental border with his name at the foot, as did also Edmund Le Fevre (494); this last panel seems to have passed into the hands of Andrew Boule, who cut out Le Fevre's name and plugged the stamp with a schroll bearing his own (495).'

Tegen deze uitspraak tekende E.Ph. Goldschmidt volkomen terecht protest aan. Er is in geen enkel opzicht ook maar iets, dat de woorden van Weale rechtvaardigt. Het werk van André Boule is in alle opzichten belangrijk beter dan dat van Hemon le Fevre. Keren wij nu weer even terug naar de band beschreven door mr. Schretlen, dan moet worden gezegd, dat ook deze lang niet de hoge kwaliteit bezit van het oorspronkelijke werk van André Boule.

André Boule was in de twintiger jaren van de 16de eeuw boekbinder en boekhandelaar te Parijs. Hij heeft zeker grote invloed gehad op de Vlaamse boekbinders.

4.

In een oude catalogus, waarschijnlijk uit de twintiger of dertiger jaren van de twintigste eeuw, van het antiquariaat G. Hess te München (13) werd een boekband beschreven uit de beroemde bibliotheek van Marcus Fugger. De band was gezet om een *Missale Romanum ex decreto Sacro Sancti Concilii Tridenti restitutum*, dat gedrukt werd door Gulielmum Rouillicum, Lugduni, 1586. De kalfslederen band is met goud bestempeld en draagt in het midden het wapen van Marcus Fugger. De band is versterkt met houten berden. Hoogst waarschijnlijk is de band ontstaan te Augsburg in de tweede helft van de zestiende eeuw. De stijl doet namelijk sterk denken aan het werk van Jacob Krause, die in Augsburg is werk-

zaam geweest. Jacob Krause was een groot boekbinder, die veel belangrijk werk heeft geleverd aan de keurvorst August van Saksen. In de Koninklijke Bibliotheek te Dresden worden meerdere boekbanden van hem bewaard, die zijn vervaardigd in de tweede helft van de zestiende eeuw. Het zijn boekbanden van grote schoonheid. Bij Loubier (14) zijn een aantal van de banden van Jacob Krause afgebeeld.

Zoals algemeen bekend is, was Marcus Fugger (1529-1597) een lid van het rijke bankiershuis uit Augsburg. Hij werd voor zijn opleiding reeds op zeventienjarige leeftijd naar Leuven gezonden (15). Er bevonden zich in de bibliotheek van de Universiteit van Leuven, voor deze werd verwoest, enige van de leerboeken van Marcus Fugger, gezet in eenvoudig bestempelde kalfslederen banden met zijn signatuur en de datum 1546. Omstreeks 1550 ging de bemiddelde bankierszoon voor zijn verdere opleiding naar Parijs, waar hij vrij lang is gebleven. In het Parijs van Hendrik II werd hij eerst goed gegrepen door de voortbrengselen van de boekbinders, die daar werkten voor de koning, voor Grolier, Mahieu en Laurinus. De grootste onder deze Parijse boekbinders was ongetwijfeld Claude de Picques, die ook voor Hendrik II heeft gewerkt. Deze boekbinder vond al spoedig een nieuwe opdrachtgever in Marcus Fugger. Meerdere meesterwerken van boekbinderskunst door Claude de Picques zijn in de bibliotheek van Marcus Fugger teruggevonden. Hieronder waren banden uitgevoerd in de schoonste kleuren. Op een achtergrond van uiteenlopende kleuren moroccoleer, vertoonde zich de fraaiste vormen van geëmailleerd krulwerk en van met goud bewerkte ornamenten. In het midden van de boekbanden het wapen van de Fuggers in de natuurlijke kleuren.

Bij zijn vertrek uit Parijs nam Marcus Fugger zijn verworven schatten aan kostbare Franse boekwerken en boekbanden mee naar zijn ongetwijfeld vorstelijke woning in Augsburg. Aan de hand van de boekband die het antiquariaat G. Hess te München vele jaren geleden te koop aanbood, mag worden afgeleid, dat Marcus Fugger later ook in zijn geboorteplaats door de beste Duitse boekbinders voor zich heeft laten werken, zeker door Jacob Krause.

De beroemde bibliotheek van Marcus Fugger werd na zijn dood door de erfgenamen geheel in de oorspronkelijke toestand gelaten.

Bij het overlijden van de laatste mannelijke nakomeling van het geslacht Fugger in 1676, kwam de bibliotheek in haar geheel in het bezit van de prinsen van Oettingen-Wallerstein op het kasteel van Maihingen bij Augsburg. Als door een wonder zijn de wonderbaarlijk mooie Franse boekbanden en boeken uit de verzameling van Marcus Fugger ontsnapt aan de algemene aandacht. De geleerden en kenners die toegang kregen tot de bibliotheek te Maihingen, waren vrijwel uitsluitend geïnteresseerd in de handschriften en in de vroege houtsneden. Zij hadden nauwelijks belangstelling voor de Franse boekwerken en de fraaie banden waarin deze waren gezet. Kennelijk heeft nooit een Franse bibliofiel of bibliograaf van betekenis een voet in de bibliotheek van Maihingen gezet. Was dit wel het geval geweest, zij zouden zeker in extase zijn geraakt door de boeken en banden uit het vroegere bezit van Marcus Fugger, die deze in zijn jeugd uit Parijs had meegebracht. Verder zouden zij door woord en geschrift stellig kennis hebben gegeven van de schatten die te Maihingen bewaard werden.

In 1933 werd door Hitler op de plaats van het kasteel van Maihingen een vliegveld aangelegd. Al de daar bijeengebrachte schatten moesten worden verkocht. Van mei 1933 tot mei 1934 en ook nog in 1935 werd de bibliotheek van de prinsen Oettingen-Wallerstein publiek verkocht te München bij Karl en Faber. Bij de tweede auctie op 6 en 7 november 1933 kwam de collectie Franse boeken met de bijzonder mooie banden van Marcus Fugger onder de hamer. De bibliotheek werd voor een ongekend lage prijs verkocht. Een deel van de kostbare boekbanden uit de verzameling van Marcus Fugger kwam in het bezit van de Amerikaanse collectioneur mr. Wilmerding uit New York.

5.

Enige jaren geleden werd ik bij een bezoek aan de Stedelijke Bibliotheek van Brugge door de toenmalige bibliothecaris aldaar, de heer W. Bossier, in de gelegenheid gesteld om een wrijfsel te maken van een eenvoudige maar toch fraaie kalfslederen boekband uit de vroegere verzameling van een andere zestiende-eeuwse bibliofiel uit Brugge, namelijk de reeds genoemde Marcus Laurinus.

Bedoelde band is ongetwijfeld Frans werk en zeer bescheiden versierd met een in goud gestempeld patroon, dat zowel op het voorals achterplat gelijk is. Op het voorplat is een opdracht aangebracht van Marcus Laurinus aan zijn vriend Ant. Schonhovius en de jaartekening 1550. De band was geëxposeerd op de tentoonstelling van miniaturen en boekbanden gehouden te Brugge in 1927 (16).

Marcus Laurinus behoorde tot het geslacht Laurin te Brugge, waarvan Hieronymus de stamvader was. Hij was kamerheer van Filips de Goede. Het geslacht Laurin bezat een buitenverblijf in de nabijheid van Brugge, dat het Blauwhuis was genaamd. De kleinzoon van Hieronymus Laurin was de grote verzamelaar van munten en boeken, tevens een geleerde van betekenis in zijn tijd, Marcus Laurinus, die, evenals Grolier en Mahieu dit deden, op zijn boekbanden het devies voerde *Marci Lavrini et amicorvm.* Deze formule werd het eerst gebruikt door Jean Grolier, die de woorden letterlijk opnam - wel iets hoogst bijzonders voor een bibliofiel - en links en rechts zijn kostbare boeken en banden aan vrienden, bewonderaars en nabootsers uitleende. Zijn devies, *Io Grolierii et amicorum*, werd, hoewel niet letterlijk, overgenomen door *Thomae Maioli et amicorum*; *Marci Lavrini et amicorvm*; *Jo. Chevignardi et amicorum*; *Renatie Fame et amicorum*; etc. (17).

Van de vele boekbanden die Marcus Laurinus bezat en die speciaal voor hem gemaakt waren, zijn maar betrekkelijk weinig exemplaren bewaard gebleven. In de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam wordt een boek met een band van Marcus Laurinus bewaard, waaraan een bijzondere geschiedenis is verbonden. Deze band heeft in de negentiende eeuw toebehoord aan de grote boekendief Guglielmo Libri. Dit werd vastgesteld door E.Ph. Goldschmidt, die een bijzondere studie heeft gemaakt van de boekbanden van Marcus Laurinus, en zo tot zijn uitspraak kwam. De band werd in 1960 te Londen geveild en kwam toen in het bezit van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Op de bandententoonstelling te Gent in 1961 waren twee banden uit het vroegere bezit van Marcus Laurinus te zien. In de catalogus van de tentoonstelling zijn zij beschreven onder de nummers 204 en 205. Beide banden dragen het devies van Marcus Laurinus.

De boekbanden van Marcus Laurinus zijn in de regel van een

geraffineerde eenvoud. Bekend is, dat o.a. ook de tweede binder van Grolier voor Laurinus heeft gewerkt. Grolier en Laurinus hebben elkaar nog persoonlijk gekend. Zij hadden beiden belangstelling voor boekbanden en munten. Wat de belangstelling van Marcus Laurinus voor oude munten betreft, zou daarover een afzonderlijke geschiedenis zijn te schrijven. De boekbanden van Marcus Laurinus zijn veel zeldzamer dan die van Grolier en Mahieu. De verhouding van hun boekbanden ligt ongeveer 400 van Grolier tegen 100 van Mahieu en maar 20 à 30 van Laurinus. Vast staat dat Marcus Laurinus zijn boeken in Frankrijk heeft laten binden, maar toch zeer waarschijnlijk ook in Vlaanderen voor zich heeft laten werken.

De kostbare verzameling van Marcus Laurinus aan boeken, boekbanden, munten, enz. is voor een zeer groot deel nog bij zijn leven verloren gegaan, geroofd en weggevoerd door oorlogshandelingen. Hij is als een geslagen man in verdriet en ellende gestorven.

Als een bijzonderheid kan over het geslacht Laurin nog worden verteld, dat, na het vertrek van het Bourgondische hof uit Brugge en de ondergang van de lakennering in genoemde plaats een groot verval intrad. Door hen werd nu een nieuwe plaats 'Watervlied' gesticht, waar linnenweverijen werden ingericht. De naam van de plaats werd aanleiding voor de spreuk: *vita vt aqva flvens hvmana* (als *water vliedt* het leven). Voor Marcus Laurinus vlood het leven wel op zeer droevige wijze naar het einde.

6.

De geschiedenis van de Gothische boekbanden in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden dient te worden gesplitst in meerdere perioden. De eerste periode loopt over de jaren 1475 tot 1525, waarin de boekbanden met losse stempels of juister nog stempeltjes werden bedrukt. Deze eerste periode valt weer uiteen in twee delen, namelijk de tijd van 1475 tot 1500, waarin veel met kleine ronde stempeltjes werd gewerkt, en de tijd van 1501 tot 1525 toen er meer grote vaak ruitvormige stempels werden benut. De tweede periode uit de geschiedenis van de Nederlandse boekbanden omspant het tijdperk van 1526 tot 1575. In het Noorden werd toen dikwijls

gebruik gemaakt van rolstempels, maar toch meer nog werd de techniek toegepast van gestileerde bandornamenten, etc. De derde periode is de glanstijd van de altijd boeiende paneelstempels geweest en loopt van omstreeks 1490 tot 1550. Er heeft dus een lange tijd van overlapping plaats gehad. De voorsprong die de Zuidelijke Nederlanden op het Noorden hadden op het gebied van de boekbanden, komt wel het duidelijkst tot uiting bij het gebruik van de paneelstempels, waarvan in Vlaanderen en Limburg de schoonste voorbeelden vallen aan te wijzen. De invloed van de Franse boekbinders zal hierbij van een zekere betekenis zijn geweest. In het Noorden kwamen deze aantrekkelijke blindgestempelde boekbanden belangrijk minder of zelfs zeldzaam voor. Dit is ook mede een van de redenen om de uitspraak van dr. Hulshof en mr. Schretlen in verband met de mogelijke Leidse band ernstig in twijfel te trekken.

Uit Brugge en Gent zijn zeker ongeveer een vijftigtal paneelstempels bekend, terwijl er in Antwerpen zelfs meer dan tachtig kunnen worden aangewezen. Evenals te Brugge en Gent, zijn er ook te Antwerpen veel boekbinders van grote betekenis werkzaam geweest. Omstreeks 1500 was te Antwerpen een gezocht meester Joris Molenaer, van wie naar ik meen een band wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam uit 1535.

Ná het jaar 1550 begon in feite een vierde periode in de geschiedenis van de boekband in de lage landen. Er werd toen een begin gemaakt met het toepassen van de vergulde band voor het luxe boek. Deze boekbanden waren versierd met goud gehoogd krulwerk en ornamenten. Voor het gewone boek, het gebruiksboek, kwam in die tijd steeds meer het gebruik van rolstempels in zwang, vaak zeer slordig toegepast. Hier was dan tenslotte het punt bereikt, dat er geen principiëel verschil meer bestond tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, alleen vond men in het Zuiden meer verscheidenheid.

7.

Als afsluiting van deze verzamelde korte aantekeningen over de boekbanden uit de lage landen, mogen nog enkele namen genoemd

worden van boekbinders, van wie mij werk onder ogen is gekomen. Verder enige bijzonderheden over het bedoelde werk en van de door de binders toegepaste technieken. Ondanks het in gebruik komen van de nieuwe methode van het vergulden van boekbanden, waarbij mag worden aangenomen dat Christoffel Plantijn er een rol bij heeft gespeeld te Antwerpen, kwam het gebruik van de paneelstempels toch niet dadelijk geheel in de verdrukking. De paneelstempels bleven nog lang de meest geliefde vorm voor bandversiering.

Op de banden werden tot omstreeks 1525 voornamelijk Gothische motieven gevonden, ornament, dier- of bloemafbeeldingen. Na genoemd jaar volgde langzamerhand andere voorstellingen, meer gericht op de historie, bijbelse geschiedenis, heiligen, Lam Gods, Mis van de Heilige Gregorius, etc. Naast de toepassing van de gewone grote paneelstempels, werden ook langwerpige stempels gebruikt, bijna friesen, met ornament en figuren, dans, boerenvoorstellingen. Door Prosper Verheyden werden meer dan vierhonderd van de meest uiteenlopende oude boekbanden in de Zuidelijke Nederlanden gevonden, die in de voorstellingen het vertellende karakter bewaarden.

De reeds genoemde simpele register- of archiefbanden, b.v. om de oude koopmansboeken, kunnen ondanks hun eenvoud toch dikwijls tot de schoonste werkstukken gerekend worden. Wel moet er bij gezegd worden, dat dit vrijwel uitsluitend geldt voor de registerbanden versierd met paneelstempels afkomstig uit Brugge, Gent en Antwerpen, die daarin uitblonken.

In de zestiende eeuw werkte te Brugge als boekbinder Joris van Gavere, van wie op de tentoonstelling te Brugge in 1927 banden vielen te bewonderen, die in de catalogus werden beschreven onder de nummers 39 t/m 42. Een zeer goed bekende boekbinder uit Gent is Jan Ryckaert, van wie nog vele banden kunnen worden aangewezen. Op de tentoonstelling te Gent waren niet minder dan twaalf banden van hem geëxposeerd. In de Universiteitsbibliotheek van Utrecht is ook een band van hem aanwezig. Jan Ryckaert heeft uitsluitend gewerkt in de oude trant met kleine losse stempeltjes. De boekband te Utrecht is er dan ook geheel mee bestempeld. Er zijn afbeeldingen op te zien van een schaapherder, bloemen en

meerdere andere motieven. Bedoelde band is mogelijk van ná 1525. Dr. Hulshof en mr. Schretlen vermelden zelfs, dat de band van ná 1540 is. Uit de aantekeningen van V. Vander Haeghen over Gentse boekbinders is bekend, dat ‘Janne Ryckaert f(iliu)s Kerstiaens, boucbindere’ in 1512 een huis had gekocht ‘De Mane’ in ‘de Curte Munte’. In 1516 had Jan Ryckaert een schuld van vierentachtig gulden aan Willem Vorsterman, de goed bekende, ‘boucprentere van Antwerpen’. Als onderpand diende hierbij het huis in ‘de Curte Munte’. Het huis dat hij pas in 1512 had gekocht, werd zeven jaar later, in 1519, weer door hem van de hand gedaan. In 1531 en voor de laatste maal in 1546 is er nog sprake van Jan Ryckaert in de Stadsrekeningen en Jaarregisters van Gent. Door E.Ph. Goldschmidt werden vier banden van Jan Ryckaert beschreven (nr. 142 t/m 145). Van de band beschreven onder nummer 145 gaf Goldschmidt een afbeelding. Op deze band komt ook het figuurtje van de leunende schaapherder weer voor, die ook op de Utrechtse band is afgedrukt. De geleerde Londense boekhandelaar plaatste de door hem beschreven band ‘about 1525’. In de band is gezet ‘F.M. Grapaldus: *De partibus Aedium.* Parma, F. Ugoletus, 1506’. Door G. Caullet werd reeds in 1906 aangetoond (18), dat de banden met het herderstempel en I R gemerkt, werk waren van Jan Ryckaert uit Gent. Gezegd moet hierbij voorlopig worden, dat de Gentse boekbinder die bekend is onder de naam van Johannes Rikewaert, hoogst waarschijnlijk niet vereenzelvigd mag worden met Jan Ryckaert.

In het jaar 1525 ongeveer naderde dan het einde van de Gothische boekband, waarvan zo'n bijzondere bekoring uitging. De Renaissance hield toen haar intocht. Het was stellig geen binnentrekken met tromgeroffel en klaroengeschal, want de stijl werd slechts stil en aarzelend overgenomen. Toch verdwenen de oude Gothische motieven langzamerhand wel, terwijl o.a. de emblemata voorbeelden werden overgenomen. Na verloop van tijd vonden boekbinders als Jacob Boelen, maar nog meer Jacob Pandelaert - laatst genoemde meester kwam waarschijnlijk uit Leuven - hun plaats. In Jacob Pandelaert mag zeker de monogrammist I P gezien worden en de meester van de Spes-banden. Bij Prosper Verheyden is een band van Jan Pandelaert afgebeeld (19) met de voorstelling van de dood

van Cleopatra en aan de andere zijde een portret. Ook wordt er over de initialen van Jan Pandelaert een verklaring bij gegeven. Dit soort boekbanden vonden ook buiten de Nederlanden een gewillige ontvangst en zijn terug te zien als een bepaalde afspiegeling van de Vlaamse voorbeelden in het soort werk, dat bij G.D. Hobson werd besproken in zijn boek over de blindgestempelde boekbanden in de Engelse boekhandel omstreeks 1485-1555 (20).

Te Antwerpen met zijn vele schilders, architecten en boekbinders bestond grote activiteit ten gunste van de boekband. Men vond er een overvloed van de meest uiteenlopende versieringen op de boekbanden, b.v. portretten van de Romeinse keizers naar voorbeelden op de oude munten. Met deze portretten ontstond een direct contact met de oudheid. De muntboeken zijn een zeer belangrijk hulpmiddel geweest voor de beeldende kunstenaars. Een geliefd portret voor de boekbanden was de beeltenis van keizer Karel V, dat op vele banden voorkomt. Het portret van Karel V is ook herhaaldelijk terug te vinden op boekbanden, die niet in de Nederlanden zijn gemaakt. Van dit soort boekbanden, ontstaan buiten de grenzen van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, werd wat te veel werk gemaakt, zij zijn wat overdadig.

Nog maar kort geleden trof ik een dergelijke band aan in een Amsterdams antiquariaat. De band was vervaardigd van varkensleer. In het midden een paneelstempel met het portret van keizer Karel V (90 × 53 mm), met zwaard en rijksappel. Op het achterplat een wapen. Het portret is omgeven van een dubbele rand, bestaande uit kleine afbeeldingen en slingerwerk. De band was gezet om *Actiones et Monimenta Martyrum*, gedrukt bij Joannes Crispinas in 1560 (Genève?), 4°. Bij Loubier is vrijwel dezelfde band afgebeeld, alleen met afwijkende rand. Deze laatst genoemde band bevindt zich in het Ratsarchiv te Lüneburg. Goldschmidt heeft twee van deze banden besproken, de nummers 251 en 252, met op het achterplat het portret van Johannes Frederik I, hertog van Saksen. Ook bij Weale zijn twee van dit soort banden genoemd met de portretten van Karel V en Johannes Frederik I van Saksen. De tekst op de band uit Amsterdam is gelijk aan die op de banden die door Goldschmidt werden genoemd. Goldschmidt heeft de

banden gedateerd ‘about 1580’. Een van de banden beschreven bij Weale is gedateerd 1572.

Van belangrijk hoger kwaliteit is de boekband van Claus van Dormale uit Antwerpen, eveneens met het portret van Karel V, van donkerbruin kalfsleer, uit het tweede kwart van de zestiende eeuw. In de Gentse catalogus (nr. 152) werd over deze band gezegd: ‘Het is een meesterstuk van renaissancistische zwier, verantwoord in al zijn onderdelen, een toppunt in zijn genre zoals later in de bindkunst van Zuidnederland niet meer bereikt wordt.’ Hoewel de niet-Vlaamse boekbanden met het portret van Karel V van grote betekenis zijn, is mij de band van Claus van Dormale in zijn uitvoering oneindig veel sympathieker.

Ná 1550 kwam dan de reeds enige malen aangehaalde grote omwenteling in het toepassen van de techniek van versieren bij de boekbanden. Het vergulden in kleuren op de banden vond steeds meer ingang. Dus nu geen stempels meer, maar tekeningen. Het toepassen van deze techniek dook b.v. in Antwerpen vrij plotseling op, ongeveer gelijktijdig met de komst van de Franse boekbinder Christoffel Plantin. Aangenomen zou dan ook wel mogen mogen worden, dat met de komst van Plantin in Antwerpen in 1550 de nieuwe techniek werd ingevoerd en dan wellicht door de Franse boekbinder zelf. Gaarne maak ik op deze plaats nog een opmerking over Christoffel Plantijn in verband met het vrij plotselinge afbreken van zijn loopbaan als boekbinder. Het romantische verhaal over de nachtelijke aanval op Plantijn, waardoor hij dusdanig zou zijn gewond geraakt dat hij zijn werk als boekbinder niet meer kon uitvoeren, heeft voor mij te veel het karakter van een geschiedenis uit een stuiversroman om waar te kunnen zijn. Dit verhaal dat nu reeds zo vele jaren de ronde doet mag wel eens uit de wereld geholpen worden. In een artikel dat ik kort geleden schreef over de grote Nederlandse wijsgeer Baruch d'Espinoza, kwam de aanval op Plantijn nog aan de orde in verband met een vrijwel gelijkluidend verhaal over een aanslag die aan de geleerde Amsterdammer zou zijn overkomen. Evenals bij Christoffel Plantijn wordt ook over Baruch d'Espinoza verteld, dat hij door een onbekend gebleven individu werd aangerand en gewond. De bijzonderheden in het Amsterdamse verhaal lijken zo sprekend op die in de

geschiedenis over Plantijn, dat ik in mijn opstel de opmerking heb gemaakt, dat de aanval op Baruch d'Espinoza waarschijnlijk berust op het Antwerpse avontuur. Naar mijn mening dienen beide verhalen naar het rijk der fabelen te worden verwezen. De kennis die er thans bestaat over Christoffel Plantijn rechtvaardigt zeker de uitspraak, dat de grote Antwerpse drukker al zijn ondernemingen wel overwogen is begonnen, ook die van boekbinder naar boekdrukker. Daar was beslist geen sprookje bij nodig over een aanslag op zijn leven.

Voor bijzonderheden over de laatste nasporingen over het bindwerk van Christoffel Plantijn waarbij de nieuwe techniek van het vergulden werd toegepast - mede in verband met de boekbanden van de bibliofiel L. Ploët - kan worden verwezen naar het boekje uit 1965 van Willy Godenne (21), maar meer nog naar de meesterlijke bijdrage van G. Colin en H.M. Nixon: 'La question des reliures de Plantin' uit 1968.

Tot besluit mag worden gezegd, dat de vergulde boekband de blinddruk voor een groot deel heeft verdrongen, voornamelijk bij de kostbare boeken. Voor de meer gewone, hoewel toch fraaie boeken, bleef de oude techniek nog lang bestaan. De vaak eenvoudige lederen boekband uit de eerste helft van de zestiende eeuw met de fraaie paneelstempels etc., zijn steeds boeiend gebleven en hebben onverminderd hun kunstwaarde behouden tot in onze dagen.

8.
Bibliografie

1. Dr. M.E. Kronenberg, *In Memoriam Prosper Verheyden*, *25 october 1873-21 augustus 1948. Over Mensen en Boeken*, ('s-Gravenhage, 1961), blz. 41-46.
2. Prof. dr. L. Indestege e.a., *Boekbanden uit vijf eeuwen. Catalogus van de Tentoonstelling. Rijksuniversiteit Gent*, Centrale Bibliotheek, Gent, 1961.
3. J.F. van Someren, *Iets over Magnus Hendricksz. en Hendrick Magnusz.*, *Vermaarde Boekbinders der 17de eeuw*, in: *Oud-Holland* 1, 1883, blz. 226-237.
4. N. de Roever, *Bruno Spanceerder*, *kunstig boekbinder*, in: *Oud-Holland*, 9, 1891, blz. 181-186.
5. H.F. Wijnman, *De Amsterdamsche boekbinder Albert Magnus*, in: *Oud-Holland*, 54, 1937, blz. 183-192 en 23-240.
6. N. de Roever, *Amsterdamsche Boekdrukkers en Boekverkoopers uit de zestiende eeuw (tot omstreeks 1580)*, in: *Oud-Holland*, 2, 1884, blz. 74.

7. H.F. Wijnman, *Albert Magnus en zijn tijd*, *Zestiende- en zeventiende-eeuwse Amsterdamse boekbanden*, Tentoonstelling in museum Willet Holthuysen van 21 juli-21 september 1961.
8. Jan Kalf, *Oude Archiefbanden*, Overdruk zonder nadere bibliografische gegevens.
9. Dr. A. Hulshof en M.J. Schretlen, *De Kunst der oude boekbinders*, *XVe en XVI° eeuwsche boekbanden in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek*, Utrecht, 1921.
10. H.F. Wijnman, *Boekbanden*, *Catalogus van de Tentoonstelling het Nederlandsche Boek 1300-1800*, Gemeente Museum van 's-Gravenhage, 29 juli tot 25 september 1950, blz. 89-112.
11. E.Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance Bookbindings. Exemplified and illustrated from the author's collection*, Second unchanged edition, I *Text*, II *Plates-Photographs*, Amsterdam, Nieuwkoop, 1967.
12. W.H. James Weale, *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the Victoria and Albert Museum*, I, *Introduction*, II, *Catalogue*, London, 1962.
13. G. Hess, *Katalog* 33. *Manuscripte XI.-XV. S.*, *Incunabeln*, *Holzschnittbücher*, *Einbände*, *Varia*, (München, z.j.), blz. 56, n°. 132, afb. 1.
14. Jean Loubier, *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit*, (Berlin und Leipzig, z.j.), blz. 138-142, afb. 135-141.
15. E.Ph. Goldschmidt, *Marcus Fugger*, in: *A B A Annual*, 1952, blz. 26-29.
16. Dr. Callewaert e.a., *Geïllustreerde Catalogus met bijvoegsel van de Tentoonstelling van Miniaturen en Boekbanden*, Brugge, 1927, n°. 98.
17. F. Calot, L.M. Michan et P. Angoulvent, *L'Art du Livre en France des origines à nos jours*, (Paris, 1931), blz. 232-286.
18. G. Caullet, *Le relieur au monogramme I R*, in: *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, 1906, blz. 162-175.
19. Prosper Verheyden, *La Reliure en Brabant. Le Livre*, *l'Estampe*, *l'Édition en Brabant du XVe au XIXe Siècle*, (Gembloux, 1935), blz. 141-188, afb. XIV.
20. G.D. Hobson, *Blind-stamped panels in the English Booktrade c. 1485-1555*, London, 1944.
21. Willy Godenne, *Les Reliures de Plantin*, Bruxelles, 1965.
22. W.F.H. Oldewelt, *Oude Boekbanden in het Gemeente Archief. Amsterdamsche Archiefvondsten*, (Amsterdam, 1942), blz. 39-44.
23. Dr. Abraham Horodisch, *Stempel und Rollen auf Amsterdamer Einbänden der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, in: *Gutenberg-Jahrbuch*, 1962, blz. 488-490.
24. E.W. Moes en dr. C.P. Burger Jr., *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam-'s-Gravenhage, 1896-1912, 4 delen, I, blz. 5 e.v.
25. F.J. Dubiez, *Op de grens van Humanisme en Hervorming. De betekenis van de boekdrukkunst te Amsterdam in een bewogen tijd 1506-1578*, (Nieuwkoop, 1962), blz. 103.
26. Bibliopegus (J.A. Loeber Jr.?), *De Geschiedenis van de Boekband*, (Amsterdam, 1935). blz. 75-81.
27. F.J. Dubiez, '*int Schrijfboeck*'. *De Amsterdamse boekdrukker en boekverkoper Cornelis Claeszoon*, in: *Ons Amsterdam*, 12, 1960, blz. 206-213 en 240-248.

Résumé
Quelques notes sur les anciens relieurs et les anciennes reliures aux Pays-Bas

Dans cet article on signale qu'il n'existe toujours pas d'histoire complète sur les relieurs et les reliures des Pays-Bas du Nord et du Sud, malgré l'hèritage que Prosper Verheyden nous a laissé en 1948.

On sait que l'art de l'imprimerie et de la reliure a connu à Anvers des droits un peu plus anciens et peut-être plus nombreux que ce ne fut le cas à Amsterdam. La situation dans ce domaine était certainement meilleure dans le Sud que dans le Nord et l'ancienne influence de la Cour de Bourgogne à Bruges n'y a sans doute pas été étrangère. Cependant, à Amsterdam aussi on peut signaler un certain nombre de reliures ou de couvertures de livres estampées et relativement anciennes et qui furent commandées par la Confrérie de cette ville à des relieurs locaux. Ces couvertures étaient utilisées pour des pièces d'archives. On a prétendu que le premier imprimeur à Amsterdam, Hugo Janssoon van Woerden, aurait travaillé également comme relieur, mais ce n'est pas du tout certain.

Dans cet article on signale aussi une ancienne reliure provenant de la collection de Marcus Fugger, reliure faite probablement par le fameux relieur Jacob Krause. Cette reliure a, il y a longtemps, appartenu à l'antiquaire G. Hess de Munich. Comme on sait, Marcus Fugger aussi a, par ses livres et ses reliures, joué un rôle important dans l'histoire des Pays-Bas; de même, dans une bien plus large mesure encore, le Brugeois Marcus Laurinus.

On fait remarquer en outre que l'histoire des reliures gothiques des Pays-Bas du Nord et du Sud peut être divisée en quatre périodes. La première période va de 1475 à 1525, la deuxième de 1526 à 1575 et une troisième période va d'environ 1490 à 1550; ici il y a donc eu longtemps chevauchement. Après 1550 commence la quatrième période avec l'application de la technique de la dorure.

Pour terminer je cite encore quelques noms de relieurs de Bruges, Gand et Anvers dont je me propose de parler plus longuement dans un prochain article.

Drukte Willem Silvius te Antwerpen ca. 1565 ‘de maniere van bouck houden ghemaect by Jan Wadington ende Noel N.’? werd het leerboek ‘l'art de l'arithmetique’ van François de Berry uit Arras (ca. 1595) gedrukt?

door Henry L.V. de Groote
(Antwerpen)

De Heer M. Baelde publiceerde in dit tijdschrift[1] een belangrijke bijdrage over de toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw, die ons een verrassing bezorgde. Er wordt een octrooi vermeld[2] voor Willem Silvius te Antwerpen, ‘gezwoeren drucker van zijn majesteyt’ voor de volgende boeken:

[i] ‘deen geintituleert in Italiaensche taele *Commentarii de Lodovico Guicardini de tutti le cose piu notabili...*
[ii] een ander geintituleert *Instruction christienne pour les enffans*
[iii] ende noch een andere geintituleert *De maniere van bouck houden ghemaect by Jan Wadington ende Noel. N.*,

verleend te Brussel de 20ste november 1564 voor de duur van zes jaar. Bij visitatie van de vermelde boeken werd bevonden, dat ze geen kwade leringen tegen het Christen geloof inhielden; aldus het octrooi.

Van het sub nr. [i] vermelde boek zijn exemplaren aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Rés. p. 1794) en in de Gentse

1 Antwerpen, 40ste jg., 1962, blz. 19-58.
2 *Op. cit.*, blz. 50, onder nr. 88.

Universiteitsbibliotheek (A 12054). Het werd in 1565 gedrukt. Aan de keerzijde van de titel komt een uittreksel voor van het privilege, nu in het Italiaans, gegeven te Brussel op 4 januari 1565, ondertekend J. de la Torre en H. Boot. De opdracht van het boek is gedateerd Antwerpen, de 1ste januari 1565.

Het sub nr. [ii] vermelde boek is ons onbekend. Is het een herdruk van het in 1562 te Lyon door J. Robert Granjon in civilité-letter gedrukte werk *Instruction chrestienne pour la jeunesse de France*[3] met licht gewijzigde titel?

Maar nr. [iii] stelt problemen.

Vooreerst, waar de titel van het werk van L. Guicciardini in het Italiaans voorkomt en die van de *Instruction* in het Frans, wordt de titel van het werk voor boekhouden in het Nederlands vermeld, wat zou doen vermoeden dat het handschrift, aan de Geheime Raad voorgelegd, in die taal was gesteld. En die handleiding heeft twee auteurs: de ons bekende John Weddington[4] en een Noel N. die in de vakliteratuur onbekend is. Weddington, burger van Londen, is de auteur van *A breffe instrvction*, *and manner*, *hovve to kepe*, *Marchantes Bokes*, *of Accomptes...*[5], gedrukt in 1567 door Peter van Keerbergen te Antwerpen - dus niet door Willem Silvius - waarvoor deze te Brussel op 6 maart 1566 octrooi bekwam voor zes jaar; dit octrooi komt in het Engelse werk in het Nederlands voor. De titel is gezet in dezelfde lijst, die Willem Silvius tijdens hetzelfde jaar gebruikte voor de Franse uitgave van L. Guicciardini's *Description de tout le Païs-Bas*.

Men kan de vraag stellen: waarom drukte Silvius het Engelse leerboek van Weddington niet? Hij bezorgde nochtans Engels werk: zo in 1566, *The parliament of Chryste avouching and declaring the enacted and receaued truth of the presence of his bodie and bloode in the blessed Sacrement...* Als boekdrukker valt de vergelijking met

3 J.Ch. Brunet, *Manuel du Libraire*, 5de uitg., III, (Parijs, s.d.), blz. 443, 1e kolom.

4 Oskar de Smedt deed Weddington, een Engelsman die te Antwerpen met tussenruimten verbleef van 1549 tot 1575, kennen in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, II, 1948, blz. 75-77 en in: *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw*, Antwerpen, 1950-54, II, blz. 488-489.

5 Het enig bekend exemplaar werd in 1957 weergevonden in de bibliotheek van Blairs College, Aberdeen, Schotland.

Peter van Keerbergen in zijn voordeel uit. Geboren ca. 1520[6] te 's-Hertogenbosch[7], komt hij bepaald sedert 4 oktober 1559 te Antwerpen voor[8], en alhoewel hier geen spoor van poorterschap gevonden werd, is hij toch al vroeg stadsdrukker en werd hij door de stad tot in 1579 bezoldigd. In 1561 werd hij opgenomen in het St.-Lukasgild. In akten wordt hij meestal vermeld als Mr. Willem Silvius, zo in de doopakten van sommige van zijn kinderen en in een proces, waar zijn niet-gelatiniseerde naam wordt vermeld: 'Mr. Willem Verwilt diemen heet Silvius'[9]. In 1562 kocht hij een deel van het drukkersmateriaal van Plantin aan, waarvoor de stad hem op 6 mei 1563 een lening toestond van 1600 gld. In de Antwerpse schepenakten komt hij meermalen voor in verband met leningen en schulden. Zijn financiële toestand was doorgaan slecht: in 1575 en in 1576 kon hij geen borg vinden. In de kerkrekeningen van O.-L.-Vrouw[10] wordt vermeld dat zijn goederen werden aangeslagen en in de eerste maanden van 1579 werd inventaris van zijn bezit opgemaakt. In 1567/68 verbleef hij verscheidene weken in de Antwerpse gevangenis het Steen onder beschuldiging van beeldstormerij[11]. Rond 1580 verhuisde hij naar Leiden, waar hij eind augustus-begin september van hetzelfde jaar 1580 overleden is. Waren schulden of een nakend faillissement de oorzaak van zijn vertrek uit Antwerpen? Van Kerstmis 1559/60 huurde hij van de

6 Op 20 juli 1575 was hij ongeveer 54 jaar oud.

7 'Buscoducensis' in de voorrede van zijn uitgaaf der *Epitome Colloquiarum* van Erasmus, 1565.

8 Stadsarchief Antwerpen, SB 273, f° 73 v°.

9 W. Silvius was gehuwd met Lynken (Catharina) Jacquet, dochter van Mafoy Jacquet. De parochieregisters van de Antwerpse O.-L.-Vrouwekerk vermelden volgende dopen van kinderen: op 23 juli 1560, Elisabeth; op 5 maart 1564, Jacoba; op 10 maart 1566, Agnes; op 1 januari 1568, Anna; op 18 oktober 1571, Lynken. - Op 16 maart 1574 werd zijn dochter Pauline gedoopt in St.-Andrieskerk te Antwerpen. Wij weten dat hij ook een zoon had, Carel, waarvan wij de doopakte niet weervonden; waarschijnlijk werd hij gedoopt vóór het aanleggen van de parochieregisters. In een tekst van 1568, een processtuk i/z Jan Jacquet, zijn zwager, waarmede hij in een aanslepend rechtsgeding was betrokken, komt zijn niet-gelatiniseerde naam voor. Deze laatste inlichting, en verscheidene andere, Silvius betreffend, werden ons verstrekt door Dr. L. Van den Branden, die wij hiervoor onze hartelijke dank betuigen.

10 1578-1579, f° 37 (Antwerpen, archief der Kathedraal).

11 *Antwerpsch Archievenblad*, Antwerpen, X, s.d., vnml. blz. 17-64.

kerkfabriek van O.-L.-Vrouw tot Kerstmis 1571/72 en weder van Kerstmis 1578 tot Kerstmis 1579. Hij woonde aanvankelijk aan de Cammerpoortbrugge[12], in Den Gulden Engel, verhuisde echter in 1572 naar de Sleutelstraat met hetzelfde uithangbord, dat hij ook te Leiden zal behouden. Na zijn verblijf aan de Sleutelstraat heeft hij in maart 1579 aan de Pandstraat gewoond en waarschijnlijk, voor korte tijd, aan de Korte Klarenstraat. De op zijn drukken voorkomende leus is *Scrutamini*[13]. Als boekdrukker kan hij de vergelijking met Plantin niet doorstaan. Tijdens de eerste twee jaren van zijn werkzaamheid deed hij voor zijn uitgaven meermaals een beroep op de persen van deze laatste. Hij bekleedt echter een voorname plaats onder de Antwerpse boekdrukkers van de zestiende eeuw[14].

Wie kan inlichtingen verschaffen over hogergenoemde *De maniere van bouck houden ghemaect by Jan Wadington ende Noel N.*?

***

Op een ander werk, door Heer M. Baelde terloops vermeld[15], wensen wij insgelijks de aandacht te vestigen. Op 8 mei 1595 verzocht een inwoner van Atrecht (Arras), *François de Berry* (of *de Berny*) de Geheime Raad om octrooi, voor de duur van tien jaar, voor een '*librum arithmeticum... l'art de l'arithmetique...*' met gemakkelijke regels ten dienste van kooplieden die met verscheidene landen handel dreven, en toestemming om het te doen drukken

12 Dit gedeelte van de Kammerstraat, begrepen tussen de Steenhouwersvest en de overzijde van het Kopstraatje. Komend van de Steenhouwersvest, was de Gulden Engel het derde huis aan de linkerzijde van de Kammerstraat, voorbij de hoek van de Steenhouwersvest.

13 Onvolledige, maar onmisbare bibliografie der drukken van W. Silvius (door Aloïs de Backer S.I.) in: *Bulletin du Bibliophile belge*, Brussel, XVIII, 1862, blz. 122-159, aangevuld door Colin Clair in *The Library*, 5th Series, XIV, N° 3, Londen, september 1959, blz. 192-205.

14 Cfr. M. Schneider, *De voorgeschiedenis van de* '*Algemeene Landsdrukkerij*', 's-Gravenhage, 1939, blz. 1 e.v., en de aanvullingen of terechtwijzingen van H. de la Fontaine-Verwey in: *Het Boek*, 's-Gravenhage, XXVI, 1940-1943, blz. 111-125 en 222.

15 In zelfde nummer van dit tijdschrift, blz. 29, n. 1 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, C.P.E., 1276, f° 220-221-222).

door een boekdrukker naar zijn keus. Bij dit verzoekschrift was een getuigschrift gevoegd, afgeleverd te Brussel op 2 mei 1595 door een pater Jezuïet met een onleesbare handtekening, waarbij deze in het Latijn verklaarde dat hij het boek had onderzocht en dat het niets bevatte wat indruiste tegen het katholiek geloof of de goede zeden.

Of het octrooi verleend werd, is ons onbekend; wij weten evenmin of het gedrukt werd en de auteur vonden wij in geen ons bekende bibliografieën vermeld. Ook hier doen wij een beroep op de welwillende lezer.

Summary

Did W. Silvius print at Antwerp, c. 1565 'de maniere van bouck houden ghemaect by Jan Wadington ende Noel N.'? Has the manual 'l'art de l'arithmetique' by Francois de Berry from Arras been printed?

John Weddington's manual on bookkeeping, '*A breffe instrvction*, *and manner*, *hovve to kepe*, *Marchantes Bokes*, *of Accomptes...*', was printed at Antwerp by Peter van Keerberghen in 1567; the royal privilege for this work had been obtained at Brussels on the 6th of March, 1566 (= 1567 n.s.). - Three years earlier, on the 20th of November, 1564, a privilege was granted to the Antwerp printer Willem Silvius for a Flemish work, whose title runs *De maniere van bouck houden ghemaect by Jan Wadington ende Noel N.* Has this last work been printed? Is there any copy of it extant or included in bibliographical lists?

On the 8th of May, 1595, a citizen of Arras, François de Berry - or de Berny - sollicited a privilege for a '*librum arithmeticum... l'art de l'arithmetique...*'. Is there any copy of this work extant, supposed it has been printed?

Bibliographie de l'histoire du livre en Belgique
Bibliografie van de geschiedenis van het boek in België
1968-1969**

(Publiée avec le concours du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre. - Met de steun van het Nationaal Centrum voor de archeologie en de geschiedenis van het boek).

Généralités

1. *Bibliographie internationale de l'humanisme et de la Renaissance.* II. Travaux parus en 1966. III. Travaux parus en 1967. IV. Travaux parus en 1968. Genève, Droz, 1967-1970 (Fédération internationale des Sociétés et Instituts pour l'étude de la Renaissance).

Suite de l'annuaire dont il a été rendu compte dans *Bibl.* 1966-1967, n° 2. Listes des revues et des mélanges dépouillés, par ordre alphabétique; listes des ouvrages et articles parus de 1966 à 1968 par ordre alphabétique des auteurs; suppléments au volume I de la Bibliographie et à la bibliographie des articles 1958-1964 publiés dans les tomes XXI-XXVIII de la Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. Index des noms de personnages, des noms de lieux et des matières.

[A.R.]

2. Bockstaele (Paul). *Bibliografie van de geschiedenis der wetenschappen in Benelux, XXIV-XXV.* Scientiarum historia, 10 (1968), afl. 4, p. 234-235; 11 (1969), afl. 4, p. 190-208.

Systematische bibliografie. Vgl. *Bibl.* 1962, nr. 1; 1963, nr. 1; 1964, nr. 1; 1965 nr. 1 en 1966-1967, nr. 3.

* Et compléments des années précédentes (v. *De Gulden Passer*, 1960 et suiv.). La mention *Bibl.*, suivie d'un millésime, désigne nos publications antérieures.

* En aanvullingen van de vorige jaren (zie *De Gulden Passer*, 1960 en volg.). De vermelding *Bibl.*, door een jaartal gevolgd, duidt onze vorige publikaties aan.

3. *Bulletin [de la] Bibliothèque royale de Belgique*, 12 (1968), 13 (1969). Cf. Bibl. 1962, n° 2; 1964, n° 2; 1965, n° 2; 1966-1967, n° 4.
3bis. *Bulletin [van de] Koninklijke Bibliotheek van België*, 12 (1968), 13 (1969). Vgl. Bibl. 1962, nr. 2bis; 1964, nr. 2bis; 1965, nr. 2bis; 1966-1967, nr. 4bis.
4. *Bulletin codicologique.*
Scriptorium, 21 (1967), p. 104-202 et 336-385; 22 (1968), p. 92-227 et 324-373.

Neuvième et dixième livraisons de la 'Bibliographie courante des études relatives aux manuscrits' (cf. *Bibl.* 1959, p. 214; 1960, n° 1; 1961, n° 1; 1962, n° 3; 1963, n° 2; 1964, n° 3; 1965, n° 3; 1966-1967, n° 5): au total, 897 et 935 notices dues respectivement à quarante-sept et quarante-deux collaborateurs.
[M.-Th.L.]

5. Hoyoux (Jean). *Bulletin bibliographique d'histoire liégeoise. VII. Travaux publiés de 1965-1968.*
Annuaire d'Histoire liégeoise, 11 (1968-1969), p. 1-315.

Bibliographie classée par ordre alphabétique des auteurs et des titres des articles et ouvrages anonymes, complétée par une table alphabétique des noms de lieux et de personnes, et des matières traitées.
[A.R.]

6. Thijs (Alfons K.L.). *Bronnen voor de studie van de migratie. 1. De Fransen te Antwerpen in 1552.*
Vlaamse Stam, 4 (1968), n° 2, p. 82-96.

Publication de documents concernant les Français installés à Anvers en 1552: déclaration - rendue obligatoire par ordonnance du 8 juillet 1552 - consignée à l'hôtel de ville, de leurs état civil, profession, lieu de domicile, de la durée de leur séjour, et serment de fidélité à l'empereur. On relève les noms des relieurs Remy de la Motte, Simon Boullet, Christophe Plantin, du fondeur de caractères Franchois Guiot, des cartiers Guilliame et Nicolas de Vaillant, Claude de Creemer, Jehan Morel, Alexius Molier et Bertin Conflan, et de Richard le Cresme, fabricant d'encre.
[A.R.]

L'imprimerie, la librairie, les fonderies

7. Carter (Harry) & Vervliet (H.D.L.). *Civilité Types.* Oxford, 1966. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 14.

Comptes rendus: DE GREVE (Marcel), dans: Revue belge de philologie et d'histoire, 46 (1968), p. 1031-1034. - S.T., dans: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe, 24 (1968), fasc. 13, p. 341-342.

8. Coens (Maurice) S.J. *Une lettre de Papebroch sur l'impression des 'Acta' d'avril par Michel Cnobbaert.*
Analecta Bollandiana, 86 (1968), fasc. 3-4, p. 259-270.

Papebroch relate dans une lettre adressée à la prieure du Carmel d'Anvers les circonstances mouvementées de l'édition des Acta d'avril. Compromis par l'incendie de l'atelier de Jean Blaeu à Amsterdam en 1672, le travail fut alors entrepris, et contre toute attente mené à bonne fin en vingt-trois mois, par l'imprimeur anversois Michel Cnobbaert.

[G.G.]

9. Colin (Georges). ***Bibliographie des premières publications des romans de George Sand.***
Cf. ***Bibl.*** **1965, n° 6.**

Compte rendu: MARIX-SPIRE (Thérèse), dans: Revue belge de philologie et d'histoire, 46 (1968), p. 107-108.

10. Delcourt (Marie). ***Du nouveau sur Juste Lipse.***
Revue de l'Université de Bruxelles, N.S., 20 (1967-1968), fasc. 4 (mai-juillet 1968), p. 372-379.

Par un choix d'exemples, l'auteur souligne tout l'intérêt, pour la connaissance de la personnalité de Juste Lipse et plus particulièrement de ses relations avec la famille Plantin-Moretus entre 1591 et 1606, de la publication récente de *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus.* Cf. ci-dessous, n° 12.

[M.-Th.L.]

11. Duverger (E.). ***Bronnen voor de geschiedenis van de artistieke betrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tussen 1632 en 1648.***
Miscellanea Jozef Duverger, I. Gent, Vereniging voor de geschiedenis der textielkunsten, 1968, 8°, p. 336-373.

In de in bijlage gepubliceerde archivalia (Stadsarchief Antwerpen) komen herhaaldelijk talrijke namen van Antwerpse drukkers en boekverkopers voor.

[E.C.-I.]

12. Gerlo (Aloïs) & Vervliet (Hendrik D.L.). ***La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus.***

Introduction, correspondance et commentaire, documents, bibliographie. Avec la collaboration d'Irène Vertessen. Anvers, De Nederlandsche Boekhandel, 1967, 8°, ill., XXV-323 p.

Réédition remaniée de l'étude publiée en 1964 dans *De Gulden Passer* (cf. *Bibl.* 1964, n° 75). On y a ajouté la transcription de 45 documents d'archives et une bibliographie lipsienne. L'index alphabétique des noms est plus abondant.
[G.C.]

Comptes rendus: ARMSTRONG (Elizabeth), in: The library, 23 (1968), fasc. 4, p. 359-361. HIRSCH (Rudolf), dans: Renaissance Quarterly, 21 (1968), fasc. 4, p. 469-470. LABARRE (Albert), dans: Bulletin des bibliothèques de France, 13 (1968), fasc. 6, p. *442-*444.

13. Gerlo (Aloïs) & Vervliet (Hendrik D.L.). *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse, 1564-1606.* Anvers, Editions scientifiques Erasme, 1968, 8°, 539 p.

Doit d'être signalé ici à l'importante correspondance qu'ont échangée Lipse, Plantin et les Moretus. L'inventaire est dressé par dates; index des incipit et des correspondants.
[G.C.]

Comptes rendus: ARMSTRONG (Elizabeth), dans: The library, 24 (1969), fasc. 3, p. 266-267. - RAMÍREZ (Alejandro), dans: Bibliothèque d'humanisme et Renaissance, 31 (1969), fasc. 2, p. 375-378. Signale quelques documents omis dans l'inventaire. - VERMASEREN (B.A.), dans: Tijdschrift voor geschiedenis, 82 (1969), fasc. 3, p. 383-387.

14. Hellinga (Wytze Gs.) & Hellinga (Lotte). *Fifteenth-century printing types of the Low Countries.* Amsterdam, 1966. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 32.

Compte rendu: BUEHLER (Curt F.), in: The library, 23 (1968), fasc. 1, p. 65-67.

15. La Fontaine Verwey (Herman de). *Marcus Laurinus en Hubertus Goltzius.*
Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres, Gent, 1967, [verschenen 1968], 8°, p. 525-536.

Zijn roemrijke loopbaan als schilder, historicus, numismaat en drukker, heeft H. Goltzius te danken aan de mecenas M. Laurinus. Deze studie schetst de betrekkingen tussen beiden. Besproken wordt de activiteit van de Brugse Officina Goltziana (1565-1566).
[E.C.-I.]

16. Lemaire (Claudine). De groep 'Lumière'. Tentoonstelling. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, 8°, 27 p. (gestencild).
16bis. Lemaire (Claudine). Le groupe 'Lumière'. Exposition. Bruxelles, Bibliothèque royale Albert Ier, 1969, 8°, 24 p. (stencilé).

A la revue éphémère *Lumière*, née après 1918 de l'espoir en un monde meilleur, succède en 1925 une coopérative d'édition qui publia jusqu'en 1933. Le catalogue, qui comporte 220 numéros, est divisé en neuf chapitres: Les influences, La revue 'Lumière',, 'Lumière' et l'art du livre, L'activité culturelle de 'Lumière', Le théâtre de marionnettes de 'Lumière', Les expositions organisées par 'Lumière', Les expositions de 'Lumière', Bois et linos ayant servi aux éditions de 'Lumière', Quelques revues belges contemporaines de 'Lumière'.
[G.C.]

17. Lemmens (F.). *XIX^{de} eeuwse Vlaamse bidprentjes.*
Vlaamse stam, 5 (1969), nr. 3, p. 267-272; nr. 4, p. 347-351; nr. 6, p. 453-461.

Aperçu des activités de Hendrik Leys, Petrus Joannes Mols-Schippers, Jan Baptist Van den Nest, et de Jan Baptist van Os-De Wolf (fondateur de la *Gazet van Antwerpen*), imprimeurs anversois du XIXe s., spécialisés en images pieuses.
[A.R.]

18. Loff (Maria Isabel). *Impressores, editores e livreiros no séc. XVII em Lisboa.*
Arquivo de bibliografia portuguesa, 10-12 (1964-1966), p. 49-84.

Petit dictionnaire des imprimeurs installés à Lisbonne au XVIIe siècle. On y trouve notamment quatre Craesbeeck, dont Pedro Craesbeeck, né à Anvers en 1572, ancien apprenti de Christophe Plantin.

[G.C.]

19. Marlier (Georges). *Coeck(e) (Coucke, Koeck) van Aelst, Pieter, schilder, architect, ontwerper en uitgever.*
Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. III, Brussel, Paleis der Academieën, 1968, kol. 171-181.

Vgl. volgend nummer.

20. Marlier (Georges). *La Renaissance flamande. Pierre Coeck d'Alost.*
Bruxelles, Robert Finck, 1966, 4°, 428 p., ill.

Biographie très complète de Pierre Coeck (Alost 1502 - Anvers 1550) et étude de ses activités d'éditeur, de libraire, d'architecte, de dessinateur et de peintre de l'Empereur.

[A.R.]

21. Puraye (Jean). *Abraham Ortelius: album amicorum*; édition fac-similé avec notes et traduction par Jean Puraye. Avec la collaboration de Marie Delcourt, Adolphe Corin, Alexis Curvers, Gilbert François, Jean Hoyoux, Jean Hubaux, Hans-Otto Lang, Louis Lebeer, Joseph Lepkofleer, Joseph Moors, Robert Vivier, Hubert-Henri Wouters. De Gulden Passer, 45 (1967), p. 1-125; 46 (1968), fasc. 1-3, p. 1-99.

Conservé à Pembroke College, l'album amicorum d'Ortelius a été tenu de 1574 à 1596. Parmi les 134 signataires, on trouve les plus grands noms du siècle: Juste Lipse, Christophe Plantin, Gérard Mercator, Philippe Marnix de Sainte-Aldegonde...

[A.]

22. Van den Branden (L.). *De Antwerpse boekverkoper-drukker Severijn Gymnicus*, ± 1529-1567.
Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts. Leuven, Universiteit, 1968, 8°, p. 145-159.

Deze bio-bibliografische bijzonderheden over Severijn, zoon van Jan Gymnicus, komen hoofdzakelijk uit onuitgegeven archiefstukken van het Antwerpse Stadsarchief. In bijlage is het boekenbezit uit de inventaris van Severijns woonhuis gepubliceerd.
[E.C.-I.]

23. Van Eeghem (Willem). *Brusselse dichters: Thomas van der Noot, ca. 1475-ca. 1525.*
De Brusselse Post, 18 (1968), afl. 2 & 3, p. 2; afl. 4 & 6, p. 8; afl. 8, p. 2; afl. 12, p. 10; 19 (1969), afl. 4, p. 8.

Voortzetting van de bespreking van de werken van Thomas van der Noot, drukker te Brussel. (Vgl. *Bibl.* 1966-1967, nr. 52.)

24. Verbiest (Frans). *Een 17de eeuws Liers mirakelspel.* Marginalia bij een heilig-sacramentspel te Lier, anno 1667.
Noordgouw, 8 (1968), p. 1-43.

Dans l'analyse d'un argument, anonyme, d'un jeu du Saint-Sacrement imprimé à Malines par Jan Joye ‘inden nieuwen-bruel ende Boodschap’, l'auteur évoque le rôle joué par les imprimeurs anversois à l'époque de la Réforme et de la Contre-Réforme.
[A.R.]

25. Vergauwen-Van Elsen (M.). *Christophe Plantin als dichter.* Antwerpen, 15 (1969), fasc. 1, p. 34-37.

Résumé de ce que l'on sait de Plantin comme poète. Pas de références.
[G.C.]

26. Vervliet (Hendrik-Désiré-L.). *Sixteenth-century printing types of the Low Countries.* With a foreword by Harry Carter. Amsterdam, M. Hertzberger & Co., (1968), 4º, ill., XXV-366 p.

Première étude systématique de caractères typographiques employés dans une région au XVIe siècle. Son originalité, par rapport aux études des caractères du XVe siècle, consiste en ce que chaque type est rattaché, non à un imprimeur, mais à un graveur de caractères. L'ouvrage se compose d'une introduction où est exposée une méthode nouvelle pour l'utilisation de la typologie du XVIe siècle, d'une suite de biographies des graveurs de poinçons des Pays-Bas, d'une étude des genres d'écriture, et de la description de 137 fontes, accompagnée de reproductions et de notes sur leur emploi.
[G.C.]

Comptes rendus: The Times Literary Supplement, 67 (1968), September 5, nº 3, 471, p. 952. - BARKER (Nicolas), dans: The book collector, 17 (1968), fasc. 4, p. 501-506.

27. Vervliet (Hendrik-Désiré-L.). *Thibault*, *Jan*, *drukker*, *lettersnijder*, *geneesheer en astroloog.*
Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. III, Brussel, Paleis der Academieën, 1968, kol. 863-865.

Leefde in de eerste helft der 16de eeuw te Antwerpen.

28. Viaene (Antoon). ***Almanakken in een Vlaamse boekwinkel onder het Frans bewind*****,** ***1801.***
Biekorf, 69 (1968), afl. 11-12, p. 377-379.

In de Gentse ‘Almanach Curieus en Util, voor het IX^{ste} Jaer der Fransche Republique’ staat een lijst van boeken te koop bij de Gebroeders Gimblet, boekdrukkers en -verkopers te Gent.

[E.C.-I.]

29. Voet (Léon). ***Het Belgische humanisme na Erasmus.*** **Het geestesleven in de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van Plantin en Rubens. Tentoon-**

stelling. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet, 1969, 8°, ill., 48 p.

Anvers, foyer de propagation des travaux des humanistes belges grâce à ses imprimeurs, surtout Plantin. Liste des documents exposés. La composition du catalogue a été reprise dans la revue *Antwerpen*, 15 (1969), fasc. 2, p. 90-104.

30. Voet (Léon). *The Golden Compasses.* A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two volumes.
Volume I: Christophe Plantin and the Moretuses: their lives and their world. Amsterdam, Vangendt; London, Routledge & Kegan Paul; New York, Abner Schram; (1969), 8°, ill., XXII-501 p.

Vie et oeuvre de Plantin et de ses successeurs; histoire de l'architecutre de la maison à l'enseigne du Compas d'or; liste des objets d'art qui y furent réunis au cours des siècles; formation de la bibliothèque; l'Officine comme centre d'humanisme; les visiteurs célèbres; le musée actuel.
[G.C.]

31. Voet (Léon). *Production and sales figures of the Plantin Press in 1566.* Studia bibliographies in honorem Herman de la Fontaine Verwey. (Amsterdam, Menno Hertzberger, 1968), p. 418-436.

Les archives plantiniennes de 1566 sont celles qui donnent le mieux une image des dépenses et des revenus d'une officine au XVIe siècle. Les dépenses sont d'un tiers pour le papier, un tiers pour les salaires, un tiers de divers. Les livres que Plantin achète à des concurrents pour les revendre coûtent un peu plus du tiers de ses propres ventes. En 1566, il dépense 15.000 florins, mais ne reçoit de paiements au comptant que pour un peu plus de 5.500 florins.
[G.C.]

32. Voordeckers (E.). *Rogghé, Willem, drukker, journalist, letterkundige, kunstverzamelaar.*
Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. III. Brussel, Paleis der Academieën, 1968, kol. 716-718.

Werkzaam te Gent († 1896).
[E.C.-I.]

33. Voordeckers (E.), *Vion*, *Fideel Christiaan*, *drukker en journalist.* Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. III. Brussel, Paleis der Academieën, 1968, kol. 915-917.

Gevestigd als drukker te Izegem (1866-1875), later te Roeselare.
[E.C.-I.]

34. *Vraagwinkel.* Biekorf, 69 (1968), afl. 3-4, p. 127.

Afgaande op Fr. Claus' 'Christelyke onderwyzing...' z.j. [vóór 1788], zou er een vennootschap bestaan hebben tussen de Ieperse drukker Thomas-Frans Walwein en de Antwerpse drukker-uitgever Spanoghe. Is dit zo?
[E.C.-I.]

35. *Vraagwinkel.*
Biekorf, 69 (1968), afl. 3-4, p. 128.

Negen-blaeyken is de 18de-eeuwse benaming van een gotiek. Is de juiste technische betekenis ervan ergens te vinden?
[E.C.-I.]

36. *Vraagwinkel.*
Biekorf, 69 (1968), afl. 5-6, p. 191.

Wat is er bekend over de Ieperse boekhandelaar Engel Bolle? Zijn adres wordt aangetroffen in een druk van C.J. Fernand te Gent in 1779.
[E.C.-I.]

37. Wellens-De Donder (Liliane). *Philippe Vandermaelen*, *1795-1869.* Catalogue de l'exposition par Liliane Wellens-De Donder. Introduction d'Antoine De Smet. Bruxelles, Bibliothèque royale Albert Ier, 1969, 8o, ill., V-63 p.
37bis Wellens-De Donder (Liliane). *Philippe Vandermaelen*, *1795-1869.* Tentoonstellingscatalogus door Liliane Wellens-De Donder. Inleiding door Antoine De Smet. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, 8o, ill., V-65 p.

Intéressant, moins par les 66 pièces décrites, que par les 22 pages consacrées par Antoine De Smet à l'évolution de la cartographie scientifique jusqu'au début du XIXe siècle, les 4 pages de Liliane Wellens-De Donder sur le cartographe et éditeur d'ouvrages géographiques Philippe Vandermaelen, et l'importante bibliographie de ces sujets. Index des noms de personnes.
[G.C.]

38. Wijnman (H.F.). *The mysterious sixteenth-century printer Niclaes van Oldenborch: Antwerpen or Emden?*
Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey. (Amsterdam, Menno Hertzberger, 1968), p. 448-478.

Article très documenté et riche en hypothèses nouvelles. H.F. Wijnman pense que Niclaes van Oldenborch était un pseudonyme: celui de l'imprimeur anversois Matthias Crom de 1539 à 1543 et de son successeur Steven Mierdmans, à Anvers de 1543 à 1546 et à Emden en 1555; Mierdmans prit ensuite le pseudonyme Magnus vanden

Merberghe van Oesterhout. H.F. Wijnman termine son étude par l'analyse des productions de Crom et de Mierdmans.

[A.R.]

L'illustration

39. Bodart (Didier). *Jean Miel, illustrateur du 'Regno d'Italia sotto i Barbari' d'Emanuele Tesauro.*
Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 40 (1969), p. 381-388.

Description des quarante-cinq planches au burin dessinées par le flamand Jean Miel (1599-1663), actif à Rome puis peintre ordinaire de Charles Emmanuel II, duc de Savoie, à Turin, pour l'ouvrage historique du comte Tesauro paru à Turin en 1663.

[A.R.]

40. De Pauw-De Veen (Lydia). ***De staten van de 'Pompa funebris' van Karel V door Johannes en Lucas a Duetecum naar Hieronymus Cock.***
Miscellanea Jozef Duverger, II. Gent, Vereniging voor de geschiedenis der textielkunsten, 1968, 8°, ill., p. 449-463.

Getekend door Hieronymus Cock, gegraveerd door de gebroeders Duetecum en met tekst in vijf verschillende talen door Plantijn op kosten van de wapenheraut Pierre de Vernois gedrukt.
[E.C.-I.]

41. Derie (C). ***Otto Vaenius ou Van Veen dit 'de Brabant'.***
Le Folklore brabançon, n° 184, décembre 1969, p. 343-346.

Biographie de l'artiste.
[A.R.]

42. Hendriks (W.Th.M.). ***Hubertus Goltzius van Venlo, schilder, graveur, geschiedschrijver, drukker en numismaticus, 1526-1583.***
Spiegel der historie, 3 (1968), afl. 9, p. 320-326, portr., ill.

Groot aantal nieuwe archiefgegevens zijn in deze studie over Hubertus Goltzius verwerkt.
[E.C.-I.]

43. ***Inleiding tot het Belgisch stripverhaal.*** **Brussel, (Koninklijke Bibliotheek), 1968, 8°, ill., XIX-72 p.**
43bis. ***Introduction à la bande dessinée belge.*** **Bruxelles, (Bibliothèque royale), 1968, 8°, ill., XIX-72 p.**

Ce catalogue d'une exposition consacrée à la forme actuellement la plus répandue des livres pour enfants, se présente comme un dictionnaire alphabétique des dessinateurs et scénaristes belges ou ayant vécu en Belgique. Trois textes d'introduction, dus à Roger Clausse, William Ugeux et Michel Greg, tentent un bref historique et une analyse économico-sociologique de la bande dessinée belge. En queue, deux pages de Fernand Baudin sur la réalisation matérielle d'une bande dessinée.
[G.C.]

44. Jennes (J.) C.I.C.M. ***De uitstraling van de Vlaamse prentkunst in Indië, China en Japan tijdens de XVIe en XVIIe eeuw. Enkele nieuwe gegevens.*** **Miscellanea Jozef Duverger, II. Gent, Vereniging voor de geschiedenis der textielkunsten, 1968, 8°, ill., p. 477-491.**

Voorbeelden die door de Oosterse houtsnijders werden nagevolgd zijn o.m. de prenten uit de 'Evangelicae historiae imagines' van H. Natalis, verschenen te Antwerpen in 1593.

[E.C.-I.]

45. Kunel (Maurice). ***Félicien Rops et l'illustration de Zadig.*** **Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 55-56, p. 234-248.**

Comment s'est faite l'illustration du *Zadig* de Voltaire édité en 1893 par la société 'Les Amis des livres'.

[G.C.]

46. *Joris Minne zeventig.* Hasselt, Provinciaal Begijnhof, 1967, 4°, pll., n. pag.

Catalogue d'une exposition. Parmi les études qui précèdent la liste des oeuvres, il faut signaler ici spécialement le texte consacré par Ludo Bekkers à Joris Minne dessinateur de livres.

[G.C.]

47. Scheler (Lucien). *La persistance du motif dans l'illustration flamande des fables d'Esope du seizième au dix-huitième siècle.*
Studia bibliographies in honorem Herman de la Fontaine Verwey. (Amsterdam, Menno Hertzberger, 1968), p. 350-355.

Pieter de Clerck acheva d'imprimer à Bruges le 26 août 1567, *De warachtighe Fabulen der Dieren* (fables d'Esope mises en vers flamands par Edward de Dene) illustré de gravures sur cuivre par Marcus Gheeraerts. Ces illustrations connurent un nombre exceptionnel de copies, d'interprétations et de retirages, de 1569 à 1786, à Anvers, Cologne, Prague, Amsterdam, Delft, Rotterdam, Londres et Paris.

[A.R.]

48. Voet (Léon). *Joris Minne, tekenaar.*
Antwerpen, 14 (1968), fasc. 1, p. 14-17.

Biographie de l'artiste. Elle est suivie de la réimpression des études publiées par Roger Avermaete, Louis Lebeer et Ludo Bekkers dans le catalogue de l'exposition 'Joris Minne zeventig' (voir n° 46).

[G.C.]

La reliure

49. *Micheline de Bellefroid. Brüssel.* Introduction par Louis de Sadeleer. Ascona, Galleria del bel libro, 1968, 8° obl., couv., ill., n. pag., 4 pl.

Plaquette éditée à l'occasion de l'exposition de reliures de Micheline de Bellefroid à Ascona du 21 juin au 23 juillet 1968.

[P.C.]

50. Colin (Georges) & Nixon (Howard). *La question des reliures de Plantin.*

Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey. (Amsterdam, Menno Hertzberger, 1968), p. 56-89, ill.

Nouvel examen des documents dont on dispose pour attribuer des reliures à Christophe Plantin, et de la liste des reliures déjà attribuées; addition de 18 reliures à cette liste; inventaire et reproduction des fers de l'atelier.
[G.C.]

51. Indestege (Luc). ***Heads-in-medallion panels as binding decoration in the Netherlands during the sixteenth century.***
Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey. (Amsterdam, Menno Hertzberger, 1968), p. 276-296, ill.

Les reliures à médaillons estampés à froid, dérivant des monnaies romaines, sont principalement originaires d'Anvers. Description de 25 types, plus les variantes.
[G.C.]

52. Indestege (Luc). ***Schriftdruck aus einzelnen Lettern auf flämischen Einbänden des 15. Jahrhunderts.***
Gutenberg Jahrbuch, 1969, p. 264-269, ill.

Description de deux reliures flamandes du XVe siècle, portant des inscriptions estampées lettre par lettre.
[G.C.]

53. Indestege (Luc). ***Was Willem van der Houmolen, die in 1478 het boek van de Broederschap van O.L. Vrouw van Halle, bond, een rederijker?***
Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fonteine' te Gent. Jaarboek 18 (1968), p. 125-131.

Les relieurs de l'époque ont différentes façons de signer leur production. Fort inhabituelle cependant est celle choisie par Willem van Houmolen, par ailleurs inconnu, qui préféra la forme poétique, un poème de 7 vers. L'écriture est d'une main du XVIe s. Mais l'auteur suppose qu'il s'agit là de la copie d'un texte autographe disparu.
[G.G.]

Le papier

54. Bourguignon (Marcel). ***La papeterie de Henischbrück, à Stockem.***
Bulletin de l'Institut archéologique du Luxembourg, 45 (1969), fasc. 1-2, p. 1-25, ill.

Établie au lieu dit 'Paeiermillen', mais désignée de 1780 à 1792 sous l'appellation 'Henischbrück', elle avait été fondée en 1771 par Guillaume Barnich (les premiers papiers datés sont de 1781-1782, aux monogrammes WB, ou St.). Elle passa en plusieurs mains et fut liquidée en 1843.
[A.R.]

55. De Brouwere (Jan Gustaaf). ***Heraldiek en watermerken.***
Vlaamse Stam, 5 (1969), fasc. 1, p. 27-29.

Bruges et Bruxelles ont employé au XVIe siècle des filigranes à motifs héraldiques.
[A.R.]

56. Delattre (Jean-Luc). ***Le moulin à vent à papier de Saint-Pierre à Nivelles.***

Annales de la Société d'archéologie, d'histoire & de folklore de Nivelles et du Brabant Wallon, 20 (1968), p. 167-178, ill.

In 1845 kreeg Denis Joseph Demulder toelating van de provincie Brabant een windmolen - vermoedelijk de enige te Nijvel - op te richten ter bevordering van de nabijgelegen papierfabriek. Opgedoekt in 1868-69 wegens ongunstige economische situatie. Thans gerestaureerd.

[E.C.-I.]

57. Pais-Minne (Eva). ***Historische nota's over de papierfabrieken van Huyssinghen.*** **Huizingen, Papierfabrieken van Huyssinghen, 1966, 18° obl., ill., 16 fnc.**

57bis. Pais-Minne (Eva). ***Notes historiques sur les papeteries de Huyssinghen.*** **Huyssinghen, Papeteries de Huyssinghen, 1966, 18° obl., ill., 16 fnc.**

Gevolgd door de beschrijving van de nieuwe installatie met als laatste aanwinst een langzeefmachine.

58. Piette-Rivage (Ludwig von). ***Geschichte der Papiermacherfamilie Piette de Rivage.***
Papiergeschichte, 19 (1969), afl. 3/4, p. 25-28.

De stamvader van dit geslacht papierfabrikanten, Louis Piette de Rivage, werd geboren te Vielsalm (1767). De papiermolens waren achtereenvolgens echter allen gelegen in Midden-Europa.
[E.C.-I.]

La presse

59. Braekman-Devolder (A.). ***Een Gents negentiende-eeuws Vlaams blad in conflict met de overheid.***
Handelingen [van de] Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 23 (1969), p. 5-25.

Betreft *Den Vaderlander*, verschenen van 1824 tot 1854.
[E.C.-I.]

60. Braive (Gaston). ***Les groupes de presse belges en 1858.***
Revue belge de philologie et d'histoire - Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, 45 (1967), fasc. 2, p. 408-437.

L'auteur décrit les différentes formes d'ententes entre journaux et esquisse l'histoire interne des organes de l'opinion et des relations qu'ils entretiennent entre eux. [P.C.]

61. De Bens (Els). ***Vlaemsch België, het eerste vlaamsgezinde dagblad.*** **Gent, E. Story-Scientia, 1968, 8°, facsim., portr., XIV-I28 p. (Rijksuniversiteit te Gent. Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Publikaties van het Seminarie voor pers- en communicatiewetenschap, 2).**

Externe geschiedenis en inhoudsanalyse van het dagblad 'Vlaemsch België' (1 jan.-22 nov. 1844), gedrukt en uitgegeven te Brussel bij F. Wouters, naderhand bij J. Greuze. In bijlage publikatie van onuitgegeven brieven (bewaard te Merseburg, D.D.R.) over het blad.

[E.C.-I.]

Bespreking: LISSENS (R.F.), in: Spiegel der letteren, 12 (1969-1970), afl. 1, p. 50-52.

62. De Borger (H.). *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers*, *repertorium 1794-1914.* Leuven-Louvain, Editions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts; 1968, 8°, 718 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 49 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 49).

Quelques pages sur l'évolution de la presse anversoise et une bibliographie générale et spéciale précèdent un bref répertoire chronologique et un répertoire alphabétique

reprenant les lieux de conservation, les éléments d'identification tels que titre, format, périodicité, tirage, etc, la fondation, le personnel de rédaction et d'administration, le genre et la tendance politique. Quatre index terminent le travail, personnes, matières, lieux et journaux cités.

Compte rendu: DE CLERCK (P.), dans: Collationes Brugenses et Gandavenses, 15 (1969), fasc. 4, p. 569.
[G.G.]

63. Dujardin (Jean), Rymenans (Lucia) & Gotovitch (José). ***Inventaire de la presse clandestine (1940-1944) conservée en Belgique - Inventaris van de sluikpers (1940-1944) in België bewaard.*** **Bruxelles-Brussel, 1966. Cf.** ***Bibl.*** **1966-1967, n° 90.**

Comptes rendus: BELL (P.M.H.), dans: The English Historical review, 83 (1968), fasc. 328, p. 644. - GROENEVELD (Ed. G.), dans: Tijdschrift voor geschiedenis, 81 (1968), fasc. 1, p. 118-119.

64. Gaus (Helmut) & Vermeersch (Arthur J.). ***Répertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914. - Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914.*** **II, L-Z. Leuven-Louvain, Editions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts; 1968, 8°, 673 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 50 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 50).**

Vervolg op het eerste deel, A-K. (vgl. *Bibl.* 1965, nr. 45). Afzonderlijk is hier bijgevoegd een 'Index van de persoonsnamen A-Z', 43 p.
[E.C.-I.]

Besprekingen: DECLERCK (P.), in: Collationes Brugenses et Gandavenses, 15 (1969), afl. 4, p. 569. - International Review of social history, 14 (1969), afl. 1, p. 134-135.

65. Lamberts (Emiel). ***De poging tot fusie tussen de Gentse katolieke kranten (1838-1839). Religieuze en politieke achtergronden.***
Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 40 (1969), p. 389-467.

Evocation du conflit, en 1838-1839, entre l'évêque de Gand L. Delebecque et les catholiques démocrates flamands progressistes qui s'efforçaient d'obtenir la fusion de leurs porte-parole le *Journal des Flandres* et le *Vaderlander* avec le journal conservateur *Le Consitutionnel des Flandres.* Est reproduit le rapport sur la position du diocèse de Gand établi en 1840 par Charles Retsin, et adressé au nonce Fornari.

[A.R.]

66. Lambrette (Denise). *Le journal* '*La Meuse*' *1855-1955.* Leuven-Louvain, Editions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts, 1969, 8°, 135 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 55 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 55).

Pour retracer l'histoire de 'La Meuse' depuis sa fondation, l'auteur en a étudié la structure juridique et financière, l'organisation de sa rédaction, les conditions de la

fabrication et de la distribution, la présentation, la ligne et l'action politique. En annexe, une étude de la diffusion du journal en 1952, la généalogie de la famille de Thier et une bibliographie.

[G.G.]

67. Legros (Elisée). *Arsène de Noué, historien et journaliste malmédien.* La vie wallonne, 42 (1968), n° 324, p. 275-310.

Fondateur, en 1848, avec l'imprimeur Hubert Scius, de *La Semaine*, Arsène de Nouë (Ohis, 1817-Malmédy, 1904), avocat à Malmédy, s'était voué à l'histoire de sa région natale. Legros retrace sa biographie.

[A.R.]

68. Liebaut (H.). *Repertorium van de pers in het arrondissement Aalst, 1840-1914.* Leuven-Louvain, Editions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts; 1967, 8°, 188 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 41 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 41).

Van al de bladen, per gemeente gerangschikt, wordt opgegeven de bewaarplaatsen, externe en interne gegevens, karakter en strekking. De kiesbladen zijn afzonderlijk behandeld. Overzicht van de ontwikkeling van de pers in het arr. Aalst. Registers op persoonsnamen en persorganen.

[E.C.-I.]

69. Luykx (Theo). *De verhouding van de Vlaamse en Franstalige pers in België rond 1845.*
Handelingen [van de] Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 22 (1968), p. 305-318.

Onderzoek van de taalverhoudingen in de pers, aan de hand van statistische tabellen van okt.-dec. 1844 en jan.-maart. 1845. Oorzaken van de wanverhouding, aantal en oplage van de bladen, blijken uit het dagbladzegel waardoor de krant zéér duur werd en slechts in het bereik lag van de rijke cijnskiezers die allen behoorden tot de Franse bourgeoisie.

[E.C.-I.]

70. Messens (Rudy). *Repertorium van de Oost-Vlaamse pers (met uitzondering van Gent en het arrondissement Aalst) 1784-1914.*

Leuven-Louvain, Editions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts; 1969, 8°, 465 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 59 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 59).

Après mention de la bibliographie et des lieux de conservation, quelque 352 journaux, classés alphabétiquement sous chaque nom de lieu, sont répertoriés. Sont énumérés entre autres les lieux de conservation, les sous-titres, format, périodicité, tirage, les fondateurs et rédacteurs, le genre et la tendance politique. Ensuite le répertoire des feuilles électorales, classées chronologiquement par élection, mentionne la tendance politique, l'imprimeur et les lieux de conservation. Le même schéma est suivi pour une liste de 42 périodiques locaux. La conclusion est suivie d'un index des personnes et des journaux.

[G.G.]

71. *Repertorium van de pers in West-Vlaanderen, 1807-1974; de arrondissementen Oostende, Brugge, Diksmuide, Ieper, Kortrijk, Tielt en Veurne.* [Door] H. Degraer, W. Maervoet, F. Martens, F. Simon en A.M. Simon-Van der Meersch. Leuven-Louvain, Editions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts; 1968, 8°, 415 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 48 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 48).

Voltooiing van het onderzoek voor West-Vlaanderen. (Vgl. ook *Bibl.* 1962, nr. 47 en 1965, nr. 47).
[E.C-I.]

Bespreking: DECLERCK (P.), in: Collationes Brugenses et Gandavenses, 15 (1969), afl. 4, p. 569.

72. Roemans (Rob) & Van Assche (Hilda). *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften. Reeks I: Vlaamse literaire tijdschriften van 1930 tot en met 1965.* Hasselt, Heideland, 1967-1969, 4 vol. 8°.

11. De tijdschriften opgericht tussen 1956 en 1960: Standpunt, Njet, Kroeg, Klimop, Frontaal, Lens op het experiment, Kruispunt, Scherven, Sumier, Kunst, Sinteze, Konfrontatie '60, Pelion, Hoos. 12. De tijdschriften opgericht in 1961: Nul, Kontrast, Punt 5, Stuip, Schriften van Driekoningen, Randstad, Ruimten. 13. De tijdschriften opgericht tussen januari 1962 en mei 1963: Doorbraak, Monas, Labris, Cyanuur, Amatoon, Diagram, Proces, Yang, Struktuur. 14. De tijdschriften opgericht tussen juni 1963 en december 1965: Bok, Proces-verbaal, Trefpunt, Lepel, Jong-Nederlands literair tijdschrift, Het nieuw tweemaandelijks tijdschrift, Boog, Heibel, Komma, Mep, Boemerang. (Vgl. ook *Bibl.* 1966-1967, nr. 220).

73. Warnotte (Marie-Louise). '*L'Ami de l'Ordre*' *quotidien catholique namurois de 1839 à 1914.* Leuven-Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice Nauwelaerts; 1968, 8°, 131 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 51 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 51).

Dans une première partie, l'auteur regroupe tout ce qui a trait à l'organisation interne de 'L'Ami de l'Ordre': fondation, propriété et direction, personnel, organisation matérielle, administrative et financière. On y trouve également une étude des rapports avec l'évêché et avec les hommes politiques et le pouvoir. La seconde partie est consacrée aux prises de position politiques et religieuses du journal. L'ouvrage se termine par une table onomastique et une table des journaux cités.

Compte rendu: HENDRICKX (J.P.), dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 64 (1969), fasc., 1, p. 206-207.
[G.G.]

74. Warnotte (Marie-Louise). *Étude sur la presse à Namur, 1794-1914.* Louvain-Paris, 1965, 8°. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 102.

Compte rendu: POITELON (Jean-Claude), dans: Bulletin des bibliothèques de France, 13 (1968), fasc. 3, p. *188-*199.

Les bibliothèques
Bibliothécaires, bibliographes, bibliophiles, ex-libris

75. Arents (Prosper). *Werk van Lode Baekelmans*; bibliografie: addenda II. Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, n.r. (1969), afl. 1, p. 60-77.

Vervolg op de Bibliografie verschenen in de Verslagen & Mededelingen, 1954.

76. Bascour (Hildebrand). *Dom Maieul Cappuyns O.S.B. (1901-1968).* Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België, 40 (1969), p. 252-254.

Biographie avec mention de publications.
[P.C.]

77. *Bibliothèque royale. Mémorial 1559-1969.* Bruxelles, Bibliothèque royale Albert Ier, 1969, 4°, ill, VII-470 p.
77bis. *Koninklijke Bibliotheek. Liber memorialis 1559-1969.* Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, 4°, ill., VII-472 p.

La plus grosse partie de cet ouvrage, publié à l'occasion de l'inauguration des nouveaux locaux, est consacrée à l'histoire de la Bibliothèque royale.
[G.C.]

78. *Bibliothèque de Madame Louis Solvay. I. Livres anciens.* Catalogue rédigé par Georges Colin, Marie-Thérèse Lenger et Anne Rouzet. Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, 1969, 8°, ill. VIII-305 p.

Suite et fin du catalogue analysé dans *Bibl.* 1965, n° 58, et 1966-1967, n° 104. Le volume I, publié après les autres, comporte 462 numéros et embrasse une période allant du XVe siècle (avec notamment 10 manuscrits) à 1880 environ.

Comptes rendus: Bulletin du bibliophile. [Nouvelle série], fasc. 1 (1969-1970), p. 18-19. - v[an] d[er] P[ERRE] (P[aul]), dans: Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 59-60, p. 219.

79. *Chronique des bibliothèques. Kroniek van het bibliotheekwezen.*

Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België, 40 (1969), p. 173-234.

Importante chronique donnant notamment les activités des bibliothèques belges intéressant les années 1967 et 1968.
[P.C.]

80. Colin (Georges) & Lenger (Marie-Thérèse). *Vingt livres de la bibliothèque de feu Monsieur Fernand J. Nyssen.* Bruxelles, 1967, 8°. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 107.

Compte rendu: LABARRE (Albert), dans: Bulletin des bibliothèques de France, 14 (1969), fasc. 2, p. *122-*123.

81. Crahay (Roland) & Isaac (Marie-Thérèse). ***Livres d'Érasme dans les bibliothèques anciennes du Hainaut.***
Colloquium Erasmianum. Actes du Colloque international réuni à Mons, du 26 au 29 octobre 1967, à l'occasion du cinquième centenaire de la naissance d'Érasme. Mons, Centre Universitaire de l'État, 1968, 8°, p. 203-244.

Étude fondée sur un relevé de deux cent dix-huit titres, dont cent quinze appartiennent à des ouvrages conservés aujourd'hui principalement dans les bibliothèques du Centre Universitaire de l'État à Mons et du Séminaire de Tournai; les cent trois autres correspondent à des mentions trouvées dans des catalogues de vente de la fin du XVIIIe siècle. Ce relevé est suivi d'un examen critique des documents qu'il contient, considérés sous trois chefs: les auteurs cherchent d'abord à identifier les lecteurs d'Érasme, bibliothèques ecclésiastiques et propriétaires privés, dans le Hainaut des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles; ils montrent ensuite ce qu'on lisait d'Érasme dans les milieux considérés; ils étudient enfin l'incidence de la censure sur les éditions érasmiennes provenant de ces mêmes milieux.
[M.-Th.L.]

82. Defoort (E.). ***Een unieke documentatie over Frans-Vlaanderen: het fonds J.M. Gantois.***
Wetenschappelijke tijdingen, 28 (1969), afl. 6, kol. 459-462.

Ondergebracht in de universiteitsbibliotheek te Kortrijk, waar een leeskabinet Gantois zal worden gevormd.
[E.C.-I.]

83. De Jaegher (Francis), Ghellinck Vaernewyck (Chevalier Xavier de), Mérode (Prince Alexandre de) e.a. ***Propos généalogiques autour de nos beaux ex-libris.***
Le Parchemin, 14 (1967), fasc. 132, p. 421-425; 15 (1968), 133, p. 1-3; 134, p. 65-66; 135, p. 113-115; 137, p. 225-227; 138, p. 278-282; 16 (1969), 139, p. 340-343; 141, p. 433-439; 142, p. 481.

Commentaire des ex-libris de Pierre-Antoine Benselin, Francis de Jaegher, Jean-François de Jaegher, Daniel Le Grelle et Maisy van Delft, Jacques-Henry de la Croix, Camille de Becker et le chanoine Jean Cassart, François-Philippe de Diesbach Steinbrugg, Jean-André van der Mersch, des barons de Goër de Hervé, de André-Joseph vicomte de Mettine, d'Idesbalde jonkheer Delebecque. Détails biographiques et généalogiques sur ces bibliophiles.
[J.B.]

84. Dequeker (Luc). ***De geschiedenis van de bibliotheek Kardinaal d'Alsace.*** **Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België, 39 (1968), p. 204-208.**

Historique de l'importante bibliothèque de Thomas d'Alsace, cardinal, archevêque de Malines (1679-1759).

85. De Reuck (Joseph) et Lambert (Jules). ***In Memoriam Fernand Remy (1896)-(1967).***

Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België 39 (1968), p. 337-335.

Bio-bibliographie.
[P.C.]

86. Derolez (Albert). *Corpus catalogorum Belgii.* De Middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden. Brussel, 1966, 4°. Vgl. *Bibl.* 1966-1967, nr. 110.

Bespreking: HUYGHEBAERT (N.) O.S.B., in: Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge, 53 (1966), afl. 3-4, p. 205.

87. Fayt (René). *La Bibliographie des écrivains français de Belgique.*
Le Thyrse, janv.-févr. 1967, p. 42-43.

Comporte une présentation de l'activité de la B.E.F.B. et une mise en relief du rôle joué par J.-M. Culot dans son élaboration, entre 1939 et 1958.

88. Fayt (René). *Jean-Marie Culot, défenseur des lettres belges d'expression française.*
La Revue nationale, 40 (1968), fasc. 402, p. 1-6.

Cet article retrace la carrière de Jean-Marie Culot, promoteur de la 'Bibliographie des écrivains français de Belgique', et évoque les efforts qu'il déploya au service des lettres françaises dans notre pays.
[J.B.]

89. Ghellinck Vaernewyck (Chevalier Xavier de) & Anethan (baron Roland d'). *Le coin du bibliophile.*
Le Parchemin, 14 (1967), fasc. 132, p. 428-435; 15 (1968), 134, p. 97-99; 135. p. 157-158; 16 (1969), 139. p. 358-359; 141. p. 447-448; 142, p. 511.

Commentaire des supra-libros de Charles-Jean-Philippe comte de Cobenzl, Henri baron van de Werve et de Schilde, François-J.-Ferdinand baron de Francqué, Jean baron d'Anethan, du chevalier Amaury de Schoutheete de Tervarent et de son épouse née comtesse Renée de Hemricourt de Grunne, du comte Frédéric de Renesse. Détails biographiques et généalogiques sur ces bibliophiles.

[J.B.]

90. Herbillon (Jules) & Lambert (Jules). ***Notice sur Auguste Vincent*****,** ***membre de l'Académie.***
Annuaire de l'Académie royale de Belgique, 134 (1969), p. 139-189, ill.

Bio-bibliographie.
[P.C.]

91. Hoc (Marcel). ***In Memoriam Fernand Baillon (1901-1968).***
Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België, 40 (1969), p. 255-259.

Bio-bibliographie.
[P.C.]

92. Houbaert (Archangelus) O.F.M. ***Het Historisch Instituut voor Franciscaanse geschiedenis.***
Franciscana, 22 (1967), fasc. 2-3, p. 51-57.

L'Institut est formé de la fusion de quatre sections distinctes. Les archives provinciales des franciscains, la collection d'ouvrages anciens des XVe et XVIe s., dont le catalogue est en cours de publication, le centre de documentation attaché à la revue Franciscana; une bibliothèque de documentation historique.
[G.G.]

93. Huys (Bernard). ***Catalogue des imprimés musicaux des XVe, XVIe et XVIIe siècles. Fonds général.*** **Bruxelles, 1965, 8°. Vgl. 1965, nr. 52.**

Bespreking: SCHWAB (Ute), in: Die Musikforschung, 21 (1968), afl. 1, p. 104-105.

94. ***Inauguration of the Albert I Royal Library.***
Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België, 40 (1969), 449-452.

Résumé en anglais des parties du n^{o} suivant consacrées aux cérémonies de l'inauguration de la Bibliothèque.
[G.C.]

95. ***Inauguration de la Bibliothèque royale Albert Ier par S.M. le Roi le 17 février 1969.*** **Bruxelles, B(ibliothèque) r(oyale), 1969, 4°, ill., 130 p.**
95bis. ***Inwijding van de Koninklijke Bibliotheek Albert I door Z.M. de Koning op 17 februari 1969.*** **Brussel, K(oninklijke) B(ibliotheek), 1969, 4°, ill., 130 p.**

Relation des diverses manifestations, accompagnée des discours officiels et des communications au colloque international sur 'Les grandes bibliothèques générales dans le dernier quart du XXe siècle.' Description des principaux dons faits à cette occasion à la Bibliothèque royale; à signaler spécialement ici les 6 p. consacrées par Geneviève Glorieux à une édition plantinienne du Roman de Renart, en français et en flamand (Plantin, 1566).
[G.C.]

96. Leleux (Fernand). *Charles Van Hulthem 1764-1832.* Bruxelles, Académie royale de Belgique, 1965, 8°, ill., 574 p. (Mémoires de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique, collection in-8°, 38, (fasc. 4).

Un chapitre est consacré à la bibliothèque de Van Hultem.

Compte rendu: DARQUENNE (Roger), dans: Revue belge de philologie et d'histoire. - Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, 45 (1967), fasc. 3, p. 1101-1102.
[P.C.]

97. Leroy (Maurice). *Notice sur Alphonse Willems, membre de l'Académie.* Annuaire de l'Académie royale de Belgique, 134 (1968), p. 57-90, ill.

Bio-bibliographie; le collectionneur bibliophile y est évoqué.
[P.C.]

98. Liebaers (Herman). ***Het oude boekenbezit in de kerkelijke bibliotheken.*** **Archives et bibliothèques de Belgique. Archief- en bibliotheekwezen in België, 39 (1968), p. 192-197.**

L'importance des collections de livres dans les bibliothèques ecclésiastiques.
[P.C.]

99. Mees (Leonard) O.F.M. ***Het oude boek in het Historisch Instituut voor de Franciskaanse geschiedenis te Sint-Truiden.*** **I.** ***De Inkunabelen - Aanvulling bij de inkunabellijst.*** **II.** ***De post inkunabelen*** **A-M. Franciscana, 24 (1969), fasc. 1-2, p. 63-100; fasc. 3, p. 146-163.**

Les 42 incunables qui appartiennent à la bibliothèque de l'Institut sont classés par ordre alphabétique des auteurs. Le titre, si possible complet, précède l'adresse typographique et la date. Les données restituées sont placées entre crochets. Le format est indiqué en millimètres. Sont encore mentionnées: la cote, la bibliographie, les particularités de l'exemplaire, la provenance. Les post-incunables sont également classés par ordre alphabétique des auteurs. La collation mentionne le format, le nombre de pages ou de feuilles, les signatures, le caractère typographique, le nombre de lignes, avec la mesure de la surface de composition. Une note mentionne le contenu de l'ouvrage en en signalant les principaux collaborateurs et les préfaciers. La publication est en cours. La première liste comporte 97 descriptions, A-Mo.
[G.G.]

100. Pirot (F.). ***La bibliothèque de l'abbaye Saint-Laurent de Liège. Saint-Laurent de Liège, église, abbaye et hôpital militaire. Mille ans d'histoire.*** **Edition et introduction par Rita Lejeune. Liège, Soledi, 1968, 4°, p. 125-136.**

Histoire de la bibliothèque et de ses fonds, depuis le XIe siècle jusqu'à sa dispersion à la fin du XVIIIe siècle.
[A.R.]

101. Pisvin (Thérèse). ***La bibliothèque du Conseil provincial de Namur à la fin de l'Ancien Régime.***
Album J. Balon. Namur, 1968, p. 427-458.

Description et publication intégrale du catalogue.
[P.C.]

102. ***Quinze années d'acquisitions*****,** ***de la pose de la première pierre à l'inauguration officielle de la Bibliothèque.***

Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, 1969, 4°, co., ill., plan., fascim., mus., VIII-549 p.

102bis. ***Vijftien jaar aanwinsten*****,** ***sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek.***

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, 4°, co., ill., plan., facsim., mus., VIII-551 p.

Tentoonstellingscatalogus: keuze van handschriften, munten, penningen, prenten, tekeningen, kaarten, kostbare drukken, autografen en muziekboeken.

[E.C.-I.]

103. Remy (Fernand). Chevalier, *Jean Baptiste, sterrenkundige, meteoroloog en bibliothecaris.*
Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. III. Brussel, Paleis der Academieén, 1968, kol. 143-147.

Van Portugese afkomst en te Brussel gevestigd, wordt Chevalier (1722-1801) in 1772 als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek der Nederlanden (de vroegere Bourgondische bibliotheek) aangesteld.
[E.C.-I.]

104. Roeykens (Auguste) O.C. *Charles, prince-comte d'Arenberg, restaurateur du parc d'Enghien au début du XVIIe siècle.*
Annales du Cercle archéologique d'Enghien, 15 (1968), 2ème livre, p. 211-246.

Sa bibliothèque contenait plusieurs ouvrages de botanique belges du XVIe siècle.
[A.R.]

105. Soenen (M.). *La bibliothèque des États de Brabant au XVIIIe siècle.*
Archives et bibliothèques de Belgique. - Archief- en bibliotheekwezen in België, 40 (1968), p. 127-139.

Inventaire manuscrit conservé aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles; les livres ont été identifiés pour la plupart.
[P.C.]

106. Suffel (Jacques). *La collection balzacienne du vicomte Spoelberch de Lovenjoul.*
Bulletin du bibliophile, 1970, fasc. 2, p. 111-135, pll.

Un court historique de la formation de cette collection, conservée aujourd'hui à Chantilly, introduit la liste dressée par Spoelberch de Lovenjoul ‘des manuscrits ou livres rares de Balzac rassemblés au cours de sa carrière de chercheur. Établie année par année, dans l'ordre des acquisitions, cette liste a l'avantage de comporter les prix d'achat.’
[G.C.]

107. Wittek (Martin). ***Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique.***
Librarium, 12 (1969), fasc. 3, p. 145-184, ill.

Réimpression d'un chapitre du *Mémorial de la Bibliothèque* royale (voir n° 77).
[G.C.]

Bibliographies et études relatives à des imprimés

108. Adams (H.M.). ***Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501-1600, in Cambridge Libraries.*** **Cambridge, University Press, 1967, 2 vol. 8°. Vgl.** ***Bibl.*** **1966-1967, nr. 137.**

Bespreking: *Light blue books.* In: The Times Literary Supplement, march 28, 1968, p. 324. Enkele onjuistheden in het topografisch en het drukkersregister worden aangestipt. - JOLLIFFE (J.W.), in: The library, 24 (1960), afl. 1, p. 63-65. [E.C.-I.]

109. Ampe (Albert) S.J. *Kleine tractaten van de schrijfster der Peerle. I. Het hofken van devocien* (vervolg).
Ons geestelijk erf, 42 (1968), fasc. 1, p. 33-37; fasc. 2, p. 142-171. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 139.

Suite de l'article analysé dans *Bibl.* 1966-1967, n° 139. Édition du texte avec commentaires.
[G.G.]

110. Ampe (Albert) S.J. *Raming der verspreiding van 'Een schoone oeffeninghe vander passien ons Heeren Jesu Christi; ca. 1540.*
Ons geestelijk erf, 42 (1969), fasc. 2, p. 171-194.

L'ouvrage est postérieur au *Wyngaard der zielen* de Roeckx et ne peut donc en être l'une des sources, comme le croient certains. (Question controversée Roeckx-Vervoort). L'auteur essaie de dresser une chronologie de l'édition et d'en rechercher la dispersion. Il croit à la possibilité d'une première édition anversoise entre 1530 et 1535.
[G.G.]

111. Ampe (Albert) S.J. *Den Tempel onser sielen, door de schrijfster der Evangelische Peerle.* Ingeleid en kritisch uitgegeven. Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 1968, 8°, facsim., 656 p. (Studiën en tekstuitgaven van Ons geestelijk erf, XVIII).

De tekstuitgave berust op de eerste en enige druk van 'Den Tempel', verschenen te Antwerpen bij Simon Cock in 1543.
[E.C.-I.]

Bespreking: PORTEMAN (K.)., in: Spiegel der letteren, 11 (1968), afl. 1, p. 53-56. - VAN PUFFELEN (S.A.E.), in: Wetenschappelijke tijdingen, 28 (1969), afl. 2, kol. 137-142.

112. Ampe (Albert) S.J. *Vervoort († 1555), Roecx († 1527) en de 'Exercitia Tauleriana'.*

Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1968, afl. 2, p. 167-242.

Reactie op en bedenkingen bij de studie van G. Peeters (vgl. *Bibl.* 1966-1967, nr. 210). Onderzoek van de 'Scoone Oeffeninghe', gedrukt te Brugge bij Hubert de Croock ca. 1540, als bron voor F. Vervoort en als compilatie van Roecx' 'Wijngaert'. Over de auteur van 'Den wijngaert'.

[E.C.-I.]

113. Augustis (Quiricus de). *Ducht d(er) Apotekers, 1515.*
The first prescription book printed in the Low Countries. Facsimile. With an introduction by D.A. Wittop Koning. Nieuwkoop, B. de Graaf, 1967, 4°. Vgl. *Bibl.* 1966-1967, nr. 141.

Besprekingen: BOEYNAEMS (Piet), in: Scientiarum historia, 10 (1968), afl. 1, p. 41. - DAEMS (Willem F.), in: Sudhoffs Archiv, 52 (1968), afl. 4, p. 402-403. - HAMARNEH (Sami), in: Isis, 59 (1968), nr. 197, p. 234-235. - ROSENFELD (L.), in: Centaurus, 13 (1969), an. 3-4, p. 315. - HINTZSCHE (E.), in: Gesnerus, 26 (1969), afl. 1-2, p. 139-140. - KRET (A.), in: Janus, 54 (1967), afl. 1-2, p. 160. - MOULIN (D. de), in: Bulletin of the history of medicine, 42 (1968), afl. 6, p. 573. Stipt een paar onnauwkeurigheden in de transcriptie aan; verwondert er zich over een oorspronkelijk Italiaans werk als een 'Dutch classic' te zien verschijnen.

[E.C.-I.]

114. Balis (Jan). ***De eerste gedrukte boeken over vogels. V. De ornithologie in de Nederlanden.***
114bis. Balis (Jan). ***Les premiers livres d'oiseaux. V. L'ornithologie aux Pays-Bas anciens.*** **Zoo, 33 (1967), ill., p. 45-50.**

Verscheidene 16de- en 17de-eeuwse vogelboeken verschenen te Antwerpen.

[E. C.-I.]

115. Bibliographie des écrivains français de Belgique, 1881-1960. Tome III (H-L) établi par René Fayt, Colette Prins, Jeanne Blogie, sous la direction de Roger Brucher. Bruxelles, 1968, 8°, XIX-307 p. Suite de l'ouvrage analysé dans *Bibl.*, 1966-1967, n° 143.

Comptes rendus: MURET (Philippe), dans: Archives et bibliothèques de Belgique, 40 (1969), fasc. 1-2, p. 169-172. - JODOGNE (Pierre), dans: Studi francesi, 37 (1969), p. 182-183. - KLINKENBERG (Jean-Marie), dans: Marche romane, 19 (1969), p. 117-121. - KLINKENBERG (Jean-Marie), dans: Études littéraires (Université Laval, Canada), 3, (1970), avril, p. 146-148. - HANSE (Joseph), dans: Revue d'histoire littéraire de la France, 70 (1970), p. 739-740. - RANCOEUR (René), dans: Bulletin des bibliothèques de France, 14 (1969), fasc. 4, p. 301-302.

116. ***Bibliographie des écrivains français de Belgique (1881-1960).*** **I-II. Bruxelles, 1958-1966. Cf.** ***Bibl.*** **1966-1967, n° 143.**

Compte rendu: DUBOIS (E.T.), dans: Erasmus, 19 (1967), fasc. 21-22, col, 658-66.0

117. ***Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.*** **234e-235e livraisons. Bruxelles, 1965, 16°. Cf.** ***Bibl.*** **1965, n° 70.**

Compte rendu: LANGLOIS (Pierre), dans: Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 4e série, 1968, no 1, p. 154-155.

118. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* 237e-238e livraisons. Bruxelles, 1966, 16o. Cf. *Bibl.* 1966-1967, no 147.

Compte rendu: FAYT (René), dans: Revue de l'Université de Bruxelles, N.S., 20 (1967-1968), fasc. 1-2, p. 163-164.

119. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* 236e, 237e-238e, 239e-240e livraisons. Bruxelles, 1966-1967, 16o. Cf. *Bibl.* 1966-1967, nos 147 et 148.

Compte rendu: DELCOURT (Marie), dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 63 (1968), fasc. 3-4, p. 1040.
[G.G.]

120. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* 239e-240e livraisons. Bruxelles, 1967, 16o. Cf. *Bibl.* 1966-1967, no 148.

Comptes rendus: Biblos, 17 (1968), fasc. 3, p. 236. - BONNANT (Georges), dans: Bibliothèque d'humanisme et Renaissance, 30 (1968), fasc. 2, p. 453.

121. Braekman (W.L.). *Een nieuwe interpretatie van Anthonis de Rooveres '*Refereyn van rethorica*'.*
Koninklijke souvereine hoofdkamer van retorica 'De Fonteine'. Jaarboek, 18 (1968) p. 109-124.

L'interprétation diffère de celle qu'a proposée J.J. Maks dans son édition complète des poèmes d'Anthonis de Roovere.
[G.G.]

122. Brucher (Roger). *La Bibliographie des écrivains français de Belgique.*
Bulletin de la Commission belge de bibliographie, II, 4, 1967, p. 236-245.

Historique succinct de la B.E.F.B. de 1935 à 1967.
[A.]

123. Brucher (Roger). *Bibliologie et bibliographie littéraires. A propos de la Bibliographie des écrivains français de Belgique.*
Archives et bibliothèques de Belgique, 41 (1970), fasc. 1-2, p. 6-21.

L'auteur dresse un bref tableau de l'évolution de la bibliographie littéraire en Belgique de langue française et commente la méthodologie adoptée pour l'élaboration de la B.E.F.B.
[A.]

124. Bühler (Curt F.). ***Dates in incunabular colophons.***
Studies in bibliography, 22 (1969), p. 210-214.

Onderzoek ingesteld naar de betekenis van dateringen in colofons, uitgaande van een Antwerpse druk van Claes Leeu in 1488.
[E.C.-I.]

125. Callewaert (D.). ***Biekorf 1890-1960.*** **Antwerpen, Centrum voor studie en documentatie, 1969, 8°, ill., XXXIII-505 p. (Nederlandse volkskundige bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, VIII).**

Historique et bibliographie de la revue, accompagnés de reproductions. Relevé, classé par matières, des titres des articles. En fin de volume, index des auteurs et index des sujets traités.
[J.B.]

126. Claes (Frans). ***Invloed van Latijnse humanistische woordenboeken op de Nederlandse lexicografie in de zestiende eeuw.***

Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres, Brussel, 1969, [verschenen 1970], 8°, p. 87-91.

Vrijwel alle vernoemde woordenboeken zijn in de Zuidelijke Nederlanden gedrukt.
[E.C.-I.]

127. Claes (Frans). *De verhouding van Kiliaans eerste Dictionarium (1574) tot de Thesaurus van Plantin.*
Handelingen [van de] Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 23 (1969), p. 27-39.

Nieuwe gegevens uit het Plantijns archief over het ontstaan van de Thesaurus en Kiliaans rol hierbij. De verwantschap vloeit voort uit een aantal gemeenschappelijke bronnen.
[E.C.-I.]

128. Cockx-Indestege (Elly). *Van een boekje om vogels en vissen te vangen.* Naar een zeldzame Antwerpse postincunabel, nu in de Library of Congress te Washington.
Refugium animae bibliotheca. Festschrift für Albert Kolb. Wiesbaden, G. Pressler, 1969, 8°, ill., p. 109-138.

Druk omstreeks 1507 te Antwerpen verschenen en toegeschreven aan Govaert Back of Hendrik Eckert van Homberch.
[A.]

129. Cockx-Indestege (Elly) & Glorieux (Geneviève). *Belgica typographica, 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt. I. Bibliotheca regia Bruxellensis.* Nieuwkoop, B. De Graaf, 1968, 4°, XXVI-611 p. (Nationaal Centrum voor de archeologie en de geschiedenis van het boek, II - Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, II).

Ce volume représente la première étape d'une bibliographie des ouvrages imprimés de 1541 à 1600 dans les limites géographiques de la Belgique actuelle. Il est entièrement consacré au fonds de la Bibliothèque royale. Les notices, au nombre de 4982, sont classées alphabétiquement par noms d'auteurs. Les ordonnances et autres actes officiels des Pays-Bas sont classés chronologiquement sous la vedette 'Overheidspublikaties.' Les notices comportent la vedette, le titre, l'adresse complète, le format calculé en mm. et une collation qui ne retient que la tomaison, l'illustration,

les cartes et la musique quand il y a lieu. Sept index complètent le volume. A côté des tables secondaires (devises, illustrateurs, auteurs de cartes géographiques, compositeurs de musique), deux autres plus importantes relèvent, l'une les collaborateurs (préfaciers, auteurs de poèmes dédicatoires, éditeurs scientifiques et traducteurs), l'autre les imprimeurs, éditeurs commerciaux et libraires, rangés par villes. Les textes introductifs sont trilingues, néerlandais, français, anglais.

[A.]

Comptes rendus:

- *Belgian books*, dans: The Times Literary Supplement, n° 3477 (Oct. 17, 1968), p. 1184. - AMELUNG (Peter), dans: Zeitschrift für Bibliothekswesen und Biblio-

graphie, 16 (1969), fasc. 4, p. 287-292. - ANDRIESSEN (J.) dans: Ons geestelijk erf, 42 (1968), fasc. 2, p. 202-205. - BARKER (Nicolas) dans: The book collector, 17 (1968), fasc. 4, p. 506. - BORSA (Gedeon), dans: Magyar Könyvszemle, 1968, fasc. 4, p. 403-404. - DELCOURT (Marie) dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 64 (1969), fasc. 3-4, p. 1031. (Bibl. de l'hist. du Livre 1968-1969). - GILMONT (Jean-François), dans: Bibliothèque d'humanisme et Renaissance, 31 (1969), fasc. 1, p. 234-235. - JOLLIFFE (J.W.) dans: The library, 24 (1969), fasc. 3, p. 263-265. - - LABARRE (Albert) dans: Bulletin des bibliothèques de France, 13 (1968), fasc. 8, p. *612-*614. - MEES (L.), dans: Franciscana 24, (1969), fasc. 4, p. 7-8. - PATTIN (A.), dans: Tijdschrift voor filosofie, 1968, fasc. 4, p. 792. - PERSOONS (E.), dans: Archief- en bibliotheekwezen in België, 40 (1969), fasc. 1-2, p. 217-218. - REICHNER (Herbert), dans: Renaissance Quarterly, 22 (1969), fasc. 2, p. 171-173. - THOMPSON (Lawrence S.), dans: American book collector, 19 (1968), fasc. 1, p. 8. - VAN DEN BRANDEN (L.), dans: Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis, 47 (1969), p. 148-150. - VAN DER VEKENÉ (Emil), *Belgische Drucke 1541-1600*, dans: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe, 24 (1968), fasc. 52, p. 1605-1606. - VERMASEREN (B.A.) dans: Tijdschrift voor geschiedenis, 82 (1969), fasc. 1, p. 102-104. - WOODBRIDGE (Hensley C.) dans: *The Papers of the Bibliographical Society*, 63 (1969), fasc. 2, p. 140-142.

130. Coppens (Joseph). *Deux textes inédits relatifs à l'ancienne université de Louvain.*
Ephemerides theologiae, 45 (1969), fasc. 3, p. 467-469.

La première pièce est une ordonnance, imprimée en 1566, de l'université de Louvain sur la vente du vin et de la bière (Mons, Bibliothèque du Centre universitaire de l'État. 4623, 1 37 E).

[G.G.]

131. Crahay (Roland). *Éditions anciennes d'Érasme.* Exposition. Mons, 1967, 8°. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 158.

Compte rendu: BLOCKX (Karel), dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 62 (1967), fasc. 3-4, p. 951.

132. De Baene (Luc). *Nederlandse prozaromans en Spaanse 'Libros de Caballerias.'*
Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts. Leuven, Universiteit, 1968, 8°, portr., ill., p. 129-144. (Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, V, 5).

Verscheidene Nederlandse volksboeken zijn naar Spaanse bewerkt; zo o.m. ‘Turias ende Floreta’ (1523), ‘Olyvier van Castillen’ (ca. 1510), en de ‘Historie vander coninghinnen Sibilla’ (ca. 1538).

[E.C.-I.]

133. De Boer (Bertillo) O.F.M. *De bijbelbeweging van de Germania Inferior in de achttiende eeuw.*
Franciscana, 22 (1967), fasc. 1, p. 15-35.

Le XVIIIe s. connut un mouvement franciscain soucieux d'abord de maintenir l'intégrité du texte néerlandais de la bible dans la version de Nicolaus van Winghe,

ensuite d'entreprendre une nouvelle traduction plus adaptée. L'auteur étudie spécialement les publications dans ce sens des pères Henri de Bukentop, Herman Janssens, Wilhelm Smits, & Petrus van Hove. Seule la traduction du Pentateuque fut achevée et publiée.

Compte rendu: OOMS (Herwig), dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 64 (1969), fasc. 3-4, p. 943-944.

[G.G.]

134. De Coo (Jozef). *Een album amicorum van Jan van der Meyen met miniaturen o.a. van Endres Solis.*
Miscellanea Jozef Duverger, II. Gent, Vereniging voor de geschiedenis der textielkunsten, 1968, 8º, ill., p. 492-504.

Het betreft hier een doorschoten exemplaar van Paradins 'Devises héroiques', door Plantijn (in 1567?) gedrukt, bewaard in het Museum Mayer van den Bergh te Antwerpen en door Jan Van der Meyen alias Jean de la Ramée, als album amicorum aangelegd.

[E.C.-I.]

135. De Groote (Henry L.V.). *Belangstellenden in de geschiedenis van het boekhouden te Antwerpen tijdens de negentiende en twintigste eeuw.*
Bijdragen tot de geschiedenis, 52 (1969), afl. 3-4, p. 212-235.

Bibliographies de L.J. Mertens (1827-1917), banquier possesseur d'une vaste bibliothèque axée sur le commerce, J.Ch.L. Sobry (1846-1934), J.A.L. Velle (1866-1925), V.J.B. De Wasch (1883-1942), L.P. Raes (1884-1951), bibliographe du commerce, E.G.T. Dehairs (1901-1937), et R.A.M. de Roover (1904), auteur de nombreuses études sur la comptabilité.

[A.R.]

136. De Groote (Henry L.V.). *Een handschrift over rekenkunde van Michiel Coignet. Hoe berekende de Brusselse rekenkamer een annuïteit in 1538?*
Scientiarum historia, 10 (1968), afl. 4, p, 199-207.

Dit handschrift is in hoofdzaak Valentin Menrthers *Livre d'arithmétique* bewerkt door Michiel Coignet, en in 1573 te Antwerpen bij Antonius van Diest en Jan van Waesberghe verschenen.

[E.C.-I.]

137. De Groote (Henry L.V.). ***Nog een weer te vinden zestiende-eeuwse Nederlands rekenboekje.***
Scientiarum historia, 10 (1968), p. 173-175.

Van de Antwerpse schoolmeester, Jan van den Bosch, moet in 1596 te Antwerpen een rekenboekje zijn gedrukt; een exemplaar ervan is nog niet teruggevonden.
[E.C.-I.]

138. De Groote (Henry L.V.) ***De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters.***

Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant 51 (1968), p. 5-52.

Répertoire des maîtres d'école anversois du XVIe siècle et bibliographie des ouvrages qu'ils ont fait publier. On y relève le nom de Aert Van Meldert, maître

d'école devenu à Amsterdam graveur de caractères et libraire. (Suite de l'article analysé dans *Bibl.* 1966-1967, n° 23).
[A.R.]

139. Desmet-Goethals (Marie-José). *De 'Catonis disticha moralia', uitgegeven door D. Erasmus en door L. Crucius.*
Onze Alma Mater, 23 (1969), afl. 3, p. 168-184.

Erasmus' uitgave is naar de eerste druk door Dirk Martens in 1514, Crucius' uitgave naar de druk van Jodocus Lambertus in 1541 bestudeerd.
[E.C.-I.]

140. Detemmerman (J.). *Bibliographie de Fernand Severin.*
Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 59-60, p. 181-189.

Avec précisions sur le tirage. Suivi de quelques lettres adressées à Fernand Severin.
[G.C.]

141. De Troeyer (Benjamin) O.F.M. *Bio-bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden. 16de eeuw. Voorstudies.*
Franciscana, 23 (1968), fasc. 1-2, p. 3-22; fasc. 3, p. 103-128; 24 (1969), fasc. 3, p. 115-122.

Études bio-bibliographiques consacrées à Frans Vervoort, Henricus Helstanus, Jacob Blaese, Ludolphus Nicolaï van Zwolle, David Henra et à l'auteur anonyme du *Seven cramkens op des H. Ubertinus oeffeninghe* (c. 1509).
[G.G.]

142. Dibbets (G.R.W.). *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuiter, 1581.* Een inleiding. Assen, Van Gorcum & Comp.-H.J. Prakke & H.M.G. Prakke, 1968, 8°, portr., ill., 231 p. (Studia Theodisca, 8).

De enig bekende druk van de 'Nederduytse Orthographie' verscheen bij Chr. Plantijn te Antwerpen. Bevat o.m. lijst van de exemplaren aan verschillende boekhandelaars in de Nederlanden verkocht.
[E.C.-I.]

Bespreking: *Vanderheyden* (J.F.), in: Spiegel der letteren, 11 (1969), afl. 4, p. 306-308.

143. Dodoens (Rembert). *Cruijdeboeck.* Leuven, Luc Frankie, [1968], 4°, ill., 1 fbl.- 19 fnc.- 818 p.

Anastatische druk van de uitgave van Joannes Loëus te Antwerpen in 1554. Inleiding van één bladzijde door A. Louis.

[E.C.-I.]

144. Dodonaeus (Rembertus). *Cosmographica in astronomiam et geographiam Isagoge 1548.* Facsimile of the original Latin text. With an introduction by A. Louis. Nieuwkoop, B. De Graaf, 1963, 18°. Vgl. *Bibl.* 1963, nr. 71.

Bespreking: BRUINS (E.M.), in: Janus, 54 (1967), afl. 1-2, p. 152. In de inleiding staan te veel onnauwkeurigheden en onjuistheden.

145. Elaut (Leo). *Over winden en windigheid, over veesten en geesten, over florsen, flatus en flatulentie bij een Antwerps dokter uit de 16de eeuw.* Periodiek, 23 (1968), afl. 2, p. 27-36.

Over Joannes Fienus' 'De flatibus humanum corpus molestantibus commentarius', waarvan de eerste uitgave in 1582 te Antwerpen door J. van Ghelen Jr. gedrukt, bij H. Heyndricx verscheen.

[E.C.-I.]

146. *Érasme et la Belgique.* Bruxelles, Bibliothèque royale Albert Ier, 1969, 8°, ill., XI-97 p. (Centre interuniversitaire d'histoire de l'humanisme. Commémoration nationale d'Érasme).
146bis. *Erasmus en België.* Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, 8°, ill., XI-101 p. (Interuniversitair Centrum voor geschiedenis van het humanisme. Nationale Erasmus-herdenking).

Catalogues d'une exposition organisée à la Bibliothèque royale Albert Ier, à Bruxelles, du 4 juin au 13 juillet 1969. On en retiendra ici plus particulièrement le chapitre I, consacré aux 'oeuvres d'Érasme composées et publiées en Belgique': Thierry Martens y apparaît comme le principal imprimeur et éditeur 'belge' de l'humaniste.

[M.-Th.L.]

147. *Erasmusdrukken uit de Universiteitsbibliotheek te Gent.* Tentoonstelling van Erasmusdrukken bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent, ingericht ter gelegenheid van het Erasmusjaar 1969, 4-20 juni. Gent, 1969, 8°, XIII-103 p. (Werken uitgegeven door het Rectoraat van de Rijksuniversiteit Gent n° 25).

Catalogue d'une exposition d'éditions anciennes des oeuvres d'Érasme, organisée à et par la Bibliothèque de l'Université de Gand pour commémorer le cinquième centenaire de la naissance de l'humaniste. Les promoteurs de l'exposition et l'auteur du catalogue, Jérome Machiels, ont saisi l'occasion pour révéler les richesses du fonds gantois d'Érasmiana et pour rendre hommage à ceux de leurs prédécesseurs qui l'ont constitué et qui l'ont exploité dans la *Bibliotheca Belgica*, Ferdinand van der Haeghen et Raphaël vanden Berghe.

[M.-Th.L.]

148. Erné (B.H.). *Anna Bijns en Stevijn. Een briefwisseling in refreinen.* Koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica 'De Fonteine' te Gent. Jaarboek 18 (1968), p. 161-186.

Le correspondant mystérieux qui apparaît en acrostiche dans les refrains 21.22.23 de l'édition anversoise de 1548 ne serait autre qu'un prêtre-rhétoricien brugeois Stevin van den Gheenst, curé de la Madeleine et membre de la ‘Gilde van de drie Santinnen’, mort en 1555.

[G.G.]

149. *Exposition: Le livre scolaire au temps d'Érasme et des humanistes.* Université de Liège, juin 1969. Catalogue rédigé par René Hoven et Jean Hoyoux. Préface de Léon-E. Halkin. Liège, Université de Liège, 1969, 8°, VI-57 p. (Centre interuniversitaire d'histoire de l'humanisme).

La quatrième et dernière section (n°s 109-137) doit seule ici retenir notre attention: consacrée au thème de l'enseignement à Liège, elle nous offre une contribution à la bibliographie liégeoise en décrivant un ensemble de manuels scolaires publiés dans cette ville durant la seconde moitié du XVIe siècle et le début du XVIIe.

[M.-Th.L.]

150. *Fifty-five books printed before 1525 representing the works of England's first printers.* An exhibition from the collection of Paul Mellon. January 17-March 3, 1968. [New York], The Grolier Club, 1968, 8°, ill., XIII-65 p.

Exposition de 55 livres provenant de onze presses ayant travaillé au XVe siècle et au début du XVIe. Les deux premiers livres décrits ont été imprimés à Bruges par William Caxton (Recuyell of the historyes of Troye, de Raoul Le Fèvre, 1473?; The Play of chess, de Jacobus de Cessolis, 1474/1475).

Compte rendu: BÜHLER (C.F.), in *The Times Literary Supplement*, 8, February 1968, p. 140.

[G.C.]

151. Gerits (T.J.) O. Praem. *Willem van Rethy, premonstratenzer van Antwerpen, een onbekend wiskundige uit de XVIe eeuw.* Analecta Praemonstratensia, 44 (1968), fasc. 3-4, p. 329-331.

Deux ouvrages sont dédiés à ce prémontré de l'Abbaye St-Michel à Anvers: Gemma Frisius, *Arithmeticae*, Anvers, 1540; Gielis vanden Hoecke, *In Arithmetica*, Anvers 1545.

[G.G.]

152. Gilmont (Jean-François). *La genèse du martyrologe d'Adrien van Haemstede (1559).* Revue d'histoire ecclésiastique, 63 (1968), fasc. 2, p. 372-414.

Étude de l'édition princeps du 'De Gheschiedenisse ende den doodt der vromer martelaren' d'Adrien van Haemstede. L'auteur situe l'ouvrage dans son cadre historique et rappelle à travers l'évocation de la vie et de l'activité de Van Haemstede, comment l'ouvrage fut conçu et réalisé en pleine persécution. Il fut imprimé soit clandestinement à Anvers, soit à Emden. L'auteur précise l'originalité de l'ouvrage par rapport aux autres martyrologes contemporains.

[G.G.]

153. Giraldo (O.). ***Van pamflet en traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht.***

Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres, Gent, 1967 [verschenen 1968], 8°, p. 536-546.

Over betekenis en draagwijdte van deze drie woorden. Met bibliografie van en over het onderwerp.

[E.C.-I.]

154. Goeminne (J.). ***De kaart Ferraris en de plaatsnamen te Kruishoutem.***
Bijdragen tot de geschiedenis der Stad Deinze, 35 (1968), p. 15-76.

A l'occasion de la publication en couleurs d'un exemplaire de l'atlas de Ferraris qui a appartenu à Jules Cuvelier (Horrues, 1878 - Kruishoutem, 1948), l'auteur retrace l'histoire de ce célèbre atlas des provinces belges gravé à Malines par des artistes de renom - plusieurs français -, imprimé à Bruxelles et dédié par son auteur le comte général-major Jozef de Ferraris en 1777 à Marie-Thérèse, instigatrice de l'ouvrage. Goeminne s'attache particulièrement à la toponymie de Kruishoutem.
[A.R.]

155. Grisay (Auguste). ***Bibliographie des éditions originales de Christian Beck.***
Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 59-60, p. 178-180.

Avec précisions sur le tirage.
[G.C.]

156. Grisay (Auguste). ***Bibliographie des éditions originales d'Henri Michaux.***
Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 57-58, p. 5-15.

Avec précisions sur le tirage.
[G.C.]

157. Grisay (Auguste). ***Bibliographie des éditions originales d'Albert Mockel.***

Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 53-54, p. 56-60.

Reprend, outre les oeuvres de Mockel, ses préfaces et ses écrits publiés dans des ouvrages collectifs. Précisions sur le tirage.
[G.C.]

158. Grisay (Auguste). ***Complément à la bibliographie de Michel de Ghelderode.***

Complément aux articles analysés dans *Bibl.* 1962, n° 94 et 1964, n° 79.
[G.C.]

159. Grisay (Auguste). ***Le Disque vert.***

Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 55-56, p. 189-212; 1969, fasc. 57-58, p. 55-78.

Historique de la revue *Le Disque vert*, envisagé du point de vue bibliographique; description de chaque numéro. Table alphabétique des auteurs.
[G.C.]

160. Grisay (Auguste). *Errata et addenda aux bibliographies d'H. Michaux et du '*Disque vert*'.*
Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 59-60, p. 215-218.

Complément aux articles signalés sous les n°s 156 et 159.

161. Guerra (Francisco). *The identity of the artists involved in Vesalius's '*Fabrica*' 1543.*
Medical history, 13 (1969), afl. 1, ill., p. 37-50.

Het bewijs is - na Eugenio Llaguno in 1829 - opnieuw geleverd dat Jan Steven van Calcar de tekenaar was en Francesco Marcolini de graveur, die over twee helpers kon beschikken: Johann Britt en Giuseppe Porta.
[E.C.-I.]

162. Hellinga (Lotte) & Hellinga (Wytze). ***The dating of two editions printed by Johannes de Westfalia.***
Gutenberg Jahrbuch, 1969, p. 86-88.

Campbell 872 et 1535 doivent être datés de 1483; 872 a précédé 1535.
[G.C.]

163. Helmer (G.J.). ***Den gheestelijcken nachtegael. Een liedboeck uit de zeventiende eeuw.*** **Nijmegen, 1966, 8°. Vgl.** ***Bibl.*** **1966-1967, nr. 182.**

Besprekingen: DAMBRE (C), in: Spiegel der letteren, 11 (1969), afl. 2, p. 121-125. I.v.m. Jus. de Harduwijn. - PORTEMAN (K.), in: Leuvense bijdragen, 56 (1967), afl. 4, p. 131-133. - ROMBAUTS (E.), in: Spiegel der letteren, 11 (1968-69?), afl. 1, p. 61-64. - VELDHUYZEN (Marie), in: Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, 84 (1968), afl. 1-2, p. 139-142. Uitvoerige lovende bespreking, met de aanduiding van een paar kleine correcties.

164. Hermans (Georges). ***Félicien Marceau*****;** ***bibliographie.***
Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 55-56, p. 223-233.

Bibliographie des éditions originales publiées de 1942 à 1968; indication des caractéristiques et des justifications de tirage. Les articles, les rééditions et les traductions ne sont pas reprises.
[G.C.]

165. Houbaert (Archangelus) O.F.M. ***P. Willem Herincx*****,** ***O.F.M. Biobibliografie.***
Franciscana, 24 (1969), fasc. 1-2, p. 3-28.

Bio-bibliographie du père Willem Herincx, théologien du XVIIe s., provincial et commissaire-général des franciscains, évêque d'Ypres.
[G.G.]

166. Huys (Bernard). ***Twee huldemotetten ter gelegenheid van Blijde Intreden te Antwerpen*****,** ***door Plantijn gedrukt.***

Renaissance-Muziek, 1400-1600. Donum Natalicium René Bernard Lenaerts. Leuven, 1969, p. 149-153.

Bijdrage betreffende het anonieme zesstemmige huidemotet *Ernestum cantate Deae*, gecomponeerd op verzen van Johannes Bochius ter gelegenheid van de Blijde Intrede, te Antwerpen, van aartshertog Ernst in 1594, en in 1595 door de weduwe van C. Plantijn en Jan Moretus gedrukt, en het in 1602 door Jan Moretus gedrukte zesstemmige huldemotet *Prome novas*, door Cornelis Verdonck gecomponeerd, eveneens op verzen van Johannes Bochius, ter gelegenheid van de Blijde Intrede, te Antwerpen, in 1599, van aartshertog Albrecht en aartshertogin Isabella.

[A.]

167. Jadot (Jean). *Almanachs belges non décrits*; *5e note complémentaire.*

Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 53-54, p. 69-70.

167bis. Jadot (Jean). *Almanachs belges non décrits*; *6e note complémentaire.*

Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 57-58, p. 90-98.

Compléments aux articles analysés dans *Bibl.* 1961, n° 67; 1962, n° 98; 1964, n° 83; et 1966-1967, n° 187.

168. Keersmaekers (August). ***Hendrik Consciences roman 'De Boerenkrijg' (1853). III. Van handschrift tot druk.***
Noordgouw, 8 (1968), p. 45-96.

En 1912 les épreuves de l'édition princeps existaient encore, puis on a perdu leur trace.
[A.R.]

Koeman (Cornelis). ***Kwalitatieve en kwantitatieve aspekten van de atlaskartografie in de Nederlanden (1570-1880).***
Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der wetenschappen, 31 (1969), n° 1.

Après avoir situé la cartographie parmi les sciences exactes et avoir rappelé ses rapports avec l'histoire de la typographie, de l'art et des explorations, l'auteur souligne le rôle prédominant des Pays-Bas, principalement aux XVIe et XVIIe siècles, dans l'édition des atlas. Les atlas des Pays-Bas se distinguaient par la qualité de leur exécution typographique, la grande quantité et la fidélité des cartes. Suit un bref aperçu historique des grands atlas d'Ortelius, de Mercator et des éditeurs Blaeu, Hondius et Janssonius. Depuis 1962, le professeur Koeman et ses collaborateurs étudient tous les atlas édités aux Pays-Bas depuis 1570. Les résultats de leurs recherches sont exposés dans 'Atlantes Neerlandici'. Le quatrième volume de cet ouvrage, dont la sortie de presse est prévue pour 1071, traitera des atlas maritimes, domaine bibliographique très mal exploré jusqu'à présent.
[J.B.]

170. Kronenberg (Maria Elizabeth). ***Uitgaven van Luther in de Nederlanden verschenen tot 1541 (Aanvulling).***
Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis, 49 (1968), afl. 1, p. 101-103.

Vier van de elf zijn Antwerpse drukken.
[E.C.-I.]

171. Lefèvre (Placide). ***Éloge funèbre et documents inédits de Mathias Valentijns abbé d'Averbode de 1591 à 1635.***
Analecta Praemonstratensia, 45 (1969), fasc. 1-2, p. 65-83.

Une biographie du réformateur que fut Mathias Valentijns précède la reproduction de différents documents, parmi lesquels l'éloge funèbre du prélat, imprimé chez Masius en 1635. On n'en connaît que quelques exemplaires.

[G.G.]

172. Maes (J.). ***Latijns toneel in de Nederlanden.***
Wetenschappelijke tijdingen, 28 (1969), afl. 4, kol. 311-313.

Oproep tot het bestuderen van de ± 130 Latijnse toneelstukken van een veertigtal auteurs (1530-1700), voor een groot deel in de Zuidelijke Nederlanden uitgegeven.

[E.C.-I.]

173. Mantou (R.). ***Les manuels de conversation 'français-flamand' du XIVe au XVIe siècle.***

Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres, Brussel, 1969 [verschenen 1970], p. 113-115.

Van de 8 bestudeerde teksten zijn er vijf Antwerpse drukken.
[E.C.-I.]

174. Montero de Spinosa (Roman). *Siete meditaciones sobre la oracion del Padre Nuestro*; escritas por la Seraphica Madre Santa Theresa de Iesus; glossadas en verso. (Amberes, 1654). Con la *Bula de canonización de la Santa* (Bruselas, 1624) y la *Relacion de las fiestas en Roma con tal motivo* (Barcelona, 1622). Noticia bibliografica por Jean Felix Peeters-Fontainas. Cieza, '...la fonte que mana y corre...', 1970, 8º, facsim., n.f. (El ayre de la almena, 17).

Fac-similés précédés d'une courte étude bibliographique.
[G.C.]

175. Muret (Philippe). *À propos du tome II de la Bibliographie des écrivains français de Belgique. La bibliographie du poète Albert du Bois.* Archives et bibliothèques de Belgique. - Archief- en bibliotheekwezen in België, 39 (1968), p. 84-90.

Supplément substantiel à la bibliographie d'Albert du Bois. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 143.

176. Osley (A.S). *Mercator; a monograph in the lettering of maps, etc. in the 16th century Netherlands with a facsimile and translation of his treatise on the italic hand and a translation of Ghim's Vita Mercatoris.* With a foreword by R.A. Skelton. London, Faber and Faber, 1969, 4º, co., front., ill., cart., facsim., 209 p.

Bevat ook een census van de uitgaven van Mercators 'Literarum latinarum scribendarum ratio' en een uitgebreide literatuuropgave.
[E.C.-I.]

177. Peeters (Gaston J.). *Frans Vervoort O.F.M. en zijn afhankelijkheid.* Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, 1968, 8º, XXXVIII- 389 p. (VI[e] Reeks-Bekroonde werken-Nr. 99).

Studie gebaseerd op drie van de 27 aan Vervoort toegeschreven werken, nl. 'Bruygoms mantelken', 'Het Bruylocht cleedt' en 'Die Woestijne des Heeren'. Tien werken zijn slechts in handschrift bekend, maar van al de overige bestaan talrijke uitgaven, grotendeels in de Zuidelijke Nederlanden verschenen. De drukplaatsen zijn weliswaar niet vermeld, wèl opgave van bibliotheken met signatuur.

[E.C.-I.]

Besprekingen: DE BRUIN (C.C.) in: *De nieuwe taalgids*, 62 (1969), afl. 4, p. 305-306. - LIEVENS (Robrecht) in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 85 (1969), afl. 4, p. 304-308.

178. Peeters (Lea). *Eigen Schoon en De Brabander (1911-1960).* Antwerpen, Centrum voor studie en documentatie, 1968, 8°, XXXVII-

503 p. (Nederlandse volkskundige bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegenheidsuitgaven, VI).

Historique et données bibliographiques concernant les revues 'Eigen Schoon' (1911-1914), 'De Brabander' (1919-1925), 'Eigen Schoon en de Brabander' (1926-). Biographie du fondateur et des principaux collaborateurs de ces revues. Relevé, classé par matières, des titres des articles. En fin de volume, index des auteurs et index des sujets traités.

[J.B.]

179. Peeters-Fontainas (Jean-F.). ***Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux.*** **Nieuwkoop, 1965, 2 vol. 8°. Cf.** ***Bibl.*** **1965, n° 105.**

Compte rendu: BATAILLON (Marcel), dans: Revue belge de philologie et d'histoire. - Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, 45 (1967), fasc. 3, p. 912-917.

[P.C.]

180. Peij (Herman). ***Een verloren gegane Nederlandse bewerking van een Keulse 'boerde' uit de 15de eeuw.***
Spiegel der letteren, 12 (1969-1970), afl. 2-3, p. 198-200.

Volgens de *Index librorum prohibitorum* van 1570 gedrukt bij Jan van Ghelen, naar het Duitse origineel *Stynchyn van der Krone* (Keulen, Koelhoff, ca. 1492). Een exemplaar is niet bekend.

[E.C.-I.]

181. Persoons (Ernest) & Lourdaux (Willem). ***Bibliografische inleiding tot de studie van de Windesheimse liturgie.***
Sacris erudiri, 17 (1966), fasc. 2, p. 401-410.

Bibliographie des sources, manuscrites et imprimées, sur lesquelles doit se fonder l'étude de lu liturgie de Windesheim. Indication des bibliothèques.

[G.C.]

182. Piepers (N.). ***La 'Revue Générale' de 1865 à 1940. Essai d'analyse du contenu.*** **Louvain-Paris, Nauwelaerts, 1968, 8°, pl., 106 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers 52 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 52).**

Deux questions sont posées. Quels furent les grands centres d'intérêt de la *Revue* et quelle en a été l'évolution? Quelle fut l'influence de la direction sur l'évolution de la *Revue*, organe de la vie intellectuelle catholique en Belgique? L'étude est basée sur un procédé d'ordre statistique permettant à l'aide de graphiques une analyse quantitative des articles. Il reste à confronter ces graphiques avec d'autres variables, fournies par des sources d'ordre différent, relevant de l'histoire interne du journal ou de l'histoire externe. Une bonne synthèse clôt cet aperçu analytique. L'étude est précédée d'une introduction historique, d'une bibliographie et d'un exposé de la méthode. Elle se termine par trois index, les journaux et revues, les personnes, les tableaux et graphiques.

[G.G.]

Compte-rendu: DE CLERCK (P.), dans: Collationes Brugenses et Gandavenses, 15 (1969). fasc. 4, p. 569-570.

183. Piérard (Christiane) & Ruelle (Pierre). *Les premiers livres imprimés à Mons.* Fac-similés de la *Kakogeitnia* de Libert Houthem et du *Renart découvert* attribué à Jean Richardot, sortis des presses de Rutger Velpius, en 1580. Mons, 1966, 8°. Cf. *Bibl.* 1966-1967, n° 215.

Compte rendu: LABARRE (Albert), dans: Bulletin des bibliothèques de France, 13 (1968), fasc. 5, p. *350-*351.

184. Ramaekers (A.) O.S.C. *Note sur le P. Jacques Dardé, et les éditions liégeoises de son oeuvre publiée en 1632 et 1634 chez J. Tournay.* Clairlieu, 27 (1969) fasc. 1-2, p. 87-88. (Kroniek).

185. Roemans (Rob.) & Van Assche (Hilda). *Analytische bibliografie van Julien Kuypers.* Hasselt, Heideland, 1968, 8°, 99 p.

La première partie comprend une bibliographie analytique par genre des oeuvres de J. Kuypers, classés dans un ordre chronologique. La dernière partie comprend, en plus de données biographiques, une bibliographie succincte des études consacrées à l'auteur. L'ouvrage est suivi d'un index général de noms de personnes, d'un index général des matières et d'une liste de périodiques auxquels l'auteur a collaboré.
[J.V.H.]

186. Rumeau (A.). *Sur les 'Lazarillo' de 1554; problème de filiation.* Bulletin hispanique, 71 (1969), fasc. 3-4, p. 476-501.

Il faut rejeter l'hypothèse d'une édition antérieure aux trois éditions de 1554, celles d'Alcalà, de Burgos et d'Anvers (celle-ci imprimée par Martin Nutius), et lui substituer l'hypothèse de trois manuscrits qui ont servi de copies aux trois imprimeurs. Les trois éditions devraient alors être toutes tenues pour princeps. [G.C.]

187. Secret (F.). *Cornelius Gemma et la prophétie de la 'Sibylle Tiburtine'.*

Revue d'histoire ecclésiastique, 64 (1969), fasc. 2, p. 423-431.

Il y a un rapport étroit entre les interprétations données par C. Gemma, G. Lefèvre de la Boderie, G. Postel et T. Brahé quant à l'apparition d'une nouvelle étoile en 1572 et d'une comète en 1577. Leur interprétation n'est pas sans relation avec la prophétie de la Sibylle tiburtine, trouvée en Suisse en 1520, dont le texte, cité par C. Gemma, aurait été publié e.a. par l'imprimeur anversois J. van Doesborch (non cité par Proctor).
[G.G.]

188. ***Short-title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium and of Dutch and Flemish books printed in other countries from 1470 to 1600 now in the British Museum.*** **London, 1965, 8°. Cf.** ***Bibl.*** **1966-1967, n° 230.**

Compte rendu: HELLINGA (Wytze), dans: The library, 23 (1968), fasc. 2, p. 155-165.

189. Souverijns (J.). ***Leonia sive Leewae.***
De Brabantse folklore, 1968, nr. 178-179, p. 124-134.

Étude de l'édition princeps de *Thessae et Brabantia ultra Velpam*, *quae olim Hasbaniae pars* de J.B. Gramaye (Bruxelles, 1606).
[A.R.]

190. Stevelinck (E.) & Haulotte (R.). *Galerie des grands auteurs comptables.*

Documentation commerciale et comptable, 277 (1968), p. 27-29.

Courte biographie de Francisco Muñoz de Escobar. Table des chapitres contenus dans son oeuvre comptable.
[J.B.]

191. Stuiveling (Garnit). *Bredero en Vaenius.*
Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fonteine' te Gent. Jaarboek 18 (1968), p. 247-259.

Quelque 103 poèmes qui illustrent l'édition des *Nederduytsche rijmen* de Bredero, Amsterdam, 1620, ne seraient qu'un plagiat des *Emblemata Horatiana* d'Otto Vaenius, Anvers, 1607 et 1612.
[G.G.]

192. Stuiveling (Garmt). *Met de Roovere is het moeizaam spelen.*
Koninklijke Souvereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fonteine' te Gent. Jaarboek 17 (1967), p. 3-26.

On trouve dans les *Rethoricale wercken van Anthonis de Roovere*, Anvers, 1562, édités par Edewaert de Dene au folio non numéroté 25 r° v^{o} *Roovers schaeckspel ten love van Maria.* L'auteur y dispose savamment de ses rimes comme de pions sur un échiquier.
[G.G.]

193. Suenens (Louis-Joseph, Kardinaal). *Het theologische boek in de eeuw van de Verlichting.*
Archives et bibliothèques de Belgique. - Archief- en bibliotheekwezen in België, 39 (1968), p. 198-203.

Les ouvrages de théologie dont on disposait pour l'étude au XVIIIe siècle. Texte rédigé avec la collaboration de Luc Dequeker et Fr. Vermuyten.
[P.C.]

194. Van Assche (Hilda). ***Afzonderlijk verschenen werken van Ernest Claes.*** **Vlaanderen, 1969, fasc. 107, p. 326-332.**

Bibliographie chronologique des oeuvres d'Ernest Claes publiées séparément. Les éditions scolaires ne sont pas reprises.

[G.C.]

195. Van der Linden (R.). ***Oostvlaamsche Zanten (1926-1960).*** **Antwerpen, Centrum voor studie en documentatie, 1968, 8°, XXX-341 p. (Nederlandse volkskundige bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, VII).**

Historique de la revue. Données bibliographiques. Relevé, classé par matières, des titres des articles. En fin de volume, index des auteurs et index des sujets traités.

[J.B.]

196. Van der Perre (Paul). *L'édition originale de l'étude d'Émile Verhaeren sur '*Joseph Heymans*'*.
Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 53-54, p. 61-63.

Il existe deux compositions différentes de la plaquette de Verhaeren intitulée *Joseph Heymans.*
[G.C.]

197. Van Wesemael (M.). *Tafel op de Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, I, 1944, tot XX, 1966.*
Handelingen der Maatschappij voor de Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 22 (1968), p. 251-276.

Table par auteurs, noms de lieux et matières.
[A.R.]

198. Verbeek (L.). *François Zypaeus (1580-1650), juriste belge.*
Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis - Revue d'histoire du droit, 36 (1968), fasc. 3, p. 267-311.

Sommaire: I. Notes biographiques; II. Les publications; III. Zypaeus comme canoniste; IV. Zypaeus comme civiliste; V. Conclusion; Appendice I. Les écrits juridiques de Z. conservés en manuscrits; Appendice II. Zypaeus et la coutume. Les chapitres II, III, IV et l'appendice I contiennent tous les éléments de la bibliographie de l'auteur étudié.
[M.-Th.L.]

199. Vercruysse (Chris). *Westvlaamse tijdschriften, 1850-1960.* Antwerpen, Centrum voor studie en documentatie, 1967, 8°, LXXVIII-279 p. (Nederlandse volkskundige bibliografie. Systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegenheidsuitgaven, V).

Behalve de systematische registers, is van elk der zo tijdschriften de geschiedenis en volkskundige waarde aangegeven, met bibliografische gegevens.

Bespreking: STALPAERT (Hervé) in: Biekorf, 69 (1968), aft. 7-8, p. 241-246. Betwist de vrije keuze der tijdschriften en betreurt de talrijke druk- en andere fouten. Geeft

van twee niet weerhouden tijdschriften de volkskundige excerpten en vermeldt enkele andere tijdschriften die ook in aanmerking hadden moeten komen. [E.C.-I.]

200. Vesalius (Andreas). *Tabulae anatomicae...* Bruxelles, 1965, f°. Vgl. *Bibl.* 1965, nr. 126.

Bespreking: FRANCESCHINI (Pietro), in: Physis, 9 (1967), p. 254-256.

201. Viaene (Antoon). *Abraham a Sancta Clara in Nederlandse drukken en herdrukken.*
Biekorf, 70 (1969), afl. 1-2, p. 22-24.

Vier Zuidnederlandse drukken uit de 18de eeuw.

202. *Visages de Liège à travers le livre, 1714-1914.* Catalogue de l'exposition organisée à l'occasion de la Semaine du livre et des bibliothèques

publiques. Cercle des Beaux-arts, 14-27 septembre 1967. Liège, Ville de Liège, 1967, 8°, ill., 99 p. (Ville de Liège. Département des Affaires culturelles).

Évocation de deux cents années d'histoire liégeoise par le livre et subsidiairement par la gravure. Les documents décrits proviennent en majorité de la Bibliothèque centrale de la ville de Liège et relèvent pour une large part de la bibliographie liégeoise. Deux chapitres retiendront particulièrement notre attention: l'un consacré à la création, en 1724-1725, de la première bibliothèque de la Cité de Liège à l'Hôtel-de-Ville (cf. p. 18-22) et l'autre aux catalogues de bibliothèques privées, ainsi qu'aux livres et imprimeurs liégeois du XVIIIe siècle (cf. p. 27-32).
[M.-Th.L.]

203. Visser (Casper Christiaan Gerrit). *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546.* Academisch proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de godgeleerdheid aan de universiteit van Amsterdam... te verdedigen in de aula der universiteit... op vrijdag 16 mei 1969, te 16.00 uur... Assen, Van Gorcum & Comp. N.V. & Dr. H.J. Prakke & H.M.G. Prakke, 1969, 8°, co., 199 p.

Kap. 2 is een gecommentarieerde lijst van de in de Nederlanden uitgegeven en de in het Nederlands vertaalde werken van Luther (tot 1546), waarvan een groot aantal te Antwerpen. Kap. 5 handelt o.m. over de drukkers van Luthers geschriften.
[E.C.-I.]

204. Wagner (Klaus). *Verzeichnis der in der 'Biblioteca Colombina' (Sevilla) vorhandenen Druckwerke in deutscher und niederländischer Sprache.*
Archiv für Geschichte des Buchwesens, 10 (1969), afl. 3, kol. 865-888.

Hieronder zijn meerdere Zuidnederlandse drukken.

205. Waters (Edward N.). *Songs to symphonies: recent acquisitions of the Music Division.*
The Quarterly Journal of the Library of Congress, 25 (1968), fasc. 1, p. 50-91, ill.

Ce rapport du Département de Musique de la Bibliothèque du Congrès, à Washington, signale (p. 88-89) l'acquisition de quatre imprimés musicaux bruxellois à tirage limité (dix exemplaires sur japon impérial, réservés à la Reine Élisabeth de Belgique, au compositeur et à ses amis): il s'agit d'oeuvres d'Eugène Ysaye, éditées par Antoine

Ysaye, l'une vers 1924 (*Six sonates pour violon seul...* Op. 27) et les trois autres vers 1927 (*Amitié. Poème n*^{o} *6*, *pour 2 violons et orchestre...* Op. 26... Réduction pour 2 violons et piano; *Fantaisie pour violon et orchestre...* Op. 32... Réduction pour violon et piano; *Poème nocturne. Poème n*^{o} *7*, *pour violon*, *violoncelle et orchestre...* Op. 29... Réduction pour violon, violoncelle et piano). Les exemplaires acquis portent chacun une dédicace autographe du compositeur: la première est adressée à son élève, Jeannette Dincin, et les trois autres à sa femme.

[M.-Th.L.]

206. Waterschoot (Werner). '*New Bibliography*' *en een toepassing ervan op de* '*Poeticsche Werken*' *van Jan van der Noot.*
Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres, Brussel, 1969 [verschenen 1970], p. 265-267.

Codicologisch onderzoek van de P.W. gedrukt door A. s'Coninx en D. Vervliet, 1588-1595.
[E.C.-I.]

207. Waterschoot (Werner). *De Poeticsche Werken van Jonker Jan van der Noot.*
Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres, Gent, 1967 [verschenen 1968], 8°, p. 57-72.

Over de typografische uitvoering van de P.W., waarvan één groep door Gillis van den Rade is gedrukt en één door Daniël Vervliet en Arnout s'Coninx te Antwerpen, met opsomming van al de bekende exemplaren.
[E.C.-I.]

Études relatives à l'histoire du livre à l'etranger
Publiées en Belgique en 1968 et 1969

208. Auger (Marie-Louise). *La bibliothèque des cordeliers de Troyes.*
Institut de recherche et d'histoire des Textes. Bulletin, 15 (1967-1968), p. 183-250.

Compte rendu: Franciscana, 24 (1969) fasc. 4, p. 34.

209. Collon-Gevaert (Suzanne). *La Nef des fous et l'Éloge de la folie.*
Bulletin de la Société royale Le Vieux-Liège, 7 (1969), n° 167, p. 417-426.

Étude iconographique de trois des croquis dessinés par Hans Holbein dans les marges d'un exemplaire de l'édition de *l Éloge de la Folie* d'Érasme parue chez Jean Froben à Bâle en 1515. L'artiste s'est inspiré des gravures de *La Nef des fous* de Sébastien Brant (Bâle 1494), comme Érasme du texte que Josse Bade lui aurait fait connaître.
[A.R.]

210. Hermans (Georges). '*De la terre à la lune*' *de Jules Verne.*
Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 59-60.

Dates exactes d'émission et caractéristiques des premières publications de *La terre à la lune* et de la seconde partie, *Autour de la lune.* En outre, bibliographie sélective critique d'ouvrages ayant trait à la vie et aux oeuvres de Jules Verne.

[A.]

211. Hermans (Georges). *L'édition originale de '**Corona Benignitatis Anni Dei***'.*
Le livre et l'estampe, 1969, fasc. 59-60, p. 190-195.

L'édition de 1914 de *Corona* de Paul Claudel qui, par suite d'une cause fortuite, était restée chez l'imprimeur et a d'ailleurs disparu, ne peut, selon l'auteur de cet

article, être considérée comme une *édition.* En conséquence, l'auteur décrit l'édition de 1915, qu'il tient pour l'originale.
[G.C.]

212. Hermans (Georges). ***Marie Noël; bibliographie.***
Le livre et l'estampe, 1967, fasc. 53-54, p. 5-26.

Bibliographie s'efforçant d'être complète et notamment d'indiquer les publications dans des revues et des anthologies.
[G.C.]

213. Joly (René). ***Recherches bibliographiques sur les contes, nouvelles et divers récits de George Sand*** **(suite).**
Le livre et l'estampe, 1968, fasc. 53-54, p. 36-55; fasc. 55-56, p. 249-257; fasc. 57-58, p. 79-89; fasc. 59-60, p. 196-211.

Suite de l'article analysé dans *Bibl.* 1966-1967, n° 256.

214. Marx (J.). ***Un grand imprimeur au XVIIIe siècle: Elie Luzac fils (1723-1726 [lire 1796]).***
Revue belge de philologie et d'histoire. - Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis, 46 (1968), p. 779-786.

Imprimeur et éditeur à Leyde; son importance dans la diffusion du mouvement philosophique.
[P.C.]

215. Muller (J.) & Roth (E.). ***Aussereuropäische Druckereien im 16. Jahrhundert. Bibliographie der Drucke.*** **Baden-Baden, 1969, 8°. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 22).**

Compte rendu: ANDRIESSEN (J.), dans: Ons Geestelijk Erf, 44 (1970) fasc. 2, p. 238-239.

216. Ponot (René). ***La classification des caractères. Les Garaldes (VII)-(XXII).***

La Revue graphique Imprivaria, 19 (1967-1968), fasc. 10, p. 295-296, ill.; fasc. 12, p. 352-354, ill.; 20 (1968-1969), fasc. 2, p. 38-42, ill.; fasc. 6, p. 154-156, ill.; fasc. 7, p. 187-189, ill.; fasc. 8, p. 224-225, ill.; fasc. 9, p. 239-241, ill.; fasc. 11, p. 327-330, ill.; fasc. 12, p. 376-377; 21 (1969-1970), fasc. 1, p. 10-11, ill.; fasc. 3, p. 72-75, ill.; fasc. 4-5, p. 110-111, ill.; fasc. 6, p. 142-143, ill.; fasc. 7, p. 195; fasc. 8, p. 212-213, ill.; fasc. 9, p. 270-272, ill.

Suite des articles analysés dans *Bibl.* 1966-1967, n° 258.

217. Vervliet (Hendrik-Désiré-L.). *Robert Granjon à Rome (1578-1589).* Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 38 (1967), p. 177-231. Cf. *Bibl.* 1967-1968, n° 259.

Compte rendu: RUYSSCHAERT (José), dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 63 (1968), fasc. 1, p. 351.

218. Ypma (E.). ***Les auteurs augustins français. Liste de leurs noms et leurs ouvrages.*** **A-C, D-I.**
Augustiniana, 18 (1968); fasc. 3-4, p. 203-261; 19 (1969), fasc. 3-4, p. 487-531.

Les noms d'auteurs, classés par ordre alphabétique, précèdent une courte notice biographique et la liste des ouvrages, manuscrits et imprimés, avec mention des différentes éditions.
[G.G.]

La présente bibliographie a été rédigée sous la direction de Georges Colin par Jeanne Blogie, Elly Cockx-Indestege, Paul Culot, Geneviève Glorieux, Marie-Thérèse Lenger et Anne Rouzet. Les notices signées de l'initiale A. sont dues aux auteurs mêmes des livres ou articles signalés.

Index 1959-1969

Dans l'avertissement à notre bibliographie des études publiées en 1966 et 1967 (cf. *De Gulden Passer*, 46 (1968), p. 104), nous avons évoqué la possibilité de rédiger une bibliographie internationale de l'histoire du livre. Grâce aux efforts déployés au sein de la Fédération internationale des associations de bibliothécaires par M. Hendrik Vervliet, secrétaire de la Commission des livres rares et précieux, on peut espérer voir éditer sous peu le relevé des études publiées en 1970 dans seize pays.

Si pour des raisons de prudence évidente, nous continuerons quelque temps à faire paraître notre *Bibliographie de l'histoire du livre en Belgique*, du moins convient-il de la rapprocher du modèle international. Une des caractéristiques de celui-ci est la volonté de se borner à signaler les publications, sans les analyser. Et notre prochain fascicule abandonnera les analyses.

Aussi semble-t-il opportun de publier un nouvel index de notre bibliographie. Ce sera la dernière fois en effet qu'il sera possible de relever les noms de personnages nombreux qui jouèrent, de près ou de loin, un rôle dans l'histoire du livre: nos collaborateurs les avaient recherchés dans les études qu'ils signalaient et les avaient fait apparaître dans leurs analyses, précisément en vue de les réunir un jour dans une table alphabétique.

L'*Index 1959-1963* (cf. *De Gulden Passer*, 42 (1964), p. 258-272) comportait deux parties: auteurs et titres des anonymes, noms cités. Celui que nous présentons aujourd'hui, dû au soins de M. Frank Vandeweghe, reprend le précédent, le poursuit jusqu'à 1969, mais fusionne les deux listes en une seule.

Cette réserve faite, les principes sur lesquels était fondé l'*Index 1959-1963* restent, à très peu de détails près, ceux de l'*Index 1959-1969.* On trouvera donc dans celui-ci les noms des auteurs des ouvrages et des articles qui ont fait l'objet d'une notice, les éditeurs scientifiques, les préfaciers, les traducteurs, les auteurs d'introductions et de comptes rendus, les noms de personnes cités dans les notices. Les ouvrages anonymes sont repris sous leur titre. Les seules associations dont on a retenu le nom sont les officines d'imprimerie et les maisons d'édition.

Pour les noms anciens, dont il existe plusieurs graphies, la forme adoptée est celle de la notice. Si le nom revient dans la bibliographie sous des formes différentes, on a choisi celle qui s'y rencontre le plus souvent; en cas de doute, on a préféré la forme latine; les variantes qui se distinguent d'une manière appréciable de la forme retenue, ainsi que les pseudonymes, font l'objet d'un rappel.

Pour désigner les souverains, on a adopté la forme en usage dans le pays où s'exerça leur autorité, en y rapportant les formes rencontrées. Particulièrement, lorsqu'il s'agissait de souverains ayant régné sur la Belgique

ou les Pays-Bas méridionaux, la forme choisie a été rédigée dans les deux langues nationales. Les papes sont désignés sous la forme latine de leur nom.

Lorsque enfin les notices donnaient à un même personnage des prénoms divergents, on a préféré la forme en usage dans la langue du nom de famille. Dans la mesure du possible, on a recherché les prénoms qui manquaient dans la bibliographie.

Les chiffres en grasses désignent les années de la bibliographie; les chiffres en maigres, les numéros des notices. Toutefois, les notices de 1959 n'ayant pas été numérotées, il a fallu spécifier la page, et le numéro d'ordre de la notice sur celle-ci.

In het woord vooraf bij onze bibliografie van de studies gepubliceerd in 1966 en 1967 (cf. *De Gulden Passer*, 46 (1968), p. 104) hebben we gesproken over de mogelijkheid een internationale bibliografie van de geschiedenis van het boek samen te stellen. Dank zij de onverpoosde inspanningen van Dr. Hendrik Vervliet, secretaris van de Commissie voor zeldzame en kostbare documenten, in de schoot van de 'Fédération internationale des associations de bibliothécaires', is de hoop gewettigd dat binnenkort een bibliografie zal uitgegeven worden van de studies gepubliceerd in 1970 in zestien landen. Deze internationale bibliografie zal zich beperken tot het vermelden van de verschenen publikaties zonder ze te analyseren.

Indien we voorzichtigheidshalve de publikatie van de *Bibliografie van de geschiedenis van het boek in België* tijdelijk voortzetten, is het echter wenselijk onze bibliografie naar de vorm aan te passen aan het internationale model. Onze volgende aflevering zal dus verschijnen zonder ontledingen of samenvattingen van de vermelde publikaties.

Het scheen ons dan ook nuttig een nieuw register op onze bibliografie te laten verschijnen. Het is inderdaad voor de laatste maal mogelijk de namen van de talrijke personen, die direct of indirect een rol speelden in de geschiedenis van het boek, in een alfabetische lijst op te nemen. Met deze bedoeling hadden onze medewerkers hun namen opgenomen in de korte analyses van de publikaties die in onze bibliografie verschenen.

Het register 1959-1963 (cf. *De Gulden Passer*, 42 (1964), p. 258-272) bestond uit twee delen: een lijst van de auteurs en van de anonieme geschriften en een lijst van de geciteerde namen. De huidige index, bezorgd door Frank Vandeweghe, herneemt de vorige index en zet die verder tot en met het jaar 1969. De twee lijsten worden nu samengesmolten tot één enkele. De werkmethode die de basis vormde voor het *Register 1959-1963* werd, op enkele kleine bijzonderheden na, behouden voor het *Register 1959-1969.* In dit register werden de namen van de auteurs van boeken en tijdschriftartikelen, de wetenschappelijke uitgevers, voorwoordschrijvers, vertalers en recensenten, alsmede de namen van de personen, die in de notities vermeld werden, samengebracht. Anonieme geschriften werden onder de titel van het werk opgenomen, terwijl ook de namen van uitgevers- en drukkersbedrijven weerhouden werden.

Voor de oude namen, waarvan de schrijfwijze soms verschilt, werd de

vorm die in de notities voorkomt, aangenomen. Indien een bepaalde naam onder verschillende vormen in de bibliografie is opgenomen, werd de meest voorkomende gekozen. Bij twijfelachtige gevallen werd de voorkeur gegeven aan de Latijnse vorm. Voor sterk afwijkende vormen, alsook voor de pseudoniemen, werden steeds de nodige verwijzingen gemaakt.

Namen van vorsten werden opgenomen in de taal van het land waarover ze regeerden. Indien ze in de notities onder een andere naam voorkomen werd hiervoor een verwijzing gemaakt. De vorsten die over België of de Zuidelijke Nederlanden hebben geregeerd werden in de beide landstalen opgenomen. De pausen werden aangeduid onder de Latijnse vorm van hun naam.

Wanneer eenzelfde persoon in de notities voorkomt met afwijkende voornamen, werd de voorkeur gegeven aan de vorm die overeenstemt met de taal van de familienaam. Voor zover dit mogelijk was werden de voornamen van de personen, die alleen met hun familienaam in de notities vermeld werden, opgezocht.

De cijfers in vette letter duiden het jaar van de bibliografie aan; de cijfers in mager type het nummer van de notitie. Daar de notities van 1959 niet genummerd werden, moest voor dat jaar het volgnummer van de notitie per pagina aangeduid worden.

Abraham a Sancta Clara, **68-69**, 201.
Acuna (Fernando de), **60**, 61.
Adams (H.M.), **66-67**, 137; **68-69**, 108.
Adornes (Jan), **66-67**, 109.
Adornes (Pieter Anselm), **66-67**, 109.
Adriaenssen (Emmanuel), **64**, 104.
Aertssens (Hendrick), **62**, 100; **64**, 48; **66-67**, 238.
Aesopus, **68-69**, 47.
Aguilòn (Pedro de), **64**, 18.
Ailly (Pierre d'). Voir/zie: Petrus de Alliaco.
Aktuelle Problème aus der Geschichte der Medizin, **66-67**, 138.
Albert, archiduc d'Autriche, **68-69**, 166.
Albrecht, aartshertog van Oostenrijk, **68-69**, 166.
Almagro (Diego de), **66-67**, 63.
Aloïs, frère, **62**, 73.
Alsace (Thomas d') cardinal, **68-69**, 84.
Alves (Manuel), **65**, 73.
Alvin (Louis Joseph), **64**, 49; **66-67**, 124, 127.
Ambrière (Francis), **59**, p. 222, 2.
Amelung (Peter), **68-69**, 129.
Amounet de Hailly (Ch.-F.), **61**, 56.
Ampe (Albert) S.J., **60**, 39; **61**, 54; **62**, 69, 70, 71, 72, 110; **63**, 59; **65**, 63, 96; **66-67**, 139; **68-69**, 109, 110, 111, 112.
Analytische inhoud en alfabetisch register van de Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze..., **66-67**, 140.
Anciaux (L.), **62**, 73.
Andriessen (J.) S.J., **64**, 27, 59, 60; **65**, 68, 105; **66-67**, 146; **68-69**, 129, 215.
Anethan (Jean d') baron, **68-69**, 89.

Anethan (Jules-Joseph d') baron, **59**, p. 223, 3.
Anethan (Roland d') baron, **68-69**, 89.
Angus (Joannes), **59**, p. 215, 1.
Annalen van de Oudheidkundige Kring van het land van Waas, **62**, 73.
Antoni (Antonio de), **66-67**, 224.
Antonius (Johannes), **64**, 72.
Antwerpen, 1860-1960, **65**, 49.
Anzelewsky (Fedja), **61**, 28.
Apers (R.), **65**, 56.
Apherdianus (Petrus), **59**, p. 227, 3.
Apostolès (Michel), **64**, 61; **66-67**, 171.

A.R., **64**, 31.
Archer (H. Richard), **63**, 8.
Arenberg (d') ducs, **59**, p. 223, 4; **60**, 59, 59 bis; **64**, 100, 100 bis; **65**, 84, 111.
Arenberg (Charles d') prince-comte, **68-69**, 104.
Arens (J.C.), **66-67**, 218.
Arents (Prosper), **63**, 47; **68-69**, 75.
Arigoni, cardinal, **63**, 27.
Armstrong (Elizabeth), **62**, 6; **68-69**, 12, 13.
Arnaldus de Bruxella, **65**, 18; **66-67**, 121.
Arnaud de Bruxelles. Voir/zie: Arnaldus de Bruxella.
Arnould (Maurice-A.), **61**, 42.
Asola (Andrea d'), **66-67**, 258.
Aspremont Lynden (Charles-Albert d') comte, **62**, 58.
Attaignant (Pierre), **66-67**, 29.
Auger (Marie-Louise), **68-69**, 208.
Augustis (Quiricus de), **64**, 107; **66-67**, 141; **68-69**, 113.
Avalle-Arce (Juan Bautista), **66-67**, 212.
Avermaete (Roger), **68-69**, 48.
Avila (B. d'), **61**, 56.
Awans (Charles-Fr.-J.), **66-67**, 13.
Axters (Stephanus), **59**, p. 225, 2.
Bac (Govaert), **59**, p. 217, 2; **62**, 65; **65**, 117; **68-69**, 128.
Bade (Josse). Voir/zie: Badius Ascensius (Jodocus).
Badius Ascensius (Jodocus), **62**, 92; **66-67**, 36, 37; **68-69**, 209.
Baekeland (L.), **65**, 13.
Baekelmans (Lode), **65**, 64; **66-67**, 105; **68-69**, 75.
Baelde (M.), **62**, 7.
Baers (H.), **63**, 29.
Baerten (J.), **66-67**, 236.
Baillien (Henri), **66-67**, 103.
Baillon (André), **63**, 75.
Baillon (Fernand), **68-69**, 91.
Baius (Michel), **63**, 89; **65**, 54.
Bake (Alijt), **60**, 39.
Bakelants (Louis), **60**, 30; **61**, 79; **62**, 111; **63**, 60, 93; **64**, 60, 95, 110, 111; **65**, 69, 70, 122; **66-67**, 147, 148, 197.
Baldinger (Kurt), **66-67**, 212.
Balis (Jan), **61**, 72, 72 bis; **62**, 74, 74 bis; **68-69**, 114, 114 bis.
Ballesdens (Jean), abbé, **64**, 42.
Balliolinus. Voir/zie: Van Belle (Quirinus).
Balzac (Honoré de), **59**, p. 223, 2; **60**, 14; **61**, 43; **63**, 12; **66-67**, 24, 87, 254; **68-69**, 106.
Balzac (Honoré de) Mme. Voir/zie: Hanska (Mme).
Baptista Mantuanus, **61**, 30.
Bardet (Bernard), **66-67**, 116.
Barker (Nicolas), **66-67**, 14; **68-69**, 26, 129.

Barnich (Guillaume), **68-69**, 54.
Baron (Jose), **65**, 65.
Baronius (Caesar), **66-67**, 171.
Bartier (John), **62**, 8; **63**, 4.
Basa (Domenico), **66-67**, 259.
Bascour (Hildebrand), **68-69**, 76.
Basilius, sanctus, **66-67**, 171.
Bassompierre (Jean-François I), **64**, 74.
Bassompierre (Jean-François II), **64**, 74.
Basson (Thomas), **61**, 19, 53; **63**, 22.
Bataillon (Marcel), **66-67**, 212; **68-69**, 179.
Bathen (Jacques), **63**, 33.
Battini (Benedetto), **62**, 33.
Baudelaire (Charles), **66-67**, 253.
Baudin (Fernand), **60**, 3; **64**, 16, 16 bis; **65**, 4; **66-67**, 8, 9; **68-69**, 43, 43 bis.
Baudius (Dominique), **66-67**, 171.
Baumgartner (Ferdinand), **66-67**, 76.
Baumgartner (Michel), **66-67**, 76.
Bay (Gilles de), **65**, 54.
Bay (Jacques I de), **63**, 89; **65**, 54.
Beardsley (Theodore S.), **64**, 58.
Beaujouan (Guy), **66-67**, 121.
Becerra (Gaspar), **66-67**, 180.
Beek (Christian), **68-69**, 155.
Beernaerts, veuve, **62**, 30.
Beheyt (Maerten), **66-67**, 218.
Bekkers (Ludo), **68-69**, 46, 48.
Bel (Jacopus), **59**, p. 215, 1.
Bell (P.M.H.), **68-69**, 63.
Bellaert (Jacob), **61**, 69.

Bellefroid (Micheline de), **68-69**, 49.
Bellère, **60**, 44.
Bellère (Balthazar), **59**, p. 217, 4.
Bellère (Jean), **61**, 7, 65.
Bellère (Pierre), **61**, 7.
Bellero (Giovanni). Voir/zie: Bellère (Jean).
Bellerus. Voir/zie: Bellère.
Bellet (Franciscus), **60**, 16.
Bening (Sander), **61**, 28.
Benselin (Pierre-Antoine), **68-69**, 83.
Benson (Peter). Voir/zie: Branzon (Peter).
Benzoni (Girolamo), **66-67**, 63.
Bergaigne (Anthonis-Maria), **65**, 20; **66-67**, 50.
Berger Carrière (Jacques), **60**, 38; **62**, 9.
Bergmann (Anton), **60**, 48.
Bergmans (Paul), **63**, 54.
Bériot (de), **62**, 65.
Berlage (Jean), **59**, p. 221, 2.
Berlaimont (Noël de), **59**, p. 230, 2; **63**, 68.
Bernard (Charles), **60**, 25.
Bernard (M.-A.), **59**, p. 214, 3.
Bernartius (Joannes), **63**, 89.
Bertaut (Jean), **65**, 52.
Bertelson (Lionel), **60**, 25.
Berthout (Jan), **62**, 86.
Bertin (J.), **63**, 29.
Bertrand (C.J.), **62**, 57.
Béthune (J.-B. de) baron, **66-67**, 49.
Béthune (les), **59**, p. 223, 3.
Béthune Hesdigneul (les), **60**, 38.
Beyaert-Feys (Carolus Joannes Ludovicus), **66-67**, 21.
Beyaert-Feys (Eugenius Ludovicus), **66-67**, 21.
Beyaert-Feys (Louis), **66-67**, 21.
Beys (Gilles), **59**, p. 219, 2; **64**, 18.
Beza (Theodorus), **60**, 9.
B.H., **66-67**, 199.
Biblia pauperum, **66-67**, 142.
Bibliografie van de geschiedenis van het boek in België, **66-67**, 1.
Bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen, **62**, 75.
Bibliographie des écrivains français de Belgique, *1881-1960,* **67-68**, 143; **68-69**, 115, 116.
Bibliographie de l'histoire du livre en Belgique, **66-67**, 1.
Bibliographie internationale de l'humanisme et de la Renaissance, **66-67**, 2; **68-69**, 1.

Bibliotheca Belgica, **61**, 55; **63**, 60, 61; **64**, 59, 60, 61, 62; **65**, 66, 67, 68, 69, 70, 71; **66-67**, 144, 145, 146, 147, 148; **68-69**, 117, 118, 119, 120.
Bibliotheca Erasmiana, **62**, 76.
Bibliothèque Charles-Antoine de la Serna Santander, et livres anciens et modernes d'autres provenances, **59**, p. 222, 3.
Bibliothèque de Madame Louis Solvay, **65**, 58; **66-67**, 104; **68-69**, 78.
Bibliothèque royale. Mémorial 1559-1969, **68-69**, 77.
Bieskens. Voir/zie: Biestkens van Diest (Nicolaes).
Biestkens van Diest (Nicolaes), **60**, 69; **61**, 80.
Bighi (D.), **65**, 83.
Bijns (Anna), **63**, 83; **64**, 71, 88; **65**, 96; **68-69**, 148.
Bincken, **62**, 67.
Binnart (Martin), **64**, 36.
Birckel (Maurice), **66-67**, 252.
Birckmann (Franz), **62**, 15.
Birckman (les), **59**, p. 216, 1, p. 217, 4; **62**, 15; **66-67**, 61.
Bishop (George), **59**, p. 215, 1.
Blades (William), **61**, 44; **63**, 19.
Blaese (Jacob), **68-69**, 141.
Blaeu (Joannes), **60**, 56; **64**, 53; **68-69**, 8, 169.
Blaeu (les), **60**, 56.
Blake (N.F.), **66-67**, 10, 11, 12.
Blanchet (J.), **62**, 107.
Blanckart (Marie-Antoinette-Charlotte de) comtesse du Muy. Voir/zie: Du Muy (Marie-Antoinette-Charlotte de Blanckart) comtesse.
Blanpain (Marthe), **65**, 36; **66-67**, 81.
Blaser (R.), **66-67**, 138.
Blockx (Karel), **68-69**, 131.

Bloemaert (A.), **61**, 32.
Blogie (Jeanne), **66-67**, 253; **68-69**, 115.
Blum (Rudolf), **59**, p. 225, 3; **60**, 70.
Boccaccio (Giovanni), **60**, 18; **61**, 28.
Bochius (Johannes), **68-69**, 166.
Bockstaele (Paul), **59**, p. 226, 1, 2; **60**, 40; **62**, 1; **63**, 1; **64**, 1; **65**, 1; **66-67**, 3, 149; **68-69**, 2.
Bodard (Pierre), **66-67**, 13.
Bodart (Didier), **68-69**, 39.
Bodius (Hermannus). Voir/zie: Bucer (Martinus).
Boekbanden uit vijf eeuwen, **61**, 33; **66-67**, 69.
Boeynaems (Piet), **62**, 51; **63**, 60, 62, 63; **64**, 63; **68-69**, 113.
Bogaert, **62**, 30.
Bogaert (H.), **64**, 33.
Bogaert (Joseph), **64**, 37.
Bogard (Jean). Voir/zie: Bogardus (Johannes).
Bogardus (Johannes), **65**, 129; **66-67**, 71, 154.
Boghaert (A.), **62**, 10.
Bolle (Engel), **68-69**, 36.
Bolswert (Boetius a), **61**, 32; **66-67**, 155.
Bolswert (Schelte a), **61**, 32.
Bonacker (W.), **62**, 77.
Bonelli (Maria Luisa), **59**, p. 226, 3.
Bonifacius VIII, papa, **60**, 11.
Bonnant (Georges), **66-67**, 145, 146, 147, 212; **68-69**, 120.
Bonnet (P.), **66-67**, 150.
Bonneval (Pierre), **59**, p. 215, 1.
Boone (Marcel), **66-67**, 113.
Bornat (C.), **60**, 61.
Borrini (Antonio), **60**, 20.
Borsa (Gedeon), **68-69**, 129.
Bos (Cornelis), **62**, 33.
Bosschaert-Van Valckenborch (les), **66-67**, 113.
Bottin (Henri), **66-67**, 46.
Boulers (de) barons. Voir/zie: Cassina (les), barons de Boulers.
Boullet (Simon), **68-69**, 6.
Bourguignon (Marcel), **68-69**, 54.
Bouvet (Pierre), **60**, 16.
Bouvier (Francis), **59**, p. 215, 1.
Bouwens (Claes). Voir/zie: Claesen (Bruer).
Bovesse (J.), **61**, 5, 6; **62**, 5.
Brachveld (Paul), **65**, 43.
Bradt (Elizabeth), **63**, 34.
Braekman (W.L.), **68-69**, 121.
Braekman-Devolder (A.), **68-69**, 59.
Brahe (Tycho), **68-69**, 187.

Braive (Gaston), **68-69**, 60.
Brand (Chris), **62**, 91; **65**, 12.
Brant (Sebastian), **68-69**, 209.
Branzon (Peter), **59**, p. 215, 1.
Brasseur (Jean), **66-67**, 13.
Braun (Georg), **66-67**, 151.
Bredero (Gerbrand Andriaensz.), **68-69**, 191.
Bremer (G.J.), **64**, 96.
Brepols (les), **66-67**, 47.
Brepols (Philippe-Jacques), **63**, 36; **64**, 102.
Brés (Guy de), **65**, 10.
Bresemeister (Dietrich), **65**, 105.
Bressand (Ph.) **61**, 56.
Breyghel (Nicolaas), **60**, 16; **64**, 36; **65**, 41.
Bricx (Bernard), **64**, 24.
Brito (Jan), **60**, 16.
Britt (Johann), **68-69**, 161.
Broeders van het Gemene Leven. Voir/zie: Fratres Vitae Communis.
Bronckart (Jean François), **64**, 68.
Brouchoven de Bergeyck de Namur d'Elzee (Marie de), **66-67**, 113.
Brucher (Roger), **62**, 52, 61; **66-67**, 143; **68-69**, 115, 122, 123.
Brückner (Wolfgang), **61**, 7.
Bruins (E.M.), **68-69**, 144.
Brulez (W.), **63**, 40.
Brummel (Leenert), **64**, 106; **66-67**, 105.
Brunet (Jacques-Charles), **66-67**, 226.
Bruyère (Ignace-Joseph de), **62**, 9.
Bruyère (Lambert-Joseph-Félix de), **62**, 9.
Bruynincx (G.), **62**, 78.
Bucer (Martinus), **60**, 52.
Budelius (Renier), **59**, p. 229, 1.
Buehler (Curt Ferdinand), **66-67**, 70; **68-69**, 14, 124, 150.

Buess (H.), **66-67**, 138.
Buitendijk (W.J.C.), **63**, 80.
Bulletin codicologique, **59**, p. 214, 1; **60**, 1; **61**, 1; **62**, 3; **63**, 2; **64**, 3; **65**, 3; **66-67**, 5; **68-69**, 4.
Bulletin de la Bibliothèque royale de Belgique, **62**, 2; **64**, 2; **65**, 2; **66-67**, 4, **68-69**, 3.
*Bulletin van de Koninklijke Bibliotheek van Belgi*ë, **62**, 2 bis; **64**, 2 bis; **65**, 2 bis; **66-67**, 4 bis; **68-69**, 3 bis.
Buonarroti (Philippe), **59**, p. 222, 1.
Burbure (L. de), **66-67**, 115.
Busard (H.), **66-67**, 233.
Bushnell (George H.), **60**, 4.
Bussels (M.), **60**, 31.
Butler (Simon), **59**, p. 223, 3.
Butzer (Martinus). Voir/zie: Bucer (Martinus).
Buvé (Albert), **62**, 73, 79; **65**, 28.
Caesar (Martinus). Voir/zie: De Keyser (Maarten).
Calcar (Jan Stephan). Voir/zie: Van Calcar (Jan Steven).
Calenus (Henricus), **63**, 5, 6; **64**, 4, 5.
Callebaut (G.), **64**, 102.
Callewaert (D.), **66-67**, 82; **68-69**, 125.
Callewaert (F.) père, **63**, 88.
Calligraphy & printing in the sixteenth century, **64**, 64; **65**, 5.
Callot (Frantz), **65**, 89.
Cambier (Guy), **63**, 55, 60; **64**, 60; **65**, 68, 71.
Cambier (J.B.), **61**, 38.
Cambier (Robert), **59**, p. 215, 1.
Cammaert (Gustave), **62**, 11.
Campbell (M.F.A.G.), **62**, 80; **63**, 17, 79; **66-67**, 190.
Canano (Giambattista), **65**, 83.
Cantré (Jozef), **59**, p. 220, 2.
Cappuyns (Maieul) O.S.B., **68-69**, 76.
Carité (Maurice), **65**, 6.
Carter (Harry), **61**, 8; **62**, 12; **66-67**, 14, 32; **68-69**, 7, 26.
Carter (Matthew), **65**, 5.
Cassart (Jean), **68-69**, 83.
Cassina (les), barons de Boulers, **59**, p. 223, 3.
Cassou (Jean), **62**, 104.
Castellio (Sebastian), **59**, p. 218, 2.
Castilho (Diogo de), **62**, 106.
Castilhon (Jean), **66-67**, 13.
Castille (A.), **59**, p. 224, 1.
Castro (G. de), **61**, 65.
Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum, **62**, 80; **63**, 64; **64**, 65.

Catalogue du Pavillon de la Belgique à l'Exposition... de Montréal, *1967,* **66-67**, 153.
Cats (Matthias), **66-67**, 167.
Caullet, **62**, 107.
Cauwe (Fr.), **59**, p. 227, 4.
Caxton (William), **60**, 16; **63**, 19; **65**, 21; **66-67**, 10, 11, 12, 16, 35, 164, 245; **68-69**, 150.
C.B., **66-67**, 79, 106, 152.
Cessolis (Jacobus de), **66-67**, 164; **68-69**, 150.
Ceyssens (A.), **62**, 53.
Ceyssens (Lucien) O.F.M., **60**, 41; **63**, 5, 6, 89, 95; **64**, 4, 5; **65**, 72; **66-67**, 154.
Chalon (Renier), **61**, 44.
Chalons (René). Voir/zie: Chalon (Renier).
Chalvet (Maurice), **66-67**, 114.
Champaigne (Philippe de), **64**, 26.
Chappuisot (Claude), **61**, 55.
Chardi (Antonio), **60**, 20.
Charles (Jan), **66-67**, 167.
Charles V, Emperor. Voir: Charles-Quint. Zie: Karel V.
Charles Emmanuel II, duc de Savoie, **68-69**, 39.
Charles de Lorraine, **66-67**, 76.
Charles le Téméraire, **63**, 19.
Charles-Quint, **60**, 54; **61**, 34, 79; **62**, 112; **64**, 111, 114; **68-69**, 40.
Charteris, **59**, p. 215, 1.
Chauvaux (René), **59**, p. 228, 1.
Chauvet (Paul), **59**, p. 214, 3.
Chevalier (André) dit Jacques le Sincère, **62**, 43.
Chevalier (Jean-Baptiste), **65**, 57; **68-69**, 103.

Chèvre (Marie), **66-67**, 155.
Chockier de Surlet (Jean de), **59**, p. 220, 1.
Choulant (Ludwig), **66-67**, 250.
Christiaensz (Albert), **66-67**, 192.
Chronique des Bibliothèques, **68-69**, 79.
Cicero (Marcus Tullius), **65**, 69, 70; **66-67**, 147, 148, 186.
C.K., **66-67**, 66.
Cladel (Léon), **65**, 29.
Claes (Ernest), **68-69**, 194.
Claes (Frans), **68-69**, 126, 127,
Claes (Ghert), **63**, 65.
Claesen (Bruer), **59**, p. 216, 2.
Claessens (P.E.), **60**, 19; **63**, 7; **65**, 50; **66-67**, 15, 62.
Claeys Bouuaert (F.), **62**, 81.
Clair (Colin), **59**, p. 215, 1, 2, 3; **60**, 5, 6; **61**, 8; **62**, 13; **63**, 8, 35; **64**, 66.
Clark (Lilian G.), **62**, 54.
Clarke (Edwin), **65**, 103.
Claudel (Paul), **66-67**, 255; **68-69**, 211.
Claus (Fr.), **68-69**, 34.
Clausse (Roger), **68-69**, 43, 43 bis.
Clemens VIII, papa, **63**, 27.
Clemens non Papa (Jacobus), **62**, 105.
Clericus (Petrus). Voir/zie: De Clerck (Pieter).
Clèves (Guillaume de), **61**, 78.
Cloet (J.), **63**, 29.
Cloot (Bartholomeus), **63**, 87.
Cloquemin (Loys), **61**, 11.
Cloquet (L.), **66-67**, 49.
Clouard (Henri), **62**, 104.
Clouwet, **65**, 41.
Clusius (Carolus), **61**, 72 bis; **63**, 52; **64**, 67; **65**, 73.
Cnobbaert (Jan), **66-67**, 182.
Cnobbaert (Michel), **68-69**, 8.
Cobenzl (Charles-Jean-Philippe de) comte, **60**, 22; **68-69**, 89.
Cock (Hieronymus), **59**, p. 216, 1; **62**, 33; **68-69**, 40.
Cock (Symon), **59**, p. 219, 4; **62**, 103, 105; **63**, 65; **66-67**, 139, 210; **68-69**, 111.
Cockx-Indestege (Elly), **59**, p. 216, 2; **60**, 10; **61**, 66; **62**, 52, 61; **63**, 60, 65;
66-67, 16, 156; **68-69**, 128, 129.
Coeck d'Alost (Pierre). Voir/zie: Coecke van Aelst (Pieter).
Coecke van Aelst (Pieter), **60**, 46; **62**, 33; **68-69**, 19, 20.
Coelde (Dirk), **59**, p. 227, 1; **60**, 66.
Coelhoff (Johann), **59**, p. 216, 2.
Coenensteyn (Cornelis), **60**, 42.
Coens (Maurice) S.J., **68-69**, 8.
Cogniaux (A.), **61**, 72bis.
Coignet (Michel), **60**, 62; **68-69**, 136.

Coldock (Francis), **59**, p. 215, 1.
Colin (Georges), **59**, p. 215, 4, p. 220, 3; **60**, 7, 20; **61**, 9; **62**, 14; **63**, 9; **64**, 28; **65**, 6, 68; **66-67**, 6, 17, 18, 71, 107, 114, 157; **68-69**, 9, 50, 78, 80.
Colines (Simon de), **64**, 85.
Colish (Marcia L.), **62**, 82.
Collon (Frédéric), **60**, 38.
Collon-Gevaert (Suzanne), **66-67**, 63; **68-69**, 209.
Colman (Pierre), **61**, 29.
Cologne (Godefroid de). Voir/zie: Kempen (Gottfried von).
Colombier (Claude de). Voir/zie: Jordan (Claude) dit de Colombier.
Comans (H. de), **61**, 56.
Comines (Philippe de), **63**, 52.
Conflan (Bertin), **68-69**, 6.
Conscience (Hendrik), **62**, 107; **64**, 8; **68-69**, 168.
Coppens (Aurèle-Augustin), **66-67**, 15.
Coppens (François), **66-67**, 15.
Coppens (Gillis). Voir/zie: Coppens van Diest (Gillis).
Coppens (Jean), **66-67**, 15.
Coppens (Jean-François), **66-67**, 15.
Coppens (Joseph), **68-69**, 130.
Coppens (Josse), **66-67**, 15.
Coppens (Pierre), **66-67**, 15.
Coppens van Diest (Gillis), **59**, p. 217, 4; **65**, 104.
Coppieters (Joseph), **59**, p. 223, 3.
Copus (Alanus), **62**, 22.
Corbett (Margery), **62**, 33.
Cordemans (M.), **60**, 49.
Cordier (Guillaume), **66-67**, 160.

Corin (Adolphe), **68-69**, 21.
Cornelissen (Egide-Norbert), **62**, 67.
Corsten (Severin), **62**, 15.
Cosenza (Mario Emilio), **62**, 83.
Coucke van Aelst (Pieter). Voir/zie: Coecke van Aelst (Pieter).
Courswaremis (Arnoldus à), **61**, 71.
Courvoisier (Jean-Jacques), **61**, 55, 56; **63**, 60.
Coutereels (Jean), **63**, 87.
Couvreur (Albert), **59**, p. 224, 1.
Couvreur (Albert) Zaal. Boeken-catalogus, **59**, p. 224, 1.
Coyssard (Michel), **63**, 73.
Crab (J.), **66-67**, 130.
Crabbe (H.J.), **61**, 38.
Crabbe (J.), **60**, 18.
Craesbeeck (Pedro), **63**, 25; **68-69**, 18.
Craeybeckx (J.), **63**, 40.
Crahay (Roland), **66-67**, 158; **68-69**, 81, 131.
Crampton (Hope), **61**, 43.
Crassier (Guillaume-Pascal de) baron, **64**,45.
Creemer (Claude de), **68-69**, 6.
Criegher (Jean), **64**, 72.
Crocus (Cornelius), **65**, 70.
Crom (Matthias), **62**, 32; **63**, 29; **64**, 66; **68-69**, 38.
Crommelynck (Fernand), **64**, 76.
Croy (Charles de), **59**, p. 229, 1.
Crucius (L.), **68-69**, 139.
Culot (Jean-Marie), **66-67**, 143; **68-69**, 87, 88.
Culot (Paul), **66-67**, 19, 72, 108, 116, 122.
Current problems in history of medicine, **66-67**, 138.
Curvers (Alexis), **68-69**, 21.
Cushing (Harvey), **63**, 66; **65**, 110; **66-67**, 159.
Cuvelier (Jules), **68-69**, 154.
Daems (Willem F.), **68-69**, 113.
Dalcq (A.M.), **65**, 115.
Dalschaert-Praet (E.), **65**, 28.
Dambre (F.A.J.), **66-67**, 20; **68-69**, 163.
Dambre (O.), **60**, 42.
Damery (Mathieu), **66-67**, 192.
Danckaert (Jan), **66-67**, 238.
Dania (Luigi), **66-67**, 209.
Danoot (Pierre), **66-67**, 62.
Dardé (Jacques), **68-69**, 184.
Daris (Joseph), **63**, 14.
Darquenne (Roger), **65**, 7; **68-69**, 96.
Daulne, abbé, **66-67**, 160.
David (Jan), **59**, p. 229, 2; **64**, 94.

Davidson (Jan), **59**, p. 215, 1.
Davies (D.W.), **65**, 8.
Dawan (J.G.), **66-67**, 135.
Day (Kenneth), **66-67**, 9.
De Backer (Antheunes), **62**, 100.
De Baene (Luc), **68-69**, 132.
De Baets (P.), **63**, 55; **64**, 51.
De Becker (Camille), **68-69**, 83.
De Beer (Symon), **59**, p. 216, 2.
De Belser (R.), **63**, 48.
De Bens (Els), **68-69**, 61.
De Bock (Eugeen), **60**, 43.
De Boer (Bertillo) O.F.M., **59**, p. 227, 1; **68-69**, 133.
De Borger (H.), **68-69**, 62.
De Boubers (J.L.), **60**, 24.
Deboutte (A.) C.Ss.R., **66-67**, 160.
Debrabandere (F.), **62**, 55.
De Brauwer (Louis), **66-67**, 21.
De Brouwere (Jan Gustaaf), **68-69**, 55.
De Bruin (C.C.), **68-69**, 177.
De Bruyne (Michiel), **66-67**, 21.
De Bry (J.-I.), **62**, 36.
De Bry (J.-Th.), **62**, 36.
De Bry (Théodore), **66-67**, 63.
De Bukentop (Henri), **68-69**, 133.
De Busscher(e) (Guillaume), **60**, 16; **62**, 30.
De Busscher(e) (Joseph), **60**, 16; **62**, 30.
De Castelein (Matthijs), **65**, 118; **66-67**, 237.
Declerck (D.), **65**, **46**.
De Clerck (P.), **68-69**, 62, 64, 71, 182.
De Clerck (Pieter), **59**, p. 226, 2; **60**, 16; **64**, 15; **68-69**, 47.
De Clercq (Carlo), **60**, 44; **61**, 55, 56; **63**, 60; **64**, 68; **66-67**, 161.
De Coo (Jozef), **68-69**, 134.
De Coster (Charles), **59**, p. 227, 2; **63**, 76.

De Coster (Charles). Exposition, **59**, p. 227, 2.
De Coussemaker (C.E.H.), **66-67**, 115.
De Croock (Hubrecht), **60**, 16; **64,** 15; **68-69**, 112.
De Decker (Dominique), **60**, 38.
De Dene (Eduard), **68-69**, 47, 192.
Dee (John), **65**, 92; **66-67**, 188.
Deflinne-Serré (B.L.), **61**, 38.
Defoort (E.), **68-69**, 82.
Degen (Heinz), **65**, 122.
Degives, **66-67**, 13.
De Goesin (Michiel), **59**, p. 230, 2.
De Graaf (B.), **59**, p. 227, 3.
De Graaf (M.E.), **59**, p. 227, 3.
Degraer (Hugo), **68-69**, 71.
De Grave (Claes), **63**, 62.
De Grève (Marcel), **59**, p. 229, 2; **61**, 2; **68-69**, 7.
De Groot (Léo), **62**, 56.
De Groote (Henry L.V.), **60**, 45; **62**, 16, 84; **63**, 10, 67; **64**, 6; **66-67**, 22, 23, 162, 163; **68-69**, 135, 136, 137, 138.
Dehairs (E.G.T.), **68-69**, 135.
De Harduyn (Justus), **60**; 42; **64**, 97; **68-69**, 163.
De Heuiter (Pontus). Voir/zie: Heuterus (Pontus).
De Jaegher (Francis), **68-69**, 83.
De Jaegher (Jean-François), **68-69**, 83.
De Jode (Gérard), **65**, 74.
De Jong (M.), **64**, 67.
De Keyser (Maarten), **59**, p. **226**, 2; **60**, 40, 55; **64**, 22.
De Keyzer (Walter), **65**, 58.
De Laet (Hans), **61**, 15, 68; **64**, 25; **66-67**, 192.
Delattre (Jean-Luc), **68-69**, 56.
Delbaere (Roger), **62**, 17.
Delcourt (Marie), **64**, 60; **65**, 68; **66-67**, 145, 146, 147, 164; **68-69**, 10, 21, 119, 129.
Delcourt (R.), **63**, 38.
Delebecque (Idesbalde) jonkbeer, **68-69**, 83.
Delebecque (L.), **68-69**, 65.
Delemer (les Frères), **60**, 3.
De Leu (Jan), **61**, 18.
Deleu (Jozef), **66-67**, 165.
Delforge (Thomas) O.S.B., **64**, 42; **65**, 51.
Delhasse (Alexandre), **59**, p. 222, 1.
Delhasse (Félix), **59**, p. 222, 1.
Delhaye (Lise), **66-67**, 216.
Della Faille (Corneille-Jean), **63**, 51.
Della Faille d'Assenede (Emmanuel-Jean) comte, **63**, 51.
Delmer (Alexandre), **65**, 36.

Delplace (Modest), **60**, 15.
De Maeyer (Alois), **66-67**, 166.
Deman (Edmond), **65**, 4.
De Man (Louis), **60**, 30.
Demen (Hermann), **64**, 9.
De Meyer (Maurits), **63**, 36; **66-67**, 64.
De Meyer (P.), **60**, 47.
De Meyrer (Petrus B.), **59**, p. 223, 1.
De Minne (Charles), **61**, 66.
De Moelder (J.), **61**, 56.
De Moor, **62**, 30.
Demoulin (Robert), **66-67**, 83.
Demulder (Denis Joseph), **68-69**, 56.
Demunter (V.), **66-67**, 130.
De Necker (Jobst), **65**, 126.
De Neve (Guillaume), **60**, 16.
De Neve (O.), **62**, 85, 86; **63**, 68.
Denys le Chartreux, **63**, 52.
De Pauw-De Veen (Lydia), **59**, p. 220, 2; **68-69**, 40.
De Potter (Guillaume-Bernard), **64**, 43.
De Potter (Lucas), **64**, 48.
Dequeker (Luc), **68-69**, 84, 193.
De Reuck (Joseph), **68-69**, 85.
Derie (C.), **68-69**, 41.
De Rische (Mathieu), **62**, 84.
Der Kinderen (Lenaert), **61**, 80.
Derolez (Albert), **66-67**, 109, 110, 111; **68-69**, 86.
De Roose (Valentijn), **63**, 69; **64**, 69.
De Roover (Raymond), **62**, 21; **68-69**, 135.
De Roovere (Anthonis), **68-69**, 121, 192.
De Roveroy (J.G.J.), **66-67**, 22.
Derville (Alain), **65**, 60.
Derwa (Marcelle), **65**, 125; **66-67**, 243.
De Sadeleer (Louis), **68-69**, 49.

Descaves (Pierre), **59**, p. 223, 2.
De Schutter (G.), **64**, 71; **65**, 78.
Desclée, **63**, 36.
Desclée (H.), **66-67**, 49.
Desclée (J.), **66-67**, 49.
De Sloovere (Pieter), **62**, 30.
De Smet (Antoine), **62**, 73, 87, 88, 88bis; **68-69**, 37, 37bis.
De Smet (Jos.), **60**, 26.
Desmet-Goethals (Marie-José), **68-69**, 139.
De Solempne (Anthony), **66-67**, 48.
Despautère (Ph.), **63**, 52.
Desserans (Jean), **59**, p. 215, 1; **60**, 6.
Destree (Josse), **60**, 16.
Destrée (Jules), **66-67**, 95.
De Swaen (Willem), **62**, 99.
Detemmerman (J.), **68-69**, 140.
Dethier (Laurent-François), **60**, 58.
De Troeyer (Benjamin) O.F.M., **59**, p. 227, 4; **63**, 70; **64**, 70; **65**, 75, 76; **66-67**, 167, 168; **68-69**, 141.
De Vechter (Thomas), **66-67**, 56.
Deveen-Vandewyer (Andrée), **65**, 126.
De Visschere (Romaan), **62**, 20.
De Vleeschauwer (Herman J.), **63**, 49; **66-67**, 123.
Devlieghere (P.), **64**, 33.
De Vocht (Henry), **59**, p. 216, 1.
De Vocht (R.), **62**, 38.
De Vos (Ch.), **63**, 7, 11.
De Vos (Rombaut), **66-67**, 163.
De Vos (Seraphinus), **64**, 97.
De Vrieze (Frans), **61**, 3, 4; **62**, 4.
De Vroede (M.), **60**, 2; **61**, 39; **64**, 31, 32; **65**, 37; **66-67**, 84, 85.
De Vuyst (Julien), **66-67**, 169.
De Wasch (V.J.B.), **68-69**, 135.
De Weerdt (Denise), **65**, 77; **66-67**, 170.
Deweerdt (Karel), **60**, 64.
Dewert (J.), **62**, 57.
De Wilde (A.), **66-67**, 112.
De Wilt (A.), **60**, 8.
De Wit (L.), **66-67**, 211.
De Witte (Everaerdt), **63**, 49.
De Witte (Everaerdt) veuve, **64**, 102.
De Zuttere (Pieter Anastasius), **66-67**, 41.
D'Heere (Lucas), **65**, 128.
Dhondt (J.), **61**, 5, 6; **62**, 5; **63**, 40.
Dibbets (G.R.W.), **68-69**, 142.
Didier (Fr.), **64**, 33; **65**, 38.

Diederichs (Eugen), **66-67**, 199.
Dierickx (M.), **65**, 46.
Diesbach Steinbrugg (François-Philippe de), **68-69**, 83.
Die Voecht (Gilles), **60**, 33.
Dincin (Jeannette), **68-69**, 205.
D'Ingelsche (Jan). Voir/zie: Lettersnijder (Jan).
Dinghessche (Jan). Voir/zie: Lettersnijder (Jan).
Dirks (S.), **65**, 101.
Dirkx (Henri), **60**, 48; **63**, 12; **66-67**, 24, 254.
Dodoens (Rembert). Voir/zie: Dodonaeus (Rembertus).
Dodonaeus (Rembertus), **61**, 72bis; **63**, 71; **68-69**, 143, 144.
Dogaer (Georges), **66-67**, 77.
Donckers (F.), **66-67**, 161.
Donnay (Auguste), **66-67**, 247.
Dopp (Pierre-Herman), **61**, 10; **62**, 18; **63**, 13; **64**, 7; **65**, 9; **66-67**, 25.
Doresmieulx (Claude), **59**, p. 225, 3.
Doudelet (Charles), **61**, 61; **66-67**, 184.
Dousa (Janus), **63**, 52.
Draecx (Peeter), **62**, 27.
Draner. Voir/zie: Renard (Jules) dit Draner.
Droogmans (Jozef), **66-67**, 219.
Droz (Eugénie), **60**, 9; **61**, 11, 12; **63**, 55; **65**, 10.
Du Bois (Albert), **68-69**, 175.
Dubois (E.T.), **68-69**, 116.
Duchateau (A.), **64**, 71; **65**, 78.
Duclos-Weysen, **60**, 64.
Duesberg (Hilaire) O.S.B., **64**, 42.
Duetecum (Johannes a), **68-69**, 40.
Duetecum (Lucas a), **68-69**, 40.
Duflos, **64**, 26.
Dufour (Th.), **60**, 52.
Dugdale (William), **61**, 31.
Dugnoille (Jean), **62**, 57.
Dujardin (Jean), **66-67**, 90; **68-69**, 63.
Dulaurens (Henri-Joseph), **65**, 29.

Dumaitre (Paule), **65**, 89.
Dumas (Alexandre), **61**, 43; **66-67**, 87.
Dumont, **61**, 38.
Du Muy (Marie-Antoinette-Charlotte de Blanckart) comtesse, **65**, 35.
Du Muy-Blanckart (Félix), **65**, 35.
Duprat (Gabrielle), **63**, 38.
Du Puys (Baptiste), **59**, p. 215, 1.
Duquesne (François), **59**, p. 220, 3.
Durand (A.), **59**, p. 222, I.
Durantis (Gulielmus), **62**, 93.
Durkan (John), **62**, 89.
Du Tour le Jeusne (Henri). Voir/zie: Van den Keere de Jonge (Hendrik).
Duverger (E.), **68-69**, 11.
Du Vivier (Claude), **60**, 44.
Ebeling (H.J.), **63**, 37.
Ebrard (Luc), **66-67**, 65.
Echius (Jean), **63**, 52.
Eckert van Homberch (Hendrik), **62**, 72; **68-69**, 128.
Edelinck (Gerard), **64**, 26.
Egenolph (Chr.), **59**, p. 217, 4.
Eitzing (Michael von) baron, **62**, 77.
E.J., **66-67**, 212.
Elaut (Leo), **60**, 49; **61**, 57, 58; **62**, 90; **63**, 72; **64**, 72, 92; **65**, 79, 107; **68-69**, 145.
Elisabeth, koningin der Belgen, **68-69**, 205.
Élisabeth, reine des Belges, **68-69**, 205.
Elizabeth I, Queen of England, **62**, 33.
Elzevier (les), **63**, 48.
Elzevier (Louis), **63**, 52.
Engelbrecht (W.A.), **66-67**, 151.
Engelhart (Ben), **62**, 91; **65**, 12.
England (Nicholas), **59**, p. 215, 1.
Enschedé, **65**, 79.
Enzinas (Francisco de), **66-67**, 55.
Érasme. Voir/zie: Erasmus (Desiderius).
Érasme et la Belgique, *68-69*, 146.
Erasmus (Desiderius), **62**, 76; **63**, 27, 52, 84; **64**, 73, 95, 101: **65**, 100; **66-67**, 158, 201, 202; **68-69**, 29, 81, 131, 139, 146, 146bis, 147, 149, 209.
Erasmus en België, **68-69**, 146bis.
Erasmusdrukken uit de Universiteits-bibliotheek te Gent, **68-69**, 147.
Erckel (F.d'), **66-67**, 238.
Erèbe, **65**, 42.
Erffa (Hans Martin von), **64**, 27; **65**, 31.
Eriksson (Ruben), **65**, 110.
Ermens, **62**, 65.
Erné (B.H.), **66-67**, 237; **68-69**, 148.

Ernst, aartshertog van Oostenrijk, **68-69**, 166.
Ernst, archiduc d'Autriche, **68-69**, 166.
Escarpit (Roger), **65**, 11.
Esope. Voir/zie: Aesopus.
Estienne (Charles), **64**, 85.
Estienne (Henri), **59**, p. 216, 1, p. 217, 4; **63**, 48.
Estienne (Robert), **59**, p. 216, 1; **63**, 48, 68; **64**, 64, **65**, 51.
Fabiola, reine des Belges; koningin der Belgen. Vorr/zie: Mora y Aragon (Fabiola de).
Fabri (Jos.) S.J., **63**, 73; **64**, 61; **65**, 70; **66-67**, 148, 171.
Fabri da Lucca (Sisto), **63**, 27.
Faider-Feytmans (Germaine), **66-67**, 108, 122, 132.
Fairbank (Alfred), **65**, 12.
Falckenburgh (H.), **59**, p. 216, 1.
Farrenc (Aristide), **66-67**, 133.
Farrenc (Jeanne-Louise), **66-67**, 133.
Favolius (Hugo), **63**, 60.
Fayt (René), **64**, 60; **65**, 68; **66-67**, 143, 145, 146, 147; **68-69**, 87, 88, 115, 118.
Feenstra (R.), **62**, 108; **65**, 80.
Feller (François-Xavier de), **63**, 14.
Fernand (C.J.), **68-69**, 36.
Fernandes (Luis), **63**, 25.
Ferraris (Jozef de) comte, **68-69**, 154.
Ferreira de Assunçào (Guilherme J.), **66-67**, 172.
Fétis (Edouard-François-Louis), **60**, 35.
Fétis (François-Joseph), **61**, 52; **65**, 52; **66-67**, 115, 133.
Féval (Paul), **59**, p. 215, 4.
Feyens (Thomas). Voir/zie: Fienus (Thomas).

Fienus (Joannes), **68-69**, 145.
Fienus (Thomas) **66-67**, 217.
Fifty-five books printed before 1525 representing the works of England's first printers, **68-69**, 150.
Filips II, **60**, 32; **64**, 18; **65**, 22, 114; **66-67**, 157.
Flaubert (Gustave), **61**, 43.
Florin de Duikingberg (Henri), **66-67**, 113.
Floris (Corneille), **62**, 33.
Florkin (Marcel), **65**, 126.
Flory de Lille (François), **62**, 84.
Flory van Rijsel (François). Voir/zie: Flory de Lille (François).
Floury (Henri), **66-67**, 253.
Foissy (Antoine), **66-67**, 13.
Foncke (Robert), **66-67**, 26.
Fonderie (La) et Imprimerie Normale, **60**, 3.
Fontainas (Paul), **63**, 51.
Fontaine (Nicolas), **64**, 26.
Fontaine (P.J.), **61**, 38.
Foppens (Adriaan), **64**, 36.
Foppens (François), **60**, 56; **62**, 100.
Forgeur (Richard), **59**, p. 220, 1.
Fornari, **68-69**, 65.
Fortsas (J.-N.-A. de) comte. Voir/zie: Chalon (Renier).
Fortsas (The) Hoax, **61**, 44.
Foudriat (P.-L.), **60**, 3.
Fourdin (A.E.), **62**, 57.
Franceschini (Pietro), **64**, 99; **65**, 107; **68-69**, 200.
Francisca Clara van Sint-Lieven. Voir/zie: Françoise-Claire de Saint-Liévin.
Franciscis (Franciscus de), **64**, 72.
Franciscis (Jacobis de), **64**, 72.
Franckenberg (Jean-Henri de), **61**, 55.
François (Gilbert), **68-69**, 21.
François (Hercule), **59**, p. 215, 1.
Françoise-Claire de Saint-Liévin, **64**, 68.
Francqué (François-J.-Ferdinand de) baron, **68-69**, 89.
Frank (M.), **66-67**, 250.
Fratres domus horti viridis, **63**, 86.
Fratres Vitae Communis, **59**, p. 216, 2; **60**, 10; **62**, 65.
Frédéric (Anne-Marie), **65**, 105; **66-67**, 212, 216.
Freeman (E.J.), **65**, 66.
Frère-Orban (Hubert-Joseph-Walthère), **65**, 42.
Frères de la Vie Commune. Voir/zie: Fratres Vitae Communis.
Frick (Karl), **66-67**, 188.
Frigeis (Lazarus Hebraeus de), **65**, 108, 109.
Froben (Johann), **59**, p. 217, 4; **64**, 101; **68-69**, 209.
Froidcourt (Georges de), **63**, 14; **64**, 74.

Froidmont (Libert), **63**, 5, 6; **64**, 4, 5.
Fruytiers (Philip), **61**, 29.
Fulton (J.F.), **63**, 66.
Gachard (L.P.), **62**, 67.
Gaguin (Robert), **66-67**, 37.
Gailliaert (Johan), **63**, 32.
Gailliart (Willem), **61**, 80.
Galilée, **61**, 64.
Galle (Cornelis) de Oude, **61**, 29.
Galle (Filips), **59**, p. 219, 2, p. 226, 3; **62**, 36; **66-67**, 148.
Galle (Théodore), **66-67**, 148.
Gambaert-Mortier (R.), **64**, 33.
Gambart, **64**, 33.
Gando (les), **60**, 3.
Gansfort (Wessel), **66-67**, 38.
Gantois (J.M.), **68-69**, 82.
Garamond (Claude), **60**, 13; **65**, 24, 25; **66-67**, 258.
Garcia da Orta. Voir/zie: Orta (Garcia de).
Garnier (Pierre), **66-67**, 80.
Garrut (Joseph M.), **65**, 81.
Gasnault (Pierre), **65**, 18.
Gassen (Pierre), **59**, p. 217, 3.
Gasser (Achilles), **64**, 86.
Gast (Johannes), **64**, 63.
Gastoldi (G.G.), **61**, 65.
Gaus (Helmut), **66-67**, 86, 87; **68-69**, 64.
Gautier (Théophile), **61**, 43.
Geck (Elisabeth), **66-67**, 27.
Geestelijk (*Het*) *liedboek in de Zuidelijke*

Nederlanden in de eerste helft van de XVIIe eeuw, **66-67**, 173.
Geldhof (Jozef), **65**, 13.
Geminus (Thomas), **62**, 33; **65**, 124.
Gemma (Cornelius), **68-69**, 187.
Gemma Frisius, **68-69**, 151.
Genard (Pieter), **66-67**, 135.
Gericke (Helmuth), **66-67**, 234.
Gérin (Paul), **60**, 27.
Gerits (T.J.) O. Praem., **63**, 50; **68-69**, 151.
Gerlo (Aloïs), **61**, 75; **64**, 75; **65**, 82; **66-67**, 174, 175; **68-69**, 12, 13.
Gerson (Jean), **59**, p. 216, 2.
Gevaert (F.A.), **66-67**, 115.
Gevers (Marie), **65**, 90; **66-67**, 183.
Gezelle (Guido), **64**, 93.
Gheeraerts (Marcus), **68-69**, 47.
Ghelderode (Michel de), **62**, 94; **64**, 79; **68-69**, 158.
Ghellinck-Vaernewyck (Xavier de) chevalier, **59**, p. 223, 3; **60**, 38; **62**, 58; **63**, 51; **64**, 43; **66-67**, 113; **68-69**, 83, 89.
Ghijselijns (Adriaan), **59**, p. 216, 2.
Ghim, **68-69**, 176.
Gibbs (G.C.), **64**, 38, 39, 41.
Giey (François-Pierre-Joseph de) baron, **64**, 43.
Gillet (Marcel), **65**, 40.
Gillo (P.), **59**, p. 222, 1.
Gilmont (Jean-François), **66-67**, 104; **68-69**, 129, 152.
Gilmont (Martine), **66-67**, 104.
Gimblet, gebroeders, **66-67**, 152, 244; **68-69**, 28.
Gimblet (P.), **59**, p. 230, 2.
Gimblet (Ph.), **59**, p. 230, 2.
Giornata celebrativa del IV centenario della morte di Andrea Vesalio, **65**, 83.
Giselinus (Victor), **59**, p. 230, 3.
Giraldo (O.), **68-69**, 153.
Giustiniani (V.R.), **62**, 92.
Glorieux (Geneviève), **68-69**, 95, 95bis, 129.
Gobbers (W.), **66-67**, 28.
Godard (J.), **65**, 46.
Godechot (Jacques), **66-67**, 83.
Godenne (Willy), **64**, 44; **65**, 33; **66-67**, 73.
Godin (Henri), **66-67**, 17.
Goemaere (Henri), **64**, 93.
Goeminne (J.), **68-69**, 154.
Goër de Herve (de) barons, **68-69**, 83.
Goethals (Felix Victor), **66-67**, 125.
Goethals-Vercruysse (Jacob), **59**, p. 224, 2; **62**, 55, 59, 67, 107.
Goethals-Vercruysse (J.) (1759-1838) te Kortrijk herdacht, **62**, 59.
Goff (Frederick R.), **62**, 93; **65**, 84.

Goltzius (Hubertus), **59**, p. 229, 1; **60**, 16; **68-69**, 15, 42.
Gombert (Marguerite), **65**, 127.
Gongora (Luis de), **60**, 56.
Gonthier (André), **59**, p. 221, 3.
Gonzaga (Francesco), **61**, 71.
Goole (Francis), **65**, 55.
Goossens (A.), **61**, 72bis.
Goovaerts (Alphonse), **63**, 15; **65**, 14.
Gorlaeus (Abraham), **59**, p. 229, 1.
Gosselin (Charles), **66-67**, 254.
Gossin (Jean), **63**, 19.
Gotovitch (José), **66-67**, 90; **68-69**, 63.
Goulart (Simon), **60**, 9.
Gozlan (Léon), **66-67**, 87.
Graet (Augustinus), **64**, 68.
Graet (Maximiliaan), **64**, 36; **66-67,** 33, 33bis.
Grafisch (Het) werk van Jozef Cantré, **59**, p. 220, 2.
Gramaye (J.B.), **68-69**, 189.
Grandmont-Donders (L.), **64**, 96.
Granjon (Robert), **60**, 13; **62**, 12; **66-67**, 259; **68-69**, 217.
Grant (W. Leonard), **65**, 85.
Granvelle (Antoine Perrenot de) cardinal, **59**, p. 216, 1, p. 219, 1; **60**, 34; **62**, 11, 28; **64**, 90, 91.
Grapheus (Cornelius), **60**, 49.
Grapheus (Jan), **59**, p. 231, 1.
Graul (Jan), **66-67**, 219.
Grauwels (J.), **66-67**, 88.
Gravius (Bartholomeus), **65**, 20; **66-67,** 50.

Gravius (Henri), **62**, 81.
Greg (Michel), **68-69**, 43bis.
Grégoir (E.), **66-67**, 115.
Gregorius I, papa, **66-67**, 33, 33bis.
Gregorius XIII, papa, **66-67**, 259.
Greuze (J.), **68-69**, 61.
Grévin (Jacques), **62**, 90; **64**, 64.
Grisay (Auguste), **61**, 59, 60; **62**, 94, 95; **63**, 74, 75, 76; **64**, 76, 77, 78, 79; **65**, 86, 87, 88; **66-67**, 176, 177, 178, 179; **68-69**, 155, 156, 157, 158, 159, 160.
Grmek (M.D.), **64**, 99.
Groeneveld (Ed. G.), **68-69**, 63.
Grolier (Jean), **64**, 42.
Gropretius (Robertus), **61**, 57.
Grospré (Robert de). Voir/zie: Gropretius (Robertus).
Grotius (Hugo), **65**, 85.
Groult (P.), **66-67**, 212.
Grunhard (Nathalie), **66-67**, 104.
Guerra (Francisco), **66-67**, 180; **68-69**, 161.
Guicciardini (Ludovico), **59**, p. 215, 3; **62**, 20; **66-67**, 235.
Guidetti (Giovanni), **66-67**, 259.
Guiette (Robert), **62**, 104.
Guigard (J.), **61**, 37.
Guillaume I, roi des Pays-Bas, **66-67**, 21.
Guillaume d'Orange, **64**, 90.
Guiot (Franchois). Voir/zie: Guyot (François).
Guislain (André), **60**, 50.
Gummarus, sanctus, **66-67**, 67.
Gutenberg, **59**, p. 232, 1; **61**, 42.
Guyot (François), **60**, 13; **61**, 16; **64**, 21; **68-69**, 6.
Gymnick (Jan). Voir/zie: Gymnicus (Joannes).
Gymnicus (Joannes), **59**, p. 216, 1, p. 231, 1; **61**, 75; **65**, 21; **68-69**, 22.
Gymnicus (Severijn), **68-69**, 22.
Hack (Bertold), **66-67**, 14, 40.
Hahn (André), **65**, 89.
Hakluyt (Richard), **66-67**, 63.
Halkin (Léon-E.), **67-68**, 158; **68-69**, 149.
Haller von Hallerstein (Benedictus) O. Cist., **59**, p. 225, 2.
Hamarneh (Sami), **68-69**, 113.
Hamon (Pierre), **64**, 64.
Hanicq (Petrus-Josephus), **66-67**, 26.
Hannick (François), **66-67**, 89.
Hannick (Pierre), **66-67**, 89.
Hannon (Théo), **65**, 29.
Hanquet (Pierre), **59**, p. 223, 3.
Hanse (Joseph), **59**, p. 227, 2; **62**, 104; **66-67**, 17; **68-69**, 115.
Hansen (Constant J.), **66-67**, 135.

Hanska (Mme), **60**, 14; **61**, 43.
Hariot (R.). Voir/zie: Harriot (Thomas).
Harriot (Thomas), **66-67**, 63.
Harrison (Luke), **59**, p. 215, 1.
Haselberg von Reichenau (Johan), **60**, 54.
Haulleville (Prosper de) baron, **65**, 42.
Haulotte (R.), **63**, 87; **64**, 105; **68-69**, 190.
Haultin (Pierre), **60**, 13; **64**, 51.
Hauzeur (Matthias), **60**, 41.
Haveskercke (Louis-Joseph de) baron, **66-67**, 113.
Heartz (Daniel), **66-67**, 29.
Heere (L.) O.S.C., **62**, 60.
Heeren (Jac. J.M.), **63**, 16; **64**, 8.
Heeroma (K.), **65**, 96.
Heinsius (Daniel), **66-67**, 171.
Heitjan (Isabel), **64**, 9.
Hélin (Etienne), **62**, 96.
Hélin (Maurice), **59**, p. 214, 2.
Hellens (Franz), **59**, p. 229, 3; **61**, 59, 60; **66-67**, 179.
Hellin (Emmanuel-Auguste), **66-67**, 113.
Hellinga (Wytze Gs.), **60**, 51, 56; **62**, 19, 19bis; **63**, 17, 18, 19; **66-67**, 30, 31, 32, 181; **68-69**, 14, 162, 188.
Hellinga-Querido (Lotte), **60**, 51; **63**, 17, 19; **66-67**, 32, 181; **68-69**, 14, 162.
Helmer (G.J.), **66-67**, 182; **68-69**, 163.
Helstanus (Henricus), **68-69**, 141.
Helvetius (Claude-Andrien), **64**, 74.
Hemelsoet (J.D.B.), **65**, 28.
Hemptinne (Raoul de) comtesse, **66-67**, 113.

Hemricourt de Grunne (Renée de) comtesse, **68-69**, 89.
Hendrickx (J.P.), **66-67**, 100; **68-69**, 73.
Hendricsen (H.), **60**, 62.
Hendrik III van Nassau, **64**, 114.
Hendriks (W.Th.M.), **68-69**, 42.
Hennequin de Villermont (Charles) comte, **60**, 38.
Henra (David), **68-69**, 141.
Henri III de Nassau, **64**, 114.
Henricx (Jacques), **61**, 7.
Henriques (Manuel), **63**, 25.
Hentenius (Jean), **62**, 22.
H.E.P., **66-67**, 14.
Herbillon (Jules), **68-69**, 90.
Herdies (H.), **60**, 24.
Herford (John), **60**, 40.
Herincx (Willem) O.F.M., **68-69**, 165.
Hermans (Georges), **61**, 61, 62, 63; **62**, 97, 97bis; **63**, 77; **64**, 80; **65**, 90; **66-67**, 183, 184, 185, 255; **68-69**, 164, 210, 211, 212.
Hermans (J.), **61**, 72bis.
Herminjard (A.L.), **60**, 52.
Herreyns, **62**, 67.
Herrlinger (Robert), **64**, 81; **65**, 83.
Hetzel (Jules), **59**, p. 215, 4; **60**, 7.
Heuterus (Pontus), **62**, 22; **63**, 82; **65**, 116; **68-69**, 142.
Hexter (J.H.), **66-67**, 164.
Heyndricx (Hendrick), **68-69**, 145.
Hillen van Hoochstraten (Michiel), **64**, 109, 114; **65**, 15, 63; **66-67**, 186.
Hintzsche (E.), **68-69**, 113.
Hirsch (Rudolf), **63**, 53; **68-69**, 12.
Hirschberg (Lydia), **66-67**, 216.
Hislaire (Jeanne), **66-67**, 89.
Hoc (Marcel), **61**, 55; **63**, 78; **68-69**, 91.
Hocsem (Jean de), **65**, 80.
Hofstadius (Adriaan), **66-67**, 167.
Hogenberg (Frans), **65**, 43; **66-67**, 151.
Hogenberg (Franz), **62**, 33, 77.
Holbein (Hans), **68-69**, 209.
Holborn (Annemarie), **64**, 73.
Holborn (Hajo), **64**, 73.
Hollar (Wenceslaus), **61**, 31.
Holtrop (J.W.), **66-67**, 32.
Hommage à Auguste Lambiotte, **66-67**, 114.
Hommel (Luc), **59**, p. 214, 2.
Hondius (Jodocus), **61**, 73; **68-69**, 169.
Hoosterlinc (Livinus), **63**, 65.
Hopfer (Daniel), **66-67**, 227.

Horn (Max), **63**, 48.
Horodisch (Abraham), **65**, 6, 93; **66-67**, 66.
Hosdey (Henri), **63**, 54.
Hoste (H.), **64**, 108.
Houbaert (Archangelus) O.F.M., **68-69**, 92, 165.
Houthem (Libert), **66-67**, 215; **68-69**, 183.
Houwaert (Jan Baptist), **60**, 43; **65**, 120; **66-67**, 239.
Houzeau de Lehaie (Jean-August-Hippolyte), **61**, 72bis.
Hoven (René), **66-67**, 186; **68-69**; 149.
Hoyois (Em.), **61**, 44.
Hoyois (Henri-Joseph), **66-67**, 46.
Hoyoux (Jean), **61**, 64; **63**, 3; **64**, 45; **65**, 125; **66-67**, 7, 243; **68-69**, 5, 21, 149.
Hubaux (Jean), **68-69**, 21.
Hucquels (Peeter), **66-67**, 23.
Hugo (Hermannus) S.J., **66-67**, 155.
Hugo (Valentine), **61**, 61.
Hugo (Victor), **62**, 10; **65**, 29.
Hugonet (Pierre), **64**, 36.
Hullegaerde (Martinus), **62**, 100.
Hulsius (Laevinus), **59**, p. 229, 1.
Hummelen (W.M.H.), **66-67**, 237.
Hutsens (Isabella), **65**, 28; **66-67**, 166.
Huyghebaert (N.) O.S.B., **68-69**, 86.
Huys (Bernard), **64**, 51; **65**, 52; **66-67**, 33. 33bis, 115, 116; **68-69**, 93, 166.
Huys (Victor), **65**, 13.
Huysmans (J.-K.), **63**, 88.
Hyatt King (A.), **61**, 65.
Iansen (S.A.P.J.H.), **66-67**, 237.
Inauguration of the Albert I Royal Library, **68-69**, 94.
*Inauguration de la Bibliothèque royale Albert Ier*, **68-69**, 95.
Indestege (Elly). Voir/zie: Cockx-Indestege (Elly).

Indestege (Luc), **60**, 11; **61**, 33, 34, 35; **62**, 40; **64**, 29, 30, 82; **65**, 34; **66-67**, 74, 173; **68-69**, 51, 52, 53.
Inleiding tot het Belgisch stripverhaal, **68-69**, 43.
Introduction à la bande dessinée belge, **68-69**, 43bis.
Inventaire de la presse clandestine (1940-1944) conservée en Belgique, **66-67**, 90.
Inventaris van de sluikpers (1940-1944) in België bewaard, **66-67**, 90.
Inwijding van de Koninklijke Bibliotheek Albert I, **68-69**, 95bis.
Irigoin (Jean), **66-67**, 75.
Isaac (Marie-Thérèse), **68-69**, 81.
Isabella van Oostenrijk, **68-69**, 166.
Isabelle d'Autriche, **68-69**, 166.
Ischyrius (Chr.), **62**, 71.
Itard (Jean), **66-67**, 233, 234.
Jacobs (E.-A.), **59**, p. 221, 4.
Jacobsen (Th.), **59**, p. 231, 1.
Jacops, **62**, 70.
Jacques le Sincère. Voir/zie: Chevalier (André) dit Jacques le Sincère.
Jacquot (Jean), **63**, 94; **64**, 113.
Jadot (Jean), **60**, 21, 22; **61**, 36, 37, 67; **62**, 98; **64**, 83; **65**, 35; **66-67**, 76, 187; **68-69**, 167, 167bis.
Jammes (A.), **59**, p. 217, 1.
Janequin (Clément), **60**, 57.
Jansenius (Cornelius), **60**, 42; **63**, 5, 6, 52, 89; **64**, 4, 5.
Janssen (Paulus), **65**, 119.
Janssens (Herman) **68-69**, 133.
Janssens (Prud.) C.Ss.R., **62**, 20.
Janssens-Aerts (C), **62**, 99; **64**, 84.
Janssonius (Johannes), **68-69**, 169.
Jansz. van Woerden (H.), **59**, p. 227, 4.
Jarry (Pierre), **66-67**, 13.
Jdanov (D.A.), **65**, 91.
Jeghers (Christiaen), **66-67**, 26.
Jeghers (Peeter), **66-67**, 26.
Jennes (J.) C.I.C.M., **68-69**, 44.
Joanna, zuster. Voir/zie: Moerentorf (Joanna).
Joannes Evangelista van 's Hertogenbosch, **62**, 100.
Jodogne (Pierre), **64**, 87; **65**, 94; **66-67**, 144; **68-69**, 115.
Johannes de Ketham, **63**, 62.
Johannes Ruusbroec, sanctus, **59**, p. 216, 2; **60**, 39.
Johnson (A.F.), **66-67**, 230.
Jolliffe (J.W.), **66-67**, 14; **68-69**, 108, 129.
Joly (René), **66-67**, 17, 256; **68-69**, 213.
Jongkees (J.H.), **63**, 20.
Jordan (Claude) dit de Colombier, **62**, 43.
Joseph II, **62**, 45.

Josten (C.H.), **65**, 92; **66-67**, 188.
Joye (George), **62**, 71.
Joye (Jan), **68-69**, 24.
Jozef II, **62**, 45.
Junius (Hadrianus), **64**, 27.
Jurriaanse (M.W.), **66-67**, 77.
J.V., **66-67**, 90.
Kaerius (Pieter), **66-67**, 56.
Kaiser (Bruno), **64**, 51.
Kamitus, **60**, 51.
Kampschreur (Leonardus), **62**, 100.
Karel V, **60**, 54; **61**, 34, 79; **62**, 112; **64**, 111, 114; **68-69**, 40.
Karel de Stoute, **63**, 19.
Karel van Gelder, **65**, 16.
Karl V. Voir: Charles-Quint. Zie: Karel V.
Karstaedt (Georg), **66-67**, 33, 33bis.
Kats (Jacob), **59**, p. 222, 1.
Kaufmann (Karl Leopold), **63**, 41, 42; **64**, 34.
Kaunitz (Wenceslas-Antoine de) prince, **60**, 21.
Keersmaekers (August), **60**, 43; **66-67**, 198; **68-69**, 168.
Kegeleers (Robert), **66-67**, 189.
Keller (A.G.), **66-67**, 121.
Kellett (C.E.), **64**, 85.
Kempen (Gottfried von), **59**, p. 217, 4.
Kervyn de Volkaersbeke (Philippe) jonkheer, **66-67**, 113.
Ketham. Voir/zie: Johannes de Ketham.
Kiliaan (Cornelius), **68-69**, 127.
Kingdon (Robert M.), **60**, 12; **62**, 13; **63**, 21; **66-67**, 2, 174.

Kirmse (R.), **62**, 73.
Kistemaeckers (Henry), **60**, 67; **65**, 29.
Klinkenberg (Jean-Marie), **68-69**, 115.
Kloeke (G.G.), **61**, 68.
Knaus (Hermann), **63**, 55.
Knippenberg (W.H.T.), **63**, 37.
Koek (Paul de), **66-67**, 87.
Koeck van Aelst (Pieter). Voir/zie: Coecke van Aelst (Pieter).
Koeman (Cornelis), **63**, 22; **68-69**, 169.
Koninklijke Bibliotheek. Liber memorialis 1559-1969, **68-69**, 77bis.
Kossmann (E.), **63**, 22.
Kossmann (F.), **65**, 96.
Kossmann (J.), **63**, 22.
Krains (Hubert), *1862-1934,* **59**, p. 228, 1.
Kret (A.), **68-69**, 113.
Kristeller (P.O.), **63**, 52.
Kronenberg (Maria E.), **59**, p. 217, 2, p. 223, 4; **60**, 52, 53, 54, 55; **61**, 12, 13, 30; **63**, 55, 64, 79, 86; **64**, 65; **65**; 15, 16; **66-67**, 32, 190, 191, 207, 212, 230; **68-69**, 170.
Kroniek van het Bibliotheekwezen, **68-69**, 79.
Kruitwagen (Bonaventura) O.F.M., **66-67**, 38.
Kruyskamp (C.), **61**, 69; **63**, 81; **65**, 31.
Kühn (Christian Balthasar), **64**, 86.
Kuijper Fzn. (D.), **66-67**, 237.
Kunel (Maurice), **62**, 34, 35; **65**, 29, 30; **68-69**, 45.
Kuypers (Julien), **59**, p. 222, 1; **68-69**, 185.
Labarre (Albert), **64**, 95; **66-67**, 1; **68-69**, 12, 80, 129, 183.
Lacroix, **62**, 30.
Lacroix (Albert), **62**, 8.
La Croix (Jacques-Henry de), **68-69**, 83.
Laet (Jaspar), **59**, p. 217, 2.
La Fontaine (Henri), **62**, 68; **63**, 57.
La Fontaine (Jean de), **66-67**, 13.
La Fontaine Verwey (Herman de), **60**, 46, 56; **61**, 14; **62**, 19, 19bis; **63**, 81; **64**, 10; **66-67**, 30, 192; **68-69**, 15.
Lagas (R.), **66-67**, 34.
La Marche (Olivier de), **60**, 61.
Lamartine (Alphonse de), **61**, 10; **62**, 18; **63**, 13; **64**, 7, 26; **65**, 9; **66-67**, 25.
Lambermont (Auguste) baron, **61**, 41.
Lambert (Jules), **60**, 32; **68-69**, 85, 90.
Lamberts (Emiel), **68-69**, 65.
Lambertus (Jodocus). Voir/zie: Lambrecht (Joos).
Lambin-Mathée, **60**, 64.
Lambin-Verwaerde, **60**, 64.
Lambiotte (Auguste), **66-67**, 114.
Lambrecht (Joos), **60**, 13; **61**, 57; **65**, 21; **66-67**, 28; **68-69**, 139.

Lambrette (Denise), **68-69**, 66.
Lamort, **66-67**, 80.
La Motte (Pierre). Voir/zie: Cloquemin (Loys).
La Motte (Remy de), **68-69**, 6.
Lancier (Cl.-F. de), **61**, 56.
Landwehr (John), **63**, 80, 81; **65**, 93; **66-67**, 194, 195.
Lang (Hans-Otto), **68-69**, 21.
Langlois (Pierre), **68-69**, 117.
Laon (Jean de), **60**, 9.
Lapeyre (Henri), **62**, 21.
La Ramée (Jean de). Voir/zie: Van der Meyen (Jan).
La Rivière (Jacobus de), **60**, 16.
La Rocque (C), **66-67**, 76.
La Romaine (Gaspar de). Voir/zie: Rigaud (Benoît).
La Serna Santander (Charles-Antoine de), **59**, p. 222, 3; **60**, 19; **66-67**, 126.
Laso (P.), **60**, 61.
Latomus (Bartholomaeus), **63**, 60; **64**, 60; **65**, 69, 70; **66-67**, 147, 148, 197.
Latomus (Jean), **63**, 52.
La Tour d'Auvergne (les), **66-67**, 13.
Lauf (Emile), **65**, 82; **66-67**, 174.
Laureilhe (Marie-Thérèse), **63**, 25.
Laurinus (Marcus), **68-69**, 15.
Lauwers (Philippe), **65**, 44.
Lavachery (Henri), **66-67**, 248.
Lawalrée (André), **61**, 72, 72bis; **63**, 38.
Lazarillo (El) de Tormes, **59**, p. 228, 2.
Le Bé (Guillaume I), **60**, 13.
Lebeer (Louis), **59**, p. 220, 2; **64**, 16, 16bis; **68-69**, 21, 48.
Lebègue (Alphonse), **60**, 14.

Lebrun (Pierre), **60**, 29; **62**, 45, 46.
Lechter (Melchior), **65**, 98; **66-67**, 199.
Leclercq (Toussaint), **59**, p. 225, 3.
L'Écluse (Charles de). Voir/zie: Clusius (Carolus).
Le Cresme (Richard), **68-69**, 6.
Leeu (Claes), **60**, 51; **68-69**, 124.
Leeu (Gerard), **59**, p. 230, 1, p. 232, 1; **60**, 51; **61**, 18; **62**, 65; **63**, 17; **66-67**, 181, 227.
Lefebvre (Gustave), **62**, 34, 35.
Lefèvre (Marc), **62**, 22; **63**, 23, 82; **65**, 66, 67; **66-67**, 145.
Lefèvre (Placide) O. Praem., **60**, 33; **63**, 50; **64**, 46; **68-69**, 171.
Le Fèvre (Raoul), **68-69**, 150.
Le Fèvre de la Boderie (Guy), **66-67**, 229; **68-69**, 187.
Le Grelle (Daniel), **68-69**, 83.
Legros (Elisée), **63**, 42; **64**, 34; **68-69**, 67.
Leibowitz (J.O.), **64**, 86.
Leite de Faria (Francisco), **66-67**, 212.
Lejeune (Rita), **68-69**, 100.
Leleu (Jean). Voir/zie: Lupi (Johannes).
Leleux (Fernand), **68-69**, 96.
Le Long (Isaac), **66-67**, 231.
Lemaire (Claudine), **65**, 39; **68-69**, 16, 16bis.
Lemaire de Belges (Jean), **64**, 87, 94.
Le Maistre de Sacy (Isaac). Voir/zie: Sacy (Isaac le Maistre de).
Lemarié (François), **63**, 14.
Lemmens (F.), **68-69**, 17.
Lemonnier (Camille), **60**, 67.
L'Empereur (Martin). Voir/zie: De Keyser (Maarten).
Lenger (Marie-Thérèse), **62**, 101; **63**, 60; **64**, 60, 61, 62; **65**, 69, 70, 71, 95; **66-67**, 104, 107, 144, 147, 148, 196, 197, 216; **68-69**, 78, 80.
Lenselink (S.J.), **59**, p. 228, 3.
Leocadia, sancta, **64**, 61.
Léonard (Henri), **62**, 37.
Leopold I, koning der Belgen, **61**, 38; **62**, 8; **63**, 4.
Léopold I, roi des Belges, **61**, 38; **62**, 8; **63**, 4.
Le Paige (C), **60**, 62.
Le Petit (Pierre), **64**, 26.
Lepkofleer (Joseph), **68-69**, 21.
Leplat (Jan Baptista), **66-67**, 26.
Lernutius (Janus), **59**, p. 230, 3.
Leroy (Maurice), **68-69**, 97.
Le Royer (Jean), **64**, 64.
Lesky (Erna), **66-67**, 243.
Lesteens (Guilliaem), **62**, 99.
Lesure (François), **60**, 57; **64**, 51; **65**, 52.
Le Sylvain. Voir/zie: Vanden Bussche (A.) dit le Sylvain.

Le Tellier (J.H.), **63**, 36.
Lettersnijder (Henric Pieterssoen), **66-67**, 57.
Lettersnijder (Jan), **64**, 23.
Leuze (Nicolas de), **62**, 71.
Leys (Hendrik), **68-69**, 17.
Librairie (La) belge, **59**, p. 214, 2.
Liebaers (Herman), **61**, 47bis, 55; **63**, 60; **65**, 126; **66-67**, 114; **68-69**, 98.
Liebaut (H.), **68-69**, 68.
Liefrinck (Hans), **62**, 33; **63**, 36; **66-67**, 64.
Lievens (Robrecht), **63**, 83; **64**, 88; **65**, 96; **66-67**, 198; **68-69**, 177.
Lijst van de aan Belgische Universiteiten voorgelegde licentiaatsverhandelingen en doctorale dissertaties op het gebied van de Nederlandse literatuurgeschiedenis ... **65**, 97.
Limburg Stirum (Evrard de) comte, **62**, 58.
Limburg Stirum (Evrard de) comtesse, née S.A.R. la princesse Hélène de France, **62**, 58.
Limburg Stirum (Thierry de) comte, **66-67**, 113.
Limon (Remacle-Victor de), **62**, 58.
Li Muisis (Gilles), **62**, 67.
Lindeboom (G.A.), **64**, 89, 90, 91, 92.
Linden (J.), **61**, 72bis.
Lipse (Juste). Voir/zie: Lipsius (Justus).
Lipsius (Justus), **60**, 65; **64**, 75; **66-67**, 175; **68-69**, 10, 12, 13, 21.

Lissens (R.F.), **64**, 93; **66-67**, 84, 85; **68-69**, 61.
Livius (Titus), **59**, p. 231, 1; **61**, 75.
Livre (Le) scolaire au temps d'Érasme et des humanistes, **68-69**, 149.
Livres anciens des Pays-Bas, **60**, 59bis; **64**, 100bis.
Llaguno (Eugenio), **68-69**, 161.
L'Obel (Mathias de), **61**, 72bis.
Loe (Jehan). Voir/zie: Van der Loe (Jan).
Loëus (Joannes), **68-69**, 143.
Loff (Maria Isabel), **68-69**, 18.
Lomeier (Johannes), **62**, 63; **63**, 53.
Loosen (L.) S.J., **62**, 102, 103; **64**, 94.
Lory (Jacques), **62**, 41; **64**, 35; **65**, 40.
Losij (Ludovicus), **66-67**, 21.
Louis XV, roi de France, **66-67**, 13.
Louis (A.), **63**, 71; **64**, 67; **65**, 53; **66-67**, 117; **68-69**, 143, 144.
Lourdaux (Willem), **66-67**, 118, 119; **68-69**, 181.
L'Oyselet, **66-67**, 150.
Lubin (Georges), **66-67**, 17.
Ludolphus de Saxonia, **59**, p. 232, 1.
Lupi (Johannes), **66-67**, 202.
Lutgardis, sancta, **66-67**, 160.
Luther (Martin), **60**, 63; **63**, 53; **65**, 15; **68-69**, 170, 203.
Luykx (Theo), **64**, 36; **65**, 41; **66-67**, 91; **68-69**, 69.
Luzac (Elie), **68-69**, 214.
L.V., **66-67**, 141.
Mabille de Poncheville (André), **64**, 26.
Machiels (Jérome), **68-69**, 147.
McKerrow (Ronald B.), **66-67**, 30.
MacMahon (Dorothy), **66-67**, 252.
Macours (F.), **62**, 62.
Macphail (Ian), **66-67**, 188.
Madrigal (P.), **60**, 61.
Madrutz (les), **60**, 19.
Madruzzo (les). Voir/zie: Madrutz (les).
Maervoet (Willy), **68-69**, 71.
Maes (Bernardijn), **62**, 100; **66-67**, 166.
Maes (Bernardijn) weduwe, **66-67**, 166.
Maes (Herman), **66-67**, 92.
Maes (J.), **68-69**, 172.
Maes-Dubois (R.), **65**, 54.
Maeterlinck (Maurice), **61**, 61, 62, 63; **62**, 97, 97bis, 104; **63**, 77; **64**, 80; **65**, 98; **66-67**, 184, 185, 199.
Maeterlinck (Maurice), *1862-1962,* **62**, 104.
Maffei (Giampietro), **66-67**, 222.
Magninus, **63**, 72.
Mahusius (Jan), **65**, 76.

Maillart (Petrus), **66-67**, 182.
Maior, **59**, p. 217, 4.
Maire (Abraham), **66-67**, 150.
Maire (Antoine), **59**, p. 215, 1.
Maître de Marie de Bourgogne. Voir/zie: Bening (Sander).
Maître du Livre d'heures de Dresde, **61**, 28
Major (Carolus), **64**, 53.
Mak (J.J.), **59**, p. 227, 1; **65**, 99; **66-67**, 200, 237; **68-69**, 121.
Makeblijde (Lodewijk), **64**, 97.
Malbranke (C), **66-67**, 145, 146.
Malclès (Louise-Noëlle), **59**, p. 225, 3.
Mallet-Joris (Françoise), **66-67**, 176.
Malou (Jules), **65**, 42.
Malpas (Rembert de), **62**, 11.
Mandeville (Jehan de), **61**, 69.
Manilius (Ghileyn), **64**, 15; **65**, 118, 128.
Mansion (Colard), **60**, 16, 18; **61**, 28; **63**, 19; **66-67**, 18, 106, 164, 237.
Mantou (R.), **68-69**, 173.
Manutius (Aldus), **59**, p. 216, 1; **64**, 101; **66-67**, 27, 258.
Manutius (Aldus II), **66-67**, 258.
Manutius (les), **63**, 48.
Manutius (Paulus), **59**, p. 216, 1; **60**, 12; **66-67**, 258.
Marcantius (Joannes), **59**, p. 230, 3.
Marceau (Félicien), **68-69**, 164.
Marchal (François-Joseph-Ferdinand) chevalier, **60**, 35; **66-67**, 127.
Marchant et d'Ansembourg (Lambert de) comte, **59**, p. 223, 3.
Marcolini (Francesco), **68-69**, 161.
Mardin (Mozes), **61**, 78.
Maréchal, l'Aîné, **61**, 38.
Margaretha van Oostenrijk, **64**, 87.

Margolin (Jean-Claude), **63**, 84; **64**, 95; **65**, 100; **66-67**, 174, 201, 202.
Marguerite d'Autriche, **64**, 87.
Maria of Hungary. Voir: Marie de Hongrie. Zie: Maria van Hongarije.
Maria van Hongarije, **60**, 54; **62**, 112.
Maria-Louisa, koningin der Belgen, **61**, 38.
Maria-Theresia, **66-67**, 26; **68-69**, 154.
Marie de Hongrie, **60**, 54; **62**, 112.
Marie-Louise, reine des Belges, **61**, 38.
Marie-Thérèse, **66-67**, 26; **68-69**, 154.
Marix-Spire (Thérèse), **68-69**, 9.
Marlier (Georges), **68-69**, 19, 20.
Marnix de Sainte Aldegonde (Philippe de), **68-69**, 21.
Marselaer d'Arschot (François), **64**, 55.
Martens (Dirk), **60**, 49, 60; **61**, 18; **62**, 20, 65; **63**, 29; **66-67**, 191, 206; **68-69**, 139, 146, 146bis.
Martens (Frida), **66-67**, 93; **68-69**, 71.
Martialis (Marcus Valerius), **65**, 81.
Martin (Margery), **61**, 31.
Martin (Mathieu), **60**, 44.
Martinez (M.), **63**, 68.
Marx (J.), **68-69**, 214.
Masius, **68-69**, 171.
Masius (Andreas), **61**, 78; **63**, 20.
Masius (Johannes), **63**, 89.
Masquillier (Ildephonse-Louis), **61**, 38; **66-67**, 72.
Massillon (Hugo), **61**, 77.
Matagne (Robert), **59**, p. 223, 3.
Mathijsen (Antonius), **64**, 96.
Mauquoy-Hendrickx (Marie), **59**, p. 220, 2; **66-67**, 203.
Maximilianus (P.) O.F.M. Cap., **64**, 97.
Maximilien II - Emmanuel de Bavière, **61**, 37.
Maximilien III-Joseph de Bavière, **61**, 37.
May (Margaret I.), **63**, 93.
Mazochius (Jac.), **60**, 55.
Medailleurs en numismaten van de Renaissance in de Nederlanden, **59**, p. 229, 1.
Medailleurs et numismates de la Renaissance aux Pays-Bas, **59**, p. 229, 1.
Mees (L.) O.F.M., **61**, 70; **65**, 101; **68-69**, 99, 129.
Meissner (Ute), **66-67**, 34.
Melis (K.), **60**, 13; **61**, 16.
Mellema (Elcius), **63**, 67.
Memling (Hans), **66-67**, 68.
Mendes (Francisco), **63**, 25.
Mendoza (Diego de), **65**, 81.
Mendoza (Mencia de), **64**, 114.
Menguy (Claude), **66-67**, 204.

Mennher de Kempten (Valentin), **63**, 87; **68-69**, 136.
Mensink (B.A.), **66-67**, 182.
Mercator (Gerard), **59**, p. 217, 4; **61**, 53; **62**, 26, 31, 73, 79, 87, 88, 88bis, 91; **64**, 17; **65**, 12; **68-69**, 21, 169, 176.
Mermans (Arnold), **66-67**, 167.
Mérode (Alexandre de) prince, **68-69**, 83.
Mertens (L.J.), **68-69**, 135.
M.E.S., **63**, 66.
Messens (Rudy), **68-69**, 70.
Mettine (André-Joseph de) vicomte, **68-69**, 83.
Meunier (Hugo), **65**, 51.
Meunier (Joseph), **60**, 58.
Meyer (Jan), **59**, p. 230, 2.
Meyssens (Jean), **61**, 31.
Michaux (Henri), **68-69**, 156, 160.
Michel (Albin) éditions, **61**, 59.
Michel (J.B.), **60**, 19.
Michels (L.C.), **66-67**, 218.
Michiels (Alexandre), **65**, 41.
Miel (Jean), **68-69**, 39.
Mierdmans (Steven), **61**, 80; **62**, 32; **63**; 32; **66-67**, 55; **68-69**, 38.
Mierevelt (M.), **61**, 32.
Milis (Ludo), **64**, 47.
Millis (G. de), **60**, 61.
Minne (Joris), **68-69**, 46, 48.
Minne (Joris) zeventig, **68-69**, 46.
Mister Van, **63**, 55.
Mockel (Albert), **66-67**, 247, 248; **68-69**, 157.
Moerentorf (Jan I). Voir/zie: Moretus (Joannes I).
Moerentorf (Joanna), **60**, 8.

Moerentorf (Peter), **60**, 8.
Moerman (A.), **61**, 15.
Molendinus (Laurentius), **65**, 126.
Molier (Alexius), **68-69**, 6.
Molina (João de Espanha de), **63**, 25.
Mols-Schippers (Petrus Joannes), **68-69**, 17.
Mombello (Gianni), **65**, 94.
Mommaert (Jean II), **59**, p. 225, 3.
Monnier (Henry), **60**, 14.
Monroy (Ernst Friedrich von), **64**, 27; **65**, 31; **66-67**, 66.
Monseur (Eugène), **64**, 48; **66-67**, 120.
Montaigne (Michel Eyquem de), **66-67**, 150.
Montano (Arias), **65**, 114; **66-67**, 229.
Montanus (Daniel), **62**, 107.
Monteleporis (Johan). Voir/zie: Haselberg von Reichenau (Johan).
Montero de Spinosa (Roman), **68-69**, 174.
Montgomery (John Warwick), **62**, 63; **63**, 49, 53.
Montis (Thomas), **63**, 60.
Montpellier d'Annevoie (Gérard de), **60**, 38.
Moors (Joseph), **68-69**, 21.
Mor (Anton), **66-67**, 180, 209.
Moran (James), **61**, 44; **66-67**, 35.
Mora y Aragon (Fabiola de), **60**, 72.
Mordente (Fabrizio), **59**, p. 226, 3.
Mordente (Gasparo), **59**, p. 226, 3.
More (Thomas). Voir/zie. Morus (Thomas).
Moreau de Gerbehaye (Sylvain de), **66-67**, 113.
Moreel (Andreas), **62**, 107.
Morel (Jehan), **68-69**, 6.
Moreno Báez (Enrique), **59**, p. 228, 2.
Moretus (Balthasar I), **60**, 8; **61**, 29; **63**, 34; **64**, 75; **66-67**, 171.
Moretus (Balthasar II), **64**, 9.
Moretus (Balthasar III), **64**, 9.
Moretus (Franciscus Joannes), **66-67**, 59.
Moretus (Joannes I), **59**, p. 217, 1, p. 218, 1; **60**, 61, 65; **63**, 23, 73; **64**, 75; **66-67**, 20; **68-69**, 166.
Moretus (les), **59**, p. 216, 1, p. 219, 2; **60**, 8, 13; **63**, 48; **64**, 9, 75; **65**, 17; **68-69**, 13, 30.
Morison (Stanley), **64**, 64.
Morlet (Éric), **66-67**, 216.
Morren (Ch.), **61**, 72bis.
Mortelmans (J.), **64**, 11.
Mortier (Roland), **59**, p. 229, 2.
Morus (Thomas), **66-67**, 164, 191, 205, 206.
Mosley (James), **63**, 24.
Moulin (D. de), **68-69**, 113.

Mourlon, **61**, 44.
Mülen (Laurenz von der). Voir/zie: Molendinus (Laurentius).
Müller (J.) junior, **59**, p. 224, 3.
Müller (Johannes), **59**, p. 224, 3.
Muller (J.), **68-69**, 215.
Muñoz de Escobar (Francisco), **68-69**, 190.
Munsters (A.), **65**, 37.
Munteano (B.), **64**, 113.
Muratori (G.), **65**, 83.
Muret (Philippe), **68-69**, 115, 175.
Muris (Vincent), **62**, 27.
Mussche (Achilles), **66-67**, 173.
Musset (Alfred de), **61**, 43.
Muyssen, **66-67**, 103.
Mylius, **59**, p. 217, 4.
Mynsheeren (Jan), **62**, 27.
Namur (Jean Pie), **60**, 35; **66-67**, 128.
Nash (Ray), **64**, 64.
Natalis (H.), **66-67**, 203; **68-69**, 44.
Natalis (Michel), **61**, 29.
Natthey (Jean Louis), **66-67**, 46.
Naudé (Gabriel), **63**, 49.
Nauts (Herman), **62**, 73; **65**, 28.
Nauwelaerts (M.A.), **64**, 12; **66-67**, 36, 37.
Naves (Nicolas de), **64**, 90, 91.
Neirynck (M.), **66-67**, 206.
Nelis (Corneille-François), **61**, 55.
Nempaeus (Hieronymus), **62**, 100.
Neu (Heinrich), **63**, 41.
Neuhuys (Paul), **65**, 86.
Neut (Edward), **65**, 13.
Nicholaus, frater, **59**, p. 216, 2.
Nicolai (Arnout), **59**, p. 216, 1; **63**, 35.

Nierg (François). Voir/zie: Pesnot (Ch.).
Niergue (Guillaume), **66-67**, 218.
Nieter (Georges), **61**, 41.
Nijhoff-Kronenberg, **66-67**, 207.
Nixon (Howard M.), **66-67**, 73; **68-69**, 50.
Noël (Marie), **68-69**, 212.
Norge (Géo), **66-67**, 177.
Norton (F.J.), **60**, 55.
Noterdaem (Emile), **60**, 38.
Nouë (Arsène de), **68-69**, 67.
Nutius (les), **59**, p. 219, 4; **66-67**, 48.
Nutius (Martin I), **59**, p. 228, 2; **60**, 61; **61**, 69; **66-67**, 224, 225, 252; **68-69**, 186.
Nutius (Martin II), **66-67**, 222.
Nutius (Philippe), **61**, 7.
Nuyens (E.M.), **62**, 23.
Nyssen (Fernand J.), **66-67**, 107; **68-69**, 80.
Oakeshott (Walter), **66-67**, 208.
Obrizius (Robertus), **65**, 85.
Ockeghem (Johannes), **66-67**, 202.
OEuvre (L') gravé de Jozef Cantré, **59**, p. 220, 2.
OEuvres de Emile Verhaeren... provenant de la Bibliothèque Albert Dumont, **59**, p. 229, 3.
Ogier (Simon), **63**, 52.
Oignies (Gilbert d'), **62**, 11.
Oliviers (Jan), **60**, 42.
O'Malley (Charles D.), **62**, 111; **64**, 98, 99; **65**, 83, 102, 103, 110.
Oomen (Adrien), **61**, 55.
Ooms (Herwig) O.F.M., **61**, 71; **63**, 90; **68-69**, 133.
Oporinus (Johannes), **59**, p. 216, 1; **61**, 79; **62**, 111; **63**, 93; **64**, 63, 89, 110, 111; **65**, 122, 123.
Oppeln-Bronikowski (Friedrich von), **65**, 98; **66-67**, 199.
Opsomer (Isidoor) baron, **62**, 24.
Orchidee (De) in België, **61**, 72bis.
Orchidée (L') en Belgique, **61**, 72.
Orta (Garcia de), **64**, 67; **65**, 73.
Ortelius (Abraham), **59**, p. 218, 3; **61**, 55. 73; **63**, 27; **65**, 104; **68-69**, 21, 169.
Ortelius (Abraham) successeurs, **61**, 73.
Orts (Jean), **60**, 38.
Osley (A.S.), **65**, 12; **68-69**, 176.
Osmann (Silvia), **66-67**, 212.
Os van Breda (Peter). Voir/zie: Van Os van Breda (Peter).
Otlet (Paul), **62**, 68; **63**, 57.
Ottheinrich, **63**, 39.
Oude drukken uit de Nederlanden, **60**, 59; **64**, 100.
Ouverlaux (O.), **62**, 57.

Ouverleaux (Emile), **63**, 54.
Ouwerx, **61**, 77.
Ovejero 1 Bustamente (Andrés), **65**, 81.
Ovidius, **65**, 118.
Ovinck (G.W.), **62**, 19, 19bis; **66-67**, 9, 30.
Ovyn (L.), **66-67**, 246.
Paap (Wouter), **62**, 105.
Pafraet (Richard), **60**, 69.
Painter (George D.), **60**, 60; **62**, 80; **66-67**, 32.
Pais-Minne (Eva), **68-69**, 57, 57bis.
Paltz (Joh.), **61**, 13.
Pantin (Pierre). Voir/zie: Pantinus (Petrus).
Pantinus (Petrus), **64**, 61; **66-67**, 171.
Papebroch (Daniel), **68-69**, 8.
Paradin (Claude), **68-69**, 134.
Pardon (Jean-Michel), **65**, 55.
Parker (M.), **60**, 13; **61**, 16.
Pattin (A.), **68-69**, 129.
Paultre (Roger), **62**, 36.
Pazzini (Adalberto), **65**, 83; **66-67**, 180, 209.
Peeters (Gaston J.), **66-67**, 210; **68-69**, 112, 177.
Peeters (K.C.), **66-67**, 211.
Peeters (Lea), **68-69**, 178.
Peeters-Fontainas (Jean-Felix), **60**, 61; **62**, 106; **65**, 105, 106; **66-67**, 212; **68-69**, 174, 179.
Peetersen, **62**, 70.
Peeterssen van Middelburgh (Heyndrick), **65**, 118; **66-67**, 139.
Peij (Herman), **68-69**, 180.
Peixoto (Jorge), **63**, 25; **65**, 105.

Pennequin (les), **60**, 3.
Penney (Clara Louisa), **66-67**, 213.
Perckmans (Frans), **62**, 39.
Perez (Luis), **63**, 21.
Perez Fontana (Velarde), **65**, 107.
Périer (Odilon-Jean), **62**, 95.
Péril (Robert). Voir/zie: Van Luyck (Robrecht).
Persijn (A.J.), **66-67**, 38.
Persoons (Ernest), **61**, 45; **62**, 64, 65; **66-67**, 119; **68-69**, 129, 181.
Persoons (Guido), **63**, 26.
Persyn (Jan), **66-67**, 214.
Persyn (Jules), **66-67**, 214.
Pesnot (Ch.), **61**, 11.
Petit (Albert), **66-67**, 89.
Petit (Marcel), **66-67**, 89.
Petrus Ascanus, sanctus, **66-67**, 65.
Petrus de Alliaco, **66-67**, 208.
Phalesii, **66-67**, 33, 33bis.
Phalesius (Petrus), **60**, 57; **61**, 65; **64**, 48, 104.
Philippe II, **60**, 32; **64**, 18; **65**, 22, 114; **66-67**, 157.
Philippen (Jos), **64**, 102; **66-67**, 67.
Philips (Margaret Mann), **64**, 101.
Piepers (N.), **68-69**, 182.
Piérard (Christiane), **66-67**, 215; **68-69**, 183.
Piérard (Clovis), **62**, 37.
Piette de Rivage (Louis), **68-69**, 58.
Piette-Rivage (Ludwig von), **68-69**, 58.
Pighius (Stephanus Vinandus), **59**, p. 216, 1, p. 219, 1.
Pijart, **61**, 56.
Pil (A.), **66-67**, 174.
Pines (Jacques), **65**, 108, 109.
Piquard (M.), **60**, 34.
Pirot (F.), **68-69**, 100.
Pisvin (Thérèse), **64**, 13; **68-69**, 101.
Pizarro (Francisco), **66-67**, 63.
Planson (Jehan), **65**, 52.
Plantin (Christoffel) in het beeld van de 16*de eeuw*, **66-67**, 39.
Plantin (Christophe), **59**, p. 214, 3, p. 215, 1, 2, 3, p. 216, 1, p. 217, 1, 3, 4, p. 218, 1, 2, p. 219, 1, 2, p. 221, 1, p. 230, 3; **60**, 5, 6, 8, 12; **61**, 7, 8, 17, 19, 26, 78; **62**, 11, 12, 13, 22, 26, 28, 31, 36, 71, 85, 90, 102; **63**, 8, 20, 21, 22, 23, 25, 31, 39, 48, 56, 64, 68, 82; **64**, 10, 12, 27, 28, 48, 67, 75; **65**, 5, 10, 17, 21, 22, 24, 25, 27, 33, 73, 81, 113, 114, 120; **66-67**, 20, 27, 39, 44, 45, 48, 53, 56, 60, 73, 157, 161, 242; **68-69**, 6, 13, 18, 21, 25, 29, 30, 31, 40, 50, 95, 95bis, 127, 134, 142.
Plantin (Christophe) weduwe, **68-69**, 166.
Plantin (Henrica), **60**, 8.

Plantin (les), **62**, 21.
Plantin-Moretus (les), **60**, 13; **68-69**, 10.
*Plantin-Rubens. Arte grafica e tipografica ad Anversa nei secoli XVI*e *XVII*, **65**, 17.
Plaquet (Guillaume), **60**, 20.
Plechtige herdenking Ferdinand vander Haeghen, **65**, 56.
Pline le Jeune. Voir/zie: Plinius Junior.
Plinius Junior, **65**, 51; **66-67**, 186.
Pion, éditions, **65**, 7.
Plutarchus, **62**, 92.
Poirters (Adriaen), **64**, 97.
Poitelon (Jean-Claude), **66-67**, 97, 98; **68-69**, 74.
Pollender (Florent), **61**, 38.
Pollet, **62**, 30.
Ponot (René), **66-67**, 257, 258; **68-69**, 216.
Pontanus (Petrus), **65**, 85.
Pontécoulant (Ad. de) vicomte, **59**, p. 221, 4.
Porta (Giuseppe), **68-69**, 161.
Porteman (K.), **68-69**, 111, 163.
Postel (Guillaume), **66-67**, 229; **68-69**, 187.
Poswick (Guy), **59**, p. 223, 3.
Poulet-Malassis & De Broise, éditeurs, **66-67**, 253.
Poulle (Emmanuel), **65**, 18; **66-67**, 121.
Poupaert (J.), **60**, 64.
Poynter (F.N.L.), **65**, 110.
Praz (Mario), **62**, 36.
Premuda (Loris), **65**, 83, 123.
Prestige de la Bibliothèque du Musée de Mariemont, **66-67**, 122.

Prins (Colette), **66-67**, 143; **68-69**, 115.
Proctor (Robert), **68-69**, 187.
Projet de construction semi-automatique d'index pour la '*Bibliotheca Belgica*,' **66-67**, 216.
Proper (Robert), **60**, 17.
Prudhomme (Armand), **59**, p. 214, 3.
Prus (Cl.), **61**, 56.
Puissant (Edmond) chanoine, **61**, 42.
Puraye (Jean), **68-69**, 21.
Puteanus (Erycius), **63**, 49, 52; **66-67**, 171.
Pypos (Thomas Gregor), **66-67**, 103.
Querceus (Erasmus). Voir/zie: Vander Eecke (Erasmus).
Querido (Lotte). Voir/zie: Hellinga-Querido (Lotte).
Quinze années d'acquisitions, **68-69**, 102.
Radzitzky d'Ostrowick (Stanislas de) baron, **64**, 43.
Raes (L.P.), **68-69**, 135.
Raets (Willem), **60**, 62.
Raleigh (Walter), **66-67**, 208.
Ramaekers (A.) O.S.C., **68-69**, 184.
Ramírez (Alejandro), **68-69**, 13.
Ramiro (Erastème). Voir/zie: Rodrigues (Eugène).
Rancoeur (René), **66-67**, 174; **68-69**, 115.
Raphelengii (les), **59**, p. 216, 1, p. 219, 2; **61**, 26; **66-67**, 56.
Raphelengius (Frans), **66-67**, 53.
Rath (Gernot), **66-67**, 159.
Rather (L.J.), **66-67**, 217.
Rauch (G.A.), **66-67**, 123.
Ravelingen. Voir/zie: Raphelengii.
Ravescot (Louis), **60**, 4, 11.
R.C., **66-67**, 9.
Redenen van Menelaus ende Agamemnon, **66-67**, 218.
Redouté (Pierre-Joseph), **61**, 72bis; **63**, 38.
Redouté (Pierre-Joseph), *1759-1840*, **63**, 38.
Rega (Hendrik-Jozef), **65**, 55.
Reichner (Herbert), **68-69**, 129.
Reiffenberg (Frédéric Auguste Ferdinand Thomas de) baron, 60, 35; **66-67**, 124, 127, 129.
Rekers (B.), **65**, 114.
Reliure (ha) romantique, **61**, 38.
Remy (Fernand), **60**, 35; **61**, 46; **62**, 66; **63**, 54, 60; **64**, 49, 50; **65**; **57**, 67; **66-67**, 124, 125, 126, 127, 128, 129; **68-69**, 85, 103.
Remy (Jean), **60**, 9.
Renard (Jules), **66-67**, 253.
Renard (Jules) dit Draner, **65**, 30, 32.
Renesse (Frédéric de) comte, **68-69**, 89.
Renialme (Ascanius de), **59**, p. 215, 1.

Renouard (Antoine Augustin), **66-67**, 126, 258.
Renterghem (Bartelemy de), **63**, 87.
Rescius (Rutger), **62**, 106; **63**, 63.
Réserve (La) précieuse, **61**, 47; **63**, 55; **64**, 51.
Rétrospective Plantin à la Bibliothèque de la ville de Narbonne, **61**, 17.
Retsin (Charles), **68-69**, 65.
Revius (Jacobus), **64**, 97.
Reypens (L.), **59**, p. 230, 1; **63**, 81.
Ribadeneira (Pedro de), **63**, 73.
Richardot (Jean), **66-67**, 215; **68-69**, 183.
Richart (J.), **62**, 91.
Richter (Günter), **65**, 19; **66-67**, 40.
Rieger (Mathieu) fils, **63**, 14.
Rigaud (Benoît), **61**, 11.
Risce (François), **61**, 38.
Risselin-Steenebrugen (M.), **59**, p. 217, 3.
Rivius (Gerardus), **66-67**, 154, 217.
Rivius (Johannes), **66-67**, 154.
Rivo (Radulphus de), **66-67**, 103.
Robbrecht (René), **66-67**, 18.
Robertssen (Jacobus), **59**, p. 215, 1.
Robyns de Schneidauer (Louis), **64**, 52.
Robyns de Schneidauer (Thierry), **59**, p. 223, 3.
Roden (G. von), **62**, 73.
Rodenbach (Georges), **65**, 87.
Rodenbach (Jan), **64**, 24.
Rodolphe II. Voir/zie: Rudolf II.
Rodrigues (Eugène), **62**, 34.
Rodríguez Moñino (Antonio R.), **65**, 81.

Roecx (Jacob), **60**, 39; **62**, 69; **66-67**, 210; **68-69**, 110, 112.
Roelants (Jan), **59**, p. 219, 4; **66-67**, 200.
Roelants (Joachim), **64**, 63.
Roemans (Rob.), **66-67**, 219, 220, 221; **68-69**, 72, 185.
Roeykens (Auguste) O.C., **68-69**, 104.
Rogers (Francis M.), **66-67**, 222.
Rogghé (Willem), **68-69**, 32.
Rogghé (Paul), **66-67**, 41.
Rombauts (Edouard), **66-67**, 173; **68-69**, 163.
Roobaert (E.), **61**, 15.
Roose (L.), **65**, 78.
Roose (Pieter), **65**, 41.
Rooses (Max), **64**, 57.
Rops (Félicien), **62**, 34, 35; **65**, 29, 30; **68-69**, 45.
Rosart (J.F.), **63**, 24.
Rosart (Matthias), **60**, 3.
Rosenfeld (Hellmut), **66-67**, 230.
Rosenfeld (L.), **68-69**, 113.
Rosenwald (Lessing J.), **60**, 10, 59, 59bis; **61**, 57; **64**, 100, 100bis; **65**, 84, III.
Ross (Anthony), **62**, 89.
Roth (E.), **68-69**, 215.
Rotondo (A.), **63**, 27.
Rousseau (Jean-Jacques), **66-67**, 13.
Rousseau (Pierre), **66-67**, 13.
Roux-Fouillet (Paul), **66-67**, 90.
Rouzet (Anne), **62**, 25; **68-69**, 78.
Roivkiński (Ksawery), **66-67**, 223.
Royaert (Jan), **66-67**, 167.
Rozemond (Keetje), **64**, 53.
Rubens (Pieter Paul), **61**, 32; **63**, 34, 47; **65**, 17; **68-69**, 29.
Rubeo (Damiano), **63**, 27.
Rudolf II, **59**, p. 226, 3; **61**, 7.
Rudolpho II. Voir/zie: Rudolf II.
Ruelens (Charles), **59**, p. 224, 3.
Ruelle (Jehan), **60**, 40.
Ruelle (Pierre), **66-67**, 215; **68-69**, 183.
Rumeau (A.), **66-67**, 224, 225, 226; **68-69**, 186.
Rumler (Johann Udalric), **64**, 86.
Ruteau (A.), **61**, 56.
Ruusbroec. Voir/zie: Johannes Ruusbroec, sanctus.
Ruysschaert (José), **68-69**, 217.
Ryckeboer (P.), **64**, 33.
Ryckmans (Gonzague), **61**, 48.
Rymenans (Lucia), **66-67**, 90; **68-69**, 63.
Sabbe (M.), **61**, 22, 27.
Sabio (Nicolo de), **66-67**, 250, 251.

Sabon (Jacques), **60**, 13.
Sacy (Isaac le Maistre de), **64**, 26.
Saetreuver (Hendrik), **63**, 69.
Sailly (Thomas) S.J., **62**, 102; **64**, 97.
Sainte-Beuve (Charles Augustin), **61**, 43.
Saint-Genois (J. de), **62**, 67.
Salé (Adrien-Trudon), **60**, 33.
Salle Albert Couvreur. Catalogue de livres, **59**, p, 224, 1.
Salvan (Paule), **66-67**, 216.
Sambucus (Joannes), **64**, 27; **66-67**, 242.
Samion-Contet (Janine), **65**, 89.
Sand (George), **60**, 7; **61**, 9, 43; **62**, 14; **63**, 9; **65**, 6; **66-67**, 17, 87, 256; **68-69**, 9. 213.
Sanderus (A.), **61**, 31.
Santoro (Giulio Antonio) cardinal, **66-67**, 259.
Santoro (Maria), **66-67**, 209.
Sardi (Niccoló), **60**, 20.
Saunders (John B. de C.M.), **65**, 112.
Sauvage (Jacques), **63**, 60.
Saxe (Clément-Wenceslas de), **63**, 14.
Sayce (R.A.), **66-67**, 42.
Schaefer (H.E.), **61**, 38.
Schauwers (Franz), **61**, 38, 47bis; **65**, 58.
Schavye (Pierre-Corneille), **61**, 38.
Scheler (Lucien), **68-69**, 47.
Schelstrate (Emmanuel), **64**, 53.
Scheurleer (D.F.), **66-67**, 169.
Scheurwegs (G.), **59**, p. 230, 2.
Schevez (William), **60**, 4.
Schildknecht, **60**, 3.
Schilling (R.), **66-67**, 131.
Schloesser (W.R.), **66-67**, 94.
Schmook (Ger), **62**, 67, 107; **66-67**, 78.
Schoeffer (Ivo), **59**, p. 231, 1.
Schoeffer (Peter), **60**, 11; **65**, 117.
Scholderer (V.), **66-67**, 230.

Schollaert (François), **63**, 54.
Schoonjans (Jan), **60**, 36; **61**, 49.
Schott (André), **59**, p. 229, 1; **63**, 73; **64**, 61; **65**, 70; **66-67**, 148.
Schouteet (A.), **63**, 85; **64**, 14, 15; **65**, 116; **66-67**, 43.
Schoutheete de Tervarent (Amaury de) chevalier, **68-69**, 89.
Schoutheete de Tervarent (Guy de). **66-67**, 227.
Schrijfster der Peerle, **66-67**, 139; **68-69**, 109, 111.
Schubring (Konrad), **66-67**, 228.
Schullian (Dorothy M.), **63**, 64; **65**, 123.
Schultes van der Jonckheijdt (F.B.), **61**, 38.
Schunke (Ilse), **59**, p. 221, 1; **63**, 39.
Schwab (Ute), **68-69**, 93.
Scius (Hubert), **68-69**, 67.
's Coninx (Arnout), **59**, p. 215, 1; **66-67**, 249; **68-69**, 206, 207.
Scott (Edith), **62**, 68.
Scufflaire (A.), **61**, 5, 6; **62**, 5.
Secret (F.), **66-67**, 229; **68-69**, 187.
Sengers (Willem), **66-67**, 103.
Seris (Homero), **66-67**, 213.
Serrure (Constant-Philippe), **61**, 76; **62**, 67.
Severeyns, **61**, 72bis.
Severin (Fernand), **68-69**, 140.
Seversz. (Jan), **59**, p. 226, 1; **65**, 15.
Seyl (A.), **60**, 37.
Sheppard (L.A.), **62**, 80; **63**, 19.
Short title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium... from 1470 to 1600 now in the British Museum, **66-67**, 230; **68-69**, 188.
Silvius (Willem), **59**, p. 215, 3, p. 216, 1; **62**, 12; **63**, 68; **65**, 92; **66-67**, 188, 235.
Simenon (Georges), **64**, 77; **66-67**, 204.
Simon (Frank), **68-69**, 71.
Simon (Guillaume), **66-67**, 225.
Simon-Van der Meersch (Anne Marie), **68-69**, 71.
Simoni (Anna E.C.), **65**, 105; **66-67**, 194, 195.
Singer (Charles), **65**, 110.
Sirletus (Guil.) cardinal, **63**, 20.
Skelton (R.A.), **61**, 73; **65**, 74, 104, 129; **66-67**, 151; **68-69**, 176.
Slenk (Howard J.), **66-67**, 44, 45.
Sieurs (Ignace), **60**, 31.
Sluperius Herzelensis (Jacobus), **65**, 85.
Slusa (Simon de), **65**, 53; **66-67**, 117.
Smal (Jan), **59**, p. 215, 1.
Smeur (A.J.E.M.), **60**, 62; **61**, 74; **62**, 84; **64**, 103; **65**, 113; **66-67**, 162, 231, 233.
Smeyers (M.), **66-67**, 130.
Smit (Robert), **59**, p. 215, 1.

Smits (Gerard), **65**, 74; **66-67**, 58, 156.
Smits (J.J.), **60**, 29; **62**, 45.
Smuts (Wilhelm), **68-69**, 133.
Sobry (J.Ch.L.), **68-69**, 135.
Société des Bibliophiles belges séant à Mons, **61**, 50.
Société typographique, **66-67**, 13.
Soenen (M.), **68-69**, 105.
Soete (Jan), **59**, p. 224, 2; **62**, 59; **64**, 54.
Soir (Le). Livre jubilaire 1887-1962, **62**, 42.
Soledi, éditions, **61**, 59.
Solervicens (Joan Baptista), **65**, 81.
Solis (Endres), **68-69**, 134.
Soltész (Elisabeth), **63**, 86; **66-67**, 142.
Solvay (Louis) Mme, **65**, 58; **66-67**, 104; **68-69**, 78.
Sondervorst (Franz-André), **65**, 83.
Sonnius (F.), **66-67**, 161.
Soter (J.), **59**, p. 217, 4.
Souverijns (J.), **68-69**, 189.
Spaenhoven (Cornelius Martinus). Voir/zie: Spanoghe (Cornelius Martinus).
Spanneut (M.), **60**, 63.
Spanoghe (Cornelius Martinus), **66-67**, 22; **68-69**, 34.
Spicssens (Godelieve), **64**, 104.
Spoelberch de Lovenjoel (Charles de) vicomte, **59**, p. 222, 2, p. 223, 2; **61**, 43; **68-69**, 106.
Sprunck (Alphonse), **62**, 43.
Squilbeck (Jean), **60**, 23.
S.T., **68-69**, 7.

Stalpaert (Hervé), **60**, 64; **66-67**, 232; **68-69**, 199.
Stedelijk Museum '*Van der Kelen-Mertens*' *Leuven*, **66-67**, 130.
Steelsius (Joannes), **60**, 61.
Steelsius (Joannes) Veuve et héritiers, **62**, 93.
Sternfeld (Frederick), **66-67**, 116.
Stevelinck (Ernest), **63**, 87; **64**, 105; **68-69**, 190.
Stéven (A.B.), **63**, 44.
Stevenson (Allan), **66-67**, 68.
Stevin (Simon), **63**, 87; **65**, 113; **66-67**, 233, 234.
Stock-Werbrouck, **64**, 93.
Stockhausen (Karlheinz), **66-67**, 33, 33bis.
Stockmans (Pierre), **65**, 72.
Stout (Pierre). Voir/zie: Rigaud (Benoît).
Stratenius (Petrus), **65**, 85.
Streel (Léonard), **61**, 64.
Stroobant, **62**, 70.
Stroup (Thomas B.), **63**, 80.
Strubbe (E.I.), **61**, 33; **66-67**, 140.
Struik (D.J.), **64**, 103.
Strybol-Vercruyssen, **65**, 28.
Stryckwant (Guiliam), **61**, 76; **66-67**, 166.
Stürzbecher (Manfred), **59**, p. 224, 3.
Stuiveling (Garmt), **68-69**, 191, 192.
Stuvaert (Livinus), **66-67**, 74.
Styns (Marcel), **60**, 28.
Sue (Eugène), **66-67**, 87.
Suenens (Louis-Joseph) kardinaal, **68-69**, 193.
Suffel (Jacques), **68-69**, 106.
Surius, **60**, 39.
Surtz (Edward) S.J., **66-67**, 164.
Susato (Tielman), **60**, 57; **62**, 105; **65**, 99; **66-67**, 34, 202.
Sweertius (François), **63**, 78.
Swerts (Lambert); *mens en werk*, **66-67**, 193.
Swinton (Samuel), **64**, 24.
Sylvius (Anton), **63**, 35.
Szajkowski (Zosa), **62**, 44.
Taffin (Jan), **59**, p. 219, 1.
Tappe (Eberhardus), **65**, 126.
Taton (René), **64**, 103.
Tauler (Johann), **60**, 39.
Tavernier (Ameet), **60**, 13; **61**, 16, 22, 23; **64**, 10; **66-67**, 58, 163.
Tcharykov, **62**, 79.
Tecoz (R.M.), **66-67**, 46.
Tentoonstelling Gerard Mercator en zijn tijdgenoten, **62**, 26.
Terentius Afer, **66-67**, 148.
Terhoernen (Arnold), **59**, p. 216, 2.

Terry (Léonard), **64**, 48; **66-67**, 115, 120.
Tesauro (Emanuele) comte, **68-69**, 39.
Themistius, **64**, 61.
Theunissen (Philippe), **65**, 114.
Thibault, **66-67**, 13.
Thibault (Jan), **68-69**, 27.
Thickett (D.), **63**, 55.
Thieme (G.J.) drukkerij, **65**, 4.
Thier (de) les, **68-69**, 66.
Thijs (Alfons K.L.), **68-69**, 6.
Thimon (Jean), **63**, 7, 11.
Thiry (Marcel), **63**, 74.
Thomassen (C), **59**, p. 231, 1.
Thompson (Craig R.), **65**, 100.
Thompson (Lawrence S.), **63**, 10, 18; **66-67**, 40; **68-69**, 129.
Thys (J.), **60**, 64.
Tolstoï (L.N.), **63**, 30.
Tony. Voir/zie: Bergmann (Anton).
Tooley (R.V.), **66-67**, 151.
Torfs (Jean Antoine), **65**, 59.
Torlais (Jean), **63**, 93.
Torrentius (Laevinus), **59**, p. 229, 1.
Toulouse-Lautrec (Henry de), **66-67**, 253.
Tournay (J.), **68-69**, 184.
Tourneur (Victor), **65**, 94.
Touwaide (R.H.), **66-67**, 235.
Toy (Humphrey), **59**, p. 215, 1.
Treasures of Belgian libraries, **66-67**, 131.
Treasures from the Plantin-Moretus Museum, **63**, 56.
Trécourt, **66-67**, 13.
Triau (O.), **65**, 59.
Trognaesius (Joachim), **66-67**, 38.
Troussaud, **66-67**, 13.

Tummers (Louis), **66-67**, 47.
Tutot (J.J.), **60**, 29.
Tyndale (W.), **60**, 69.
Ugeux (William), **68-69**, 43, 43bis.
Uit den Bogaard (M.Th.), **64**, 69.
Ungerer (Gustav), **66-67**, 48.
Urban (L.J.), **59**, p. 230, 2.
Urrea (Ieronymus de), **60**, 61.
Ursel et d'Hoboken (Charles-Elisabeth - Conrard - Albert - Philippine-François d') duc, **61**, 36.
Uytterhoeven (Jos), **66-67**, 49.
Uzanne (Octave), **62**, 35.
Vaenius (Otto), **68-69**, 41, 191.
Vaillant (Guilliame de), **68-69**, 6.
Vaillant (Nicolas de), **68-69**, 6.
Valentijns (Mathias), **68-69**, 171.
Valverde de Amusco (Juan de), **59**, p. 232, 2; **66-67**, 180.
Van Acker (K.G.), **61**, 51; **65**, 56.
Van Alen (Jan), **66-67**, 167.
Van Assche (Hilda), **66-67**, 219, 220, 221; **68-69**, 72, 185, 194.
Van Assche (Pieter). Voir/zie: Petrus Ascanus, sanctus.
Van Autenboer (E.), **62**, 27.
Van Belle (Quirinus), **63**, 85; **64**, 14.
Van Berghen (Adriaen), **59**, p. 227, 1; **60**, 54.
Van Biesten (Hendrik), **66-67**, 167.
Van Bomberghen (Daniël), **64**, 20.
Van Bomberghen (les), **59**, p. 215, 1, p. 216, 1; **63**, 21.
Van Bomberghen (Marthe), **63**, 51.
Van Brakel (Arnout), **62**, 99.
Van Buren (Anna), **64**, 90.
Van Buyten (L.), **65**, 20; **66-67**, 50, 130.
Van Caenegem (R.C.), **62**, 108; **64**, 106; **65**, 60.
Van Calcar (Jan Steven), **60**, 17; **65**, 91; **68-69**, 161.
Van Cauwenbergh (Etienne), **61**, 48.
Van Collen (Urbaen), **61**, 80; **63**, 32.
Van Crombruggen (H.), **59**, p. 230, 3; **60**, 65.
Van Damme (Michel), **63**, 87.
Vande Kerckhove (Lucas), **65**, 41.
Van Detft (Maisy), **68-69**, 83.
Vandeloise (Guy), **65**, 32.
Van de Mortele (Godefried), **63**, 5; **64**, 4.
Van den Berg (C.), **63**, 57.
Vanden Bergh (K.), **62**, 38.
Vanden Berghe (Raphaël), **68-69**, 147.
Van den Berghe (Victor), **65**, 64.
Van den Berghe (Yvan), **64**, 37; **66-67**, 51.

Van den Borren (Ch.), **66-67**, 115.
Van den Bosch (Jan), **68-69**, 137.
Van den Branden (L.), **68-69**, 22, 129.
Van den Broeck (Eugeen), **61**, 18, 40.
Vanden Bussche (A.) dit te Sylvain, **66-67**, 218.
Van Dendermonde (Ph.), **62**, 107.
Van den Driessche (Jules-Emmanuel), **66-67**, 165.
Van den Dycke (Martin), **63**, 87.
Van den Eynde (Maurice), **66-67**, 132.
Van den Gheenst (Stevin), **68-69**, 148.
Van den Gheyn (Joseph Marie Martin) S.J., **63**, 54; **64**, 50.
Vanden Hoecke (Gielis), **68-69**, 151.
Vanden Houte (Damiaan) O.P., **62**, 71.
Van den Keere (Hendrik) de Jonge, **60**, 13; **61**, 16; **64**, 10; **66-67**, 56.
Van den Keere (Hendrik) de Oude, **66-67**, 56.
Van den Kerckhove (J.B.), **60**, 16.
Vanden Merberghe van Alsterhout (Magnus). Voir/zie Mierdmans (Steven).
Vanden Merberghe van Oesterhout (Magnus). Voir/zie: Mierdmans (Steven).
Van den Nest (Jan Baptist), **68-69**, 17.
Van den Rade (Gillis), **62**, 84; **63**, 67; **66-67**, 249; **68-69**, 207.
Van den Steen (Xavier), **59**, p. 220, 1.
Van de Perre (L.), **62**, 109.
Van de Peereboom (Alphonse), **66-67**, 136.
Vandeplas (J.), **66-67**, 95, 96.
Van der Beken (Ph.), **61**, 56.
Vanderborcht, **60**, 3.
Van der Borcht (Pieter), **59**, p. 216, 1.
Vander Eecke (Erasmus), **66-67**, 43.

Vander Elst (Charles), **59**, p. 225, 1; **66-67**, 114.
Vander Elst (E.), **65**, 115; **66-67**, 236.
Van der Elst (Laurentius), **66-67**, 26.
Vandérem (Fernand), **63**, 12.
Van der Erven (Gillis), **61**, 80.
Van der Goes (Mathias), **61**, 18; **65**, 117.
Vander Goude (Gerrit), **61**, 70; **65**, 75.
Vander Gucht (Adriaan), **59**, p. 226, 2; **65**, 116.
Van der Haeghen (Ferdinand), **62**, 67, 107; **63**, 61; **64**, 62; **65**, 56, 71; **66-67**, 144; **68-69**, 147.
Van der Heerstraten (Egidius), **62**, 65.
Vanderheyden (Jan Frans), **59**, p. 231, 1; **61**, 75; **65**, 21, 116; **68-69**, 142.
Van der Hoeven (les), **66-67**, 113.
Van der Houmolen (Willem), **68-69**, 53.
Van der Keere (Hendrik). Voir/zie: Van den Keere (Hendrik) de Jonge.
Vander Linden (Albert), **61**, 52; **66-67**, 133.
Van der Linden (R.), **68-69**, 195.
Van der Loe (Jan), **59**, p. 216, 1; **63**, 71.
Van der Made (Raoul), **64**, 55.
Vandermaelen (les Frères), **61**, 72bis.
Vandermaelen (Philippe), **68-69**, 37, 37bis.
Van der Mersch (Jean-André), **68-69**, 83.
Van der Meuten (Joos), **60**, 68.
Van der Meyen (Jan), **68-69**, 134.
Vander Noot (Hendrik), **62**, 45.
Van der Noot (Jan), **66-67**, 249; **68-69**, 206, 207.
Van der Noot (Thomas), **59**, p. 226, 1; **60**, 10, 40; **61**, 20; **62**, 29; **63**, 28, 72; **64**, 19, 87, 107; **65**, 23; **66-67**, 52, 141, 149, 241; **68-69**, 23.
Van der Perre (Paul), **60**, 14; **63**, 12, 88; **66-67**, 114; **68-69**, 78, 196.
Van der Schuer (A.), **64**, 97.
Van der Schuere (Jacob), **64**, 105.
Vanderschueren (Bernadette), **60**, 29; **62**, 45, 46.
Van der Schueren (J.F.), **63**, 44.
Van der Sluys (Simon). Voir/zie: Slusa (Simon de).
Vander Straeten (E.), **66-67**, 115.
Van der Vekené (Emil), **66-67**, 80; **68-69**, 129.
Vandervorst-Zeegers (J.), **65**, 42; **66-67**, 97.
Van der Wee (H.), **64**, 11.
Van der Weyden (Rogier), **66-67**, 68.
Van de Velde (Henry), **64**, 16, 16bis; **65**, 4, 39.
Van de Velde (*Henry*), *1863-1957*, **64**, 16, 16bis.
Van de Werve et de Schilde (Henri) baron, **68-69**, 89.
Vandewiele (L.J.), **64**, 107; **65**, 117.
Van Dieren (Adrianus), **63**, 16; **64**, 8.
Van Dieren (Jan), **64**, 8.
Van Dieren (Johannes Petrus), **64**, 8.

Van Dieren (Louisa), **63**, 16; **64**, 8.
Van Dieren (Theofiel), **64**, 8.
Van Dieren (Vincentius Ernestus), **64**, 8.
Van Diest (Antonius), **68-69**, 136.
Van Doesborch (Jan), **61**, 13; **63**, 83; **64**, 88; **68-69**, 187.
Van Dordrecht (Matthias), **59**, p. 227, 4.
Van Dorsten (Jan A.), **61**, 19; **63**, 22; **66-67**, 230.
Van Durme (Maurice), **59**, p. 217, 4; **62**, 28; **64**, 17, 18; **65**, 22.
Van Dyck (A.), **59**, p. 219, 2.
Van Eeghem (Willem), **60**, 66; **61**, 20, 76; **62**, 29; **63**, 28; **64**, 19, 108; **65**, 23; **66-67**, 52; **68-69**, 23.
Van Eeghen (I.H.), **63**, 22.
Van Eenoo (Romain), **62**, 47, 48; **63**, 43; **64**, 38, 39.
Van Eijl (E.J.) O.F.M., **63**, 89.
Van Eikeren (Johan H.), **63**, 18.
Van Elewijck (X.), **66-67**, 115.
Van Es (G.A.), **65**, 118; **66-67**, 237.
Van Eussele (Lijsbetten), **62**, 6.
Van Even (Eduard), **65**, 59; **66-67**, 130.
Van Eyck, **60**, 23.
Van Fleteren, **65**, 28.
Van Geertruyen (A.), **62**, 109.
Van Geertruyen (Adolf), **61**, 40.

Van Geertruyen (Odilon), **61**, 40; **62**, 109.
Van Ghelen (Jan I), **65**, 118; **66-67**, 237.
Van Ghelen (Jan II), **59**, p. 226, 1; **60**, 40; **62**, 70; **68-69**, 145, 180.
Van Ghemmert, **66-67**, 79.
Van Ghemmert (Jan), **60**, 16.
Van Goorle (Peeter), **63**, 60.
Van Gulik (E.), **66-67**, 53.
Van Haemstede (Adriaan), **68-69**, 152.
Van Halmale (Henri), **59**, p. 223, 3.
Van Haver (Maurice), **65**, 28.
Van Hee (David Augustinus), **66-67**, 21.
Van Hee (Jacobus), **66-67**, 21.
Van Hee (Ludovicus), **66-67**, 21.
Van Heers (Gérard), **66-67**, 103.
Van Hese (François), **62**, 30; **66-67**, 51.
Van Heylbroeck (Jan), **60**, 30.
Van Hilten (Gaspar), **65**, 43.
Van Hoogstraeten (François), **60**, 65.
Van Hoorebeke (Zacharias), **63**, 87.
Van Hout (J.), **64**, 10.
Van Hove (Julien), **63**, 58, 90.
Van Hove (Petrus), **68-69**, 133.
Van Hulthem (Charles), **61**, 72bis; **62**, 67; **64**, 56; **68-69**, 96.
Van Hulthem (Charles), *1764-1832*, **64**, 56; **65**, 61.
Van Hulthem (Karel), *1764-1832,* **64**, 56bis; **65**, 61.
Van In (Joseph), **64**, 11.
Van Iseghem (Albert), **66-67**, 134.
Van Keere (Pieter), **65**, 43.
Van Landeghem (Antoine-Charles-Joseph), **66-67**, 113.
Van Leest (A.), **59**, p. 216, 1.
Van Lerberghe (Charles), **64**, 78; **65**, 127.
Van Liesvelt (Adriaen), **60**, 66.
Van Liesvelt (Jacob), **63**, 32.
Van Liesvelt (Jacob) weduwe, **63**, 72; **64**, 71.
Van Loey-Nourry, **60**, 3.
Van Luyck (Robrecht), **66-67**, 47.
Van Maldeghem (R.J.), **66-67**, 115.
Van Malderen (Arthur), **65**, 53; **66-67**, 117.
Van Mandeville (Jan). Voir/zie: Mandeville (Jehan de).
Van Mechelen (Lucas), **66-67**, 238.
Van Meldert (Aert), **68-69**, 138.
Van Metelen (Frederick), **62**, 100.
Van Metelen (Joachim), **62**, 100.
Van Mierlo (J.) S.J., **64**, 71.
Van Mullem (Jan), **60**, 16.
Van Munster (Dirc). Voir/zie: Coelde (Dirk).

Van Nuffel (E.), **63**, 69; **64**, 69.
Van Oldenborch (Niclaes). Voir/zie: Mierdmans (Steven).
Van Ortroy (Ferdinand), **61**, 53.
Van Os-De Wolf, **64**, 8.
Van Os-De Wolf (Jan Baptist), **68-69**, 17.
Van Os van Breda (Peter), **61**, 30.
Van Overstraeten (D.), **66-67**, 146.
Van Paemel (I.), **60**, 64.
Van Parijs (Guillame), **62**, 103.
Van Parijs (S.), **63**, 36.
Van Parijs (Sylvester), **66-67**, 250, 251.
Van Pee (Pieter), **64**, 68.
Van Peene (Hippoliet), **64**, 108.
Van Praet, **60**, 16.
Van Praet, veuve et fils, **62**, 30.
Van Praet (Joseph), **66-67**, 106.
Van Puffelen (S.A.E.), **66-67**, 239; **68-69**, 111.
Van Raemdonck (Jan-Hubertus), **62**, 78, 79.
Van Raphelingen (Frans). Voir/zie: Rapheiengius (Frans).
Van Regemorter (Berthe), **66-67**, 75, 77, 78.
Van Renynghe de Voxvrie (Charles), **66-67**, 113.
Van Rethy (Willem), **68-69**, 151.
Van Rijsselberghe (Theo), **65**, 4.
Van Rijssele (Colijn), **60**, 43.
Van Roey (Jan), **65**, 119.
Van Roosbroeck (Robert), **64**, 109; **65**, 43.
Van Ruusbroec (Jan). Voir/zie: Johannes Ruusbroec, sanctus.
Van Stapels (Cornelis), **62**, 100.
Van Teylingen (Augustijn), **64**, 97.

Van 't Hoff (B.), **61**, 53.
Van Tichelen (Paul), **65**, 62; **66-67**, 135, 136.
Van Tol (J.F.J.), **66-67**, 238.
Van Turnhout (Martinus), **66-67**, 167.
Van Uytfangh (W.), **62**, 73.
Van Uytven (Raymond), **63**, 29.
Van Vaernewijck (Jan), **60**, 23.
Van Veen (Otto). Voir/zie: Vaenius (Otto).
Van Vinckenroye (Fr.), **60**, 43; **65**, 120; **66-67**, 239.
Van Waesberghe (Jan), **62**, 86; **68-69**, 136.
Van Wechel (Jan), **62**, 6.
Van Welkenhuyzen (Gustave), **60**, 67.
Van Wesemael (M.), **66-67**, 240; **68-69**, 197.
Van Winghe (Nicolaus), **68-69**, 133.
Van Winter (Johanna Maria), **66-67**, 241.
Van Woerden (Jansz. H.), Voir/zie: Jansz. van Woerden (H.).
Van Wyngaerden (les Frères), **61**, 38.
Van Zuichem (Viglius) **61**, 51.
Van Zwolle (Ludolphus Nicolai), **68-69**, 141.
Varchi (Benedetto), **64**, 82.
Varga (L.), **66-67**, 242.
Vauquelin des Yveteaux, **65**, 81.
Vautrollier (Thomas), **59**, p. 215, 1; **60**, 6.
Veldener (Johan), **59**, p. 216, 2; **65**, 117.
Veldhuyzen (Marie), **68-69**, 163.
Veldman (Jean-Claude), **61**, 77.
Velle (J.A.L.), **68-69**, 135.
Velpius (Rutger), **64**, 94; **66-67**, 215; **68-69**, 183.
Veranneman (Jean-Joseph Jacques), **64**, 43.
Vérard (Antoine), **66-67**, 237.
Verbeek (L.), **68-69**, 198.
Verbeke (H.), **65**, 121.
Verbiest (Frans), **63**, 91; **68-69**, 24.
Verboom (René), **66-67**, 178.
Vercruysse (Chris), **68-69**, 199.
Vercruysse (Jérôme), **61**, 78.
Verdonck (Cornelis), **68-69**, 166.
Verdussen (H.), **60**, 62; **62**, 70; **63**, 68.
Verdussen (J.), **65**, 50.
Verdussen (Jacob), **64**, 36.
Verdussen (J.B.), **63**, 68.
Verdussen (les), **59**, p. 219, 3, 4.
Verdussen (Pieter), **64**, 36.
Verdussen (Willem), **64**, 36.
Vereecke (A.), **66-67**, 178.
Vereecken (Pieter-Jan), **64**, 24.

Ver Elst (André), **62**, 39.
Vergauwen-Van Elsen (M.), **68-69**, 25.
Verhaegen-Cosyns (E.), **63**, 30, 92.
Verhaeren (Emile), **59**, p. 229, 3; **65**, 88; **68-69**, 196.
Verhelst (J.), **66-67**, 54.
Verhoeven (Abraham), **64**, 36; **65**, 43; **66-67**, 91, 94.
Verlinden (Charles), **64**, 17.
Vermaseren (BA.), **64**, 38; **66-67**, 55, 100, 212; **68-69**, 13, 129.
Vermeeren (P.J.H.), **64**, 100, 100bis.
Vermeersch (Arthur J.), **62**, 47, 48; **63**, 43; **64**, 39; **65**, 44, 45, 48; **66-67**, 98, 99; **68-69**, 64.
Vermeirsch (T.), **64**, 33.
Vermeylen (August), **65**, 4, 39.
Vermuyten (Fr.), **68-69**, 193.
Vermylen (Antoon), **66-67**, 103.
Verne (Jules), **68-69**, 210.
Vernois (Pierre de), **68-69**, 40.
Verreecke (Erasmus). Voir/zie: Vander Eecke (Erasmus).
Verriest (L.), **62**, 57.
Verschaffelt (J.), **65**, 79.
Verscharen (Gerardus). Voir/zie: Joannes Evangelista van 's Hertogenbosch.
Vertessen (Irène), **61**, 32; **64**, 75; **66-67**, 175; **68-69**, 12.
Vervliet (Daniel), **66-67**, 249; **68-69**, 206, 207.
Vervliet (Hendrik Désiré L.), **59**, p. 218, 1, 2; **60**, 13; **61**, 16, 21, 22, 23, 24; **62**, 80, 110; **63**, 26; **64**, 20, 21, 22, 23, 75, **65**, 24, 25; **66-67**, 14, 32, 53, 56, 57, 58, 175, 230, 259; **68-69**, 7, 12, 13, 26, 27, 217.

Vervoort (Frans) O.F.M., **60**, 39; **61**, 54; **62**, 69, 72; **66-67**, 210; **68-69**, 110, 112, 141, 177.
Verwithagen (J.), **61**, 18.
Verzameling Kostbare Werken, **61**, 47 bis; **63**, 55; **64**, 51bis.
Vesalius (Andreas), **59**, p. 232, 2; **60**, 17; **61**, 58, 79; **62**, 33, 90, 111; **63**, 63, 66, 93; **64**, 63, 72, 81, 82, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 98, 99, 110, 111, 112, 115; **65**, 65, 79, 83, 89, 91, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 112, 115, 122, 123, 124, 125, 126; **66-67**, 138, 159, 180, 209, 223, 228, 236, 243, 250, 251; **68-69**, 161, 200.
Vesalius (Frans), **64**, 63.
Vetter (Theodor), **64**, 112.
Viaene (Antoon), **60**, 15, 16, 18, 68; **62**, 30, 49; **64**, 24; **66-67**, 244; **68-69**, 28, 201.
Vicq de Cumptich (tes), **64**, 43.
Vie (La) théâtrale au temps de la Renaissance, **63**, 94; **64**, 113.
Viglius van Aytta, **60**, 32.
Vijftien jaar aanwinsten, **68-69**, 102bis.
Vilain (O.), **65**, 26.
Vilain XIIII (Philippe-Mathieu) vicomte, **63**, 51.
Villa Dei (Alexander de), **60**, 60.
Villeneuve Esclapon (Charles de) comte, **64**, 52.
Vincent (Auguste), **68-69**, 90.
Vinckebooms (D.), **61**, 32.
Vinckenbosch (Harry), **65**, 58.
Vion (Fideel Christiaan), **68-69**, 33.
Vion (L.) **62**, 57.
Visages de Liège à travers le livre, 1714-1914, **68-69**, 202.
Visart de Bocarmé (Humbert) comte, **59**, p. 223, 3.
Visser (Casper Christiaan Gerrit), **68-69**, 203.
Visser (Piet), **66-67**, 33, 33bis.
Vitali (B.), **66-67**, 250.
Vitruvius, **60**, 46.
Vivès (Juan Luis), **62**, 82; **64**, 114.
Vivian (J.), **59**, p. 217, 4.
Vivier (Robert), **62**, 104; **68-69**, 21.
Vliebergh (Em.) **66-67**, 214.
Voet (Léon), **59**, p. 218, 3, p. 219, 1, 2, 3; **60**, 5; **61**, 8, 25, 26, 27; **62**, 26, 31; **63**, 22, 31, 56; **64**, 57; **65**, 17, 27; **66-67**, 59, 60; **68-69**, 29, 30, 31, 48.
Vogel (Kurt), **66-67**, 234.
Vogel (P.H.), **60**, 69; **61**, 80.
Voisin (August), **62**, 67.
Voltaire, **62**, 34; **66-67**, 13; **68-69**, 45.
Voordeckers (E.), **63**, 44; **64**, 40; **65**, 46, 47; **66-67**, 100, 101; **68-69**, 32, 33.
Vorsterman (Willem), **59**, p. 226, 1, 2, p. 230, 2; **60**, 40, 63; **62**, 70, 71, 72; **65**, 63, 117; **66-67**, 139.
Vos (R.), **66-67**, 245.
Vosters (S.A.), **64**, 114.

Vraagwinkel, **66-67**, 246; **68-69**, 34, 35, 36.
Vredius, **60**, 16.
Vriend-Vermeer (W.), **64**, 110.
Vrints (J.B.), **63**, 78.
Waen (Jan), **65**, 20; **66-67**, 50.
Wagenseil (Ferdinand), **64**, 115.
Wagner (Klaus), **68-69**, 204.
Wahlen (Ad.), **66-67**, 24.
Wallon (Simone), **66-67**, 116.
Wallrath (Wolf), **59**, p. 232, 1.
Walter (Jaime), **65**, 73.
Walwein (Thomas-Frans), **68-69**, 34.
Wan (Jan). Voir/zie: Waen (Jan).
Wanteneel (Hans), **59**, p. 215, 1; **61**, 73.
Warmoes (Jean), **59**, p. 227, 2; **65**, 127; **66-67**, 104, 143, 247, 248.
Warnkoenig, **60**, 31.
Warnots (Gilles-Joseph), **64**, 46.
Warnotte (Marie-Louise), **66-67**, 102; **68-69**, 73, 74.
Warocqué (Raoul), **66-67**, 108, 122, 132.
Wartelle (André), **65**, 68.
Warzée (André), **62**, 107.
Washington (Lawrence), **62**, 93.
Waters (Edward N.), **68-69**, 205.
Waterschoot (Werner), **65**, 128; **66-67**, 249; **68-69**, 206, 207.
Waudré (F. de), **60**, 44.
Wechel (Chrétien), **59**, p. 216, 1; **62**, 6.
Weeda (R.A.), **66-67**, 33bis.
Wellens (Robert), **62**, 112; **64**, 35, 116.

Wellens-De Donder (Liliane), **68-69**, 37. 37bis.
Wells (James), **66-67**, 31.
Wells (L.H.), **59**, p. 232, 2; **66-67**, 250, 251.
Welser (Leonhard), **64**, 86.
Westfalia (Johannes de), **66-67**, 208; **68-69**, 162.
Westphalie (Jean de). Voir/zie: Westfalia (Johannes de).
Weynsen (Matthias). Voir/zie: Van Dordrecht (Matthias).
Wèze (Jean de), **61**, 78.
Wickersheimer (Ernest), **65**, 18.
Widmann (Hans), **60**, 70.
Widmer (Berthe), **66-67**, 202.
Wiericx (Jerome), **59**, p. 216, 1.
Wijnman (H.F.), **62**, 32; **63**, 32; **64**, 6; **68-69**, 38.
Willaert (Léopold) S.J., **61**, 46; **62**, 66.
Willem I, koning der Nederlanden, **66-67**, 21.
Willem van Oranje, **64**, 90.
Willems (H.), **63**, 95.
Willens (Alphonse), **68-69**, 97.
Willequet (Jacques), **61**, 41.
Willot (Henricus), **61**, 71.
Wils (Lode), **62**, 50; **63**, 45, 46; **64**, 41; **65**, 48.
Wilson (Edward M.), **66-67**, 212.
Winger (Howard W.), **59**, p. 219, 4; **63**, 33; **64**, 25; **66-67**, 61.
With (John), **66-67**, 63.
Wittek (Martin), **68-69**, 107.
Wittop Koning (D.A.), **60**, 71; **64**, 67; **65**, 122; **66-67**, 141; **68-69**, 113.
Woodbridge (Hensley C.), **68-69**, 129.
Woons (Cornelius), **59**, p. 225, 2.
Wouters (F.), **68-69**, 61.
Wouters (Hubert-Henri), **68-69**, 21.
Wouters (Jan), **61**, 58.
Wouters (Robert), **66-67**, 43.
Wouthers de Haecx (Melchior-François), **65**, 50.
Woutneel (Hans). Voir/zie: Wanteneel (Hans).
Wyckmans (Fran.), **66-67**, 166.
Wydts (Andreas), **60**, 16; **66-67**, 246.
Wytfliet (Cornelius à), **65**, 129.
Ximenes (Ferdinand), **63**, 87.
Ympyn (Jehan), **63**, 87.
Ypma (E.), **68-69**, 218.
Ysaye (Antoine), **68-69**, 205.
Ysaye (Eugène), **68-69**, 205.
Ysebrant de Lendonck (Albéric-Edouard-Camille), jonkheer, **66-67**, 113.
Zaalberg (CA.), **60**, 43; **66-67**, 239.
Zamora (Florentino), **60**, 72.
Zangrius (J.-B.), **64**, 75.

Zannetti (Francesco), **66-67**, 259.
Zapf (Hermann), **66-67**, 27.
Zârate (Augustín de), **66-67**, 252.
Zech du Biez, **62**, 107.
Zeebots (Willem), **66-67**, 166.
Zegers (Jacobus), **63**, 6; **64**, 5.
Zeininger, comte, **60**, 38.
Zimmermann (Erich), **66-67**, 66, 195.
Zúñiga (Juan de), **65**, 22.
Zypaeus (François), **68-69**, 198.

Bibliografie

Victor Scholderer. *Fifty essays in fifteenth- and sixteenth-century bibliography.* Edited by Dennis E. Rhodes. Amsterdam, Menno Hertzberger & Co, 1966, 4°, portr., facsim., 302 blz.

Een keuze van vijftig opstellen, samengebundeld door D.E. Rhodes, verscheen - één jaar te laat - in 1966 ter gelegenheid van de vijfentachtigste verjaardag van een der grootste incunabulisten, Victor Scholderer. Het prijzenswaardig initiatief hiertoe ging uit van de leidinggevende figuren der jongere generatie incunabulisten, Wytze en Lotte Hellinga. De directeur van het British Museum, Sir Frank Francis, betuigt in een kort maar hartelijk woord vooraf zijn bewondering en zijn vriendschap voor oud-bibliothecaris Scholderer, van wie hij ooit nog verhoopt de memoires te mogen inleiden. Door zijn geboorte uit Duitse ouders, dank zij zijn Angelsaksische opvoeding en zijn studie der klassieke filologie is Scholderer een veelzijdig ontvankelijke en boeiende persoonlijkheid geworden.

De vijftig opstellen die ons hier worden voorgelegd, behoren tot de belangrijkste bijdragen van de auteur; zij zijn gekozen uit de 221 nummers die de bibliografie van zijn werken telt. Chronologisch gerangschikt biedt deze een goed overzicht van Scholderers wetenschappelijke bedrijvigheid. Opvallend maar ook gemakkelijk te verklaren is het groot aantal kortere en langere artikelen, meestal in tijdschriften verschenen, die ontstaan zijn als voorstudies of aanvullende studies in margine van het hoofdwerk, de B.M.-incunabelcatalogus. Sommige daarvan zijn uitgegroeid tot uiterst waardevolle bijdragen tot de incunabelkunde, zoals b.v. het opstel over het Breviarium van Chur (1490) en zijn drukker Adam von Speier. En welke incunabulist waagt zich niet aan het onderzoek van het *Missale speciale Constantiense*, en aan het steeds weer actueel gestelde probleem wie de uitvinder is van de boekdrukkunst: Coster, ‘that embarrassed phantom’, of Gutenberg, de alom gevierde? Verder doe ik nog een willekeurige greep uit het vele wat ons hier geboden is: Federico de' Conti als drukker van het eerste te Iesi verschenen boek, Gerardus de Lisa, Adam Alamanus, Genève als centrum van vroege drukkunst. Niet in het minst belangrijk is wat men een inleiding zou kunnen noemen tot de studie van het oude gedrukte boek *(Early printed books).* Van deze discipline was Henry Bradshaw († 1886) de grondlegger; na hem ging de richtinggevende stuwkracht uit van Robert Proctor († 1903) in wiens voetstappen Scholderer heeft gelopen. En onwillekeurig is men geneigd de feestbundels, deze drie grote Angelsaksische bibliografen aangeboden, de *Collected papers of Henry Bradshaw* (1889), de *Bibliographical essays by Robert Proctor* (1905) en nu Scholderers *Fifty essays*, naast elkaar te leggen en te vergelijken; dit zeker niet ten nadele van de laatste.

Ter gelegenheid van Scholderers vijfenzeventigste verjaardag had Rhodes ook al een bibliografie (161 nummers) laten verschijnen (*The Library*, 1955). In plus-

minus tien jaar tijds groeide zijn bibliografie dus met een zestigtal nummers aan; hieruit blijkt dat de pensioengerechtigde leeftijd voor deze man een prikkel is geweest om onvermoeibaar zijn vorserswerk verder te zetten met, zoals voorheen, een voorliefde voor de 15de eeuw. Het levenswerk van Scholderer bestond dan ook in het verwerven en beschrijven van de wiegedrukken (thans meer dan 10.000) aanwezig in het British Museum. Het eerste deel van deze monumentale catalogus verscheen in 1908 onder leiding van A.W. Pollard, en geleidelijk aan heeft Scholderer zijn taak overgenomen. Ook later, toen deze de leiding van de uitgave niet meer waarnam, verleende hij nog zijn kostbare medewerking; zo ontstond ook deel IX (Nederland en België), in 1962 verschenen. Waarom deze publikatie niet in de bibliografie werd opgenomen, is niet duidelijk. Vermeldenswaard was m.i. ook de anastatische heruitgave (1963) van het werkexemplaar van het B.M. (delen I-VIII) dat vnl. door Scholderer van (handgeschreven) correcties en aanvullingen is voorzien. Evenmin werd gewag gemaakt van het uiterst kostbaar werkinstrument, de *Short-title catalogue of books printed in the Netherlands*, *compiled by A.F. Johnson and V. Scholderer*, verschenen in 1965. Dat een tijdschriftartikel aan de aandacht van de samensteller van een bibliografie ontsnapt, is begrijpelijk, niet echter een standaardwerk.

De grote aantrekkelijkheid en het belang van verzamelde opstellen - men kan zich afvragen of het veel zin heeft een feestbundel samen te stellen uit artikelen van de feesteling zelf - ligt juist in de ruime keuze van verscheidene bijdragen die ons gebundeld als een nieuw geheel worden geboden. Dit stelt ons bovendien in staat ons een beter idee te vormen over de werkwijze van de auteur, over zijn belangstellingssfeer, en over zijn persoonlijkheid. Inherent aan dergelijke publikaties is natuurlijk dat elk essai ons thans niet meer de laatste stand van zaken biedt. Dit moet men dus wel eventjes indachtig zijn. Aan dit (onvermijdelijke) euvel wordt in een paar gevallen door de uitgever of de auteur zelf in een korte noot verholpen. De oorspronkelijke datum en plaats van verschijnen van elke bijdrage werd echter enkel aangegeven in de bibliografie vooraan. Veel liever had ik de bron vermeld gezien bij elk artikel onder de titel, in voetnoot, of aan het einde van het artikel. Ook in de *Contents* (de inhoudsopgave van de gepubliceerde opstellen) wordt slechts naar het nummer van de bibliografie verwezen. Dit kan dus twee bewerkingen meebrengen om te weten waar en wanneer een bepaald artikel is verschenen, iets wat gemakkelijk had kunnen vermeden worden. Met de opvatting van de *Index* ben ik het ook niet helemaal eens. Er zijn nl. twee onderscheiden registers: het eerste is een selectief onderwerpsregister op in hoofdzaak namen van personen en plaatsen, waarin alléén naar de bibliografie wordt verwezen; het tweede is een algemeen register op de tekst. Waarop het *select* van register I slaat, is niet meteen duidelijk; bij nader toezicht blijken alleen de onderwerpen van de hier niet gepubliceerde bijdragen in aanmerking te komen. Van ‘Esslingen’ wordt echter naar het niet gepubliceerde én naar het gepubliceerde artikel (177 en 141) verwezen, waaruit blijkt dat de selectie niet consequent is door te voeren. In register II komen immers voor een gedeelte onvermijdelijk dezelfde trefwoorden voor. Vandaar de noodzaak steeds twee lijsten na te slaan. Het cijfer ter verwijzing naar de bibliografie had ten onderscheid b.v. gemakkelijk in een cursief kunnen staan. De wenselijkheid van een afzonderlijke selectieve onderwerpslijst op de bibliografie is op zijn minst betwistbaar. Deze laatste bemerkingen doen aan de waarde van het geheel overigens zeer weinig af. Tot het welslagen van deze

publikatie heeft behalve de kostelijke inhoud, ook de uiterlijke verzorging van het boek bijgedragen: royaal formaat, stevig, lichtjes getint papier, enkele goede illustraties (meestal lijnclichés), pruisisch-blauw vollinnen band met bescheiden stofwikkel; hiervoor enkel woorden van lof. Het geheel een wetenschappelijk rijk en feestelijk boek, de bibliotheek van elk boekenkenner waardig.

ELLY COCKX-INDESTEGE

The Type Specimen of the Vatican Press, 1628. Edition en facsimilé, avec introduction et notes de H.D.L. Vervliet. Amsterdam, Menno Hertzberger et Co, 1967.

Un bref historique des catalogues de caractères, des études et des réimpressions qui en ont été faites jusqu'ici est suivi de la description de l'ouvrage original. Les quarante pages de texte et de notes de H.D.L. Vervliet sont enrichies de trois tables: 1. un tableau synoptique des caractères de la Vaticane; 2. leur chronologie; 3. leurs dimensions et dénominations [les noms des graveurs sont identifiés pour un peu moins de la moitié des caractères]. Les soixante-douze feuillets anopistographes de l'original sont reproduits et comprennent: le titre; une épître dédicatoire, en latin, au Cardinal Barberini, qui était un protecteur des arts, et une introduction en langue vulgaire, l'une et l'autre de Andrea Brogiotti, directeur de l'imprimerie vaticane; seize alphabets gravés sur bois; enfin, quarante-neuf caractères typographiques.

La page de titre réserve une surprise et une déception à ceux qui sont mieux informés des usages typographiques que du formulaire apostolique et romain. Elle annonce en effet les caractères qui sont à l'imprimerie Vaticane et à la Camerale, avec les noms de leurs inventeurs, *con l'inventori*, *et nomi di essi.* Au sens où nous l'entendons à présent, cette formule ne porte malheureusement que sur les quelques lettres xylographiées qui ouvrent la série; et elle nous réfère à Jésus-Christ en tant que Maître Suprême de la Doctrine Céleste, à Adam, à Moïse, à Abraham, à divers personnages mythiques ou légendaires, et à quelques Pères de l'Église. Ce genre d'attribution était le fruit des études de Silvio Antoniano et de Pietro Galesino qui s'appuyaient sur les travaux de Teseo Ambrogio et de Guillaume Postel. Tout ce savoir était en si grande estime, nous dit M. Vervliet, qu'il est encore glorifié à l'heure qu'il est par les fresques du Salone Sistino et par des lettres d'or peintes, croit-on, par Luca Horfei, qui n'était certes pas un petit maître en la matière. En revanche, ni leurs contemporains, ni les nôtres d'ailleurs, n'ont rien à nous apprendre sur la Stampa Vaticana, sur la Camerale, sur la Medicea, sur la Typografia della Congregazione dell'Oratorio in S. Maria della Vallicella, sur la Typographia linguarum esterarum, sur la Tipografia del Collegio Romano, ni sur la Typographia Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, dont on ne sait pas seulement si elles avaient ou non des ateliers distincts - ce qui serait peu. même s'il ne s'agissait que de quelques presses privées ou clandestines et non d'institutions dont les productions sont liées à la vie spirituelle, diplomatique et politique d'une période importante dans notre civilisation occidentale.

Quoi qu'il en soit, des quarante-neuf caractères présentés, onze sont affectés sans commentaires, par Andrea Brogiotti, à la Camerale et les trente-huit autres à

la Vaticane. M. Vervliet, lui, y distingue deux groupes: le premier, comprenant les vingt-huit caractères les plus anciens et qui sont de gravure française; le second, les caractères les plus récents, de facture italienne. De ceux-ci, Andrea Brogiotti qui nous dit qu'ils lui ont coûté cher, omet de préciser s'il les fit graver ou seulement fondre. La première hypothèse paraît vraisemblable à M. Vervliet. Les caractères les plus récents sont en effet attribuables à une nouvelle école locale qui prit naissance, à Rome, peu après le séjour et la mort de R. Granjon. Elle se développa à la faveur, justement, de la fondation des divers établissements qui viennent d'être cités. Jusqu'à présent les noms de Battista Sottile [probablement le chef de file], Camillo Coradino, G.A. Moro, Niccolo Gobbo et celui d'un émigré français, Jean Cavaillon, nous sont seuls parvenus. Ces graveurs sont cependant responsables pour près de la moitié des caractères de la Vaticane. Ce qui devrait largement suffire à les faire bénéficier de l'attention que méritent en tous cas leurs clients. A quoi M. Vervliet ajoute une observation qui les porte collectivement au rang de chaînon historique dans l'évolution des caractères typographiques.

En effet, après avoir examiné ordonnances, édits et placards et s'être tourné vers les livres comme étant des sources plus sûres et mieux datées ou datables, M. Vervliet a trouvé un *Pontificale Romanum*, imprimé en 1595 par Jacopo Luna, où un *canoncino* [Palestine] de Granjon alterne avec un canoncino de la nouvelle école. Le contraste ne peut être que frappant. Les bas-de-casse de la nouvelle école ont indéniablement plus de graisse et de vigueur que ceux de l'ancienne, qui ont plus nerf et de grâce. Les empattements et les obits des nouvelles capitales sont plus anguleux et plus rectilignes. Qu'il y a là une modification profonde dans le goût est manifeste.

Reprenant un thème connu - le rôle de l'outil - M. Vervliet suggère en passant qu'au début du XVIIe siècle déjà, deux siècles avant Bodoni, ce n'est plus tant la plume du calligraphe que la lime du graveur qui détermine la forme des lettres. En fait, pour prendre un exemple précis, aucun grec ni romain de Bodoni n'est plus bodonien que l'écriture du Codex Ba 4 de Grottaferrata[*] qui est antérieure à 991 après J.C. - et auquel il va sans dire qu'aucune lime n'eut aucune part! Plus près de nous, et de manière plus générale, Eric Gill, une autorité du burin et de la lettre s'il en est, écrivait en 1931[**], que ‘l'intention est maîtresse en fait de lettres, et non l'instrument ou la matière. Non pas que les outils et les matières n'aient exercé une grande influence sur la forme des lettres. Mais cette influence est secondaire et s'exerce le plus souvent à l'insu de l'artisan’. Toutefois, puisque M. Vervliet n'y insiste pas, il ne nous appartient pas d'y insister davantage. En effet, à ses yeux, non plus qu'aux nôtres, le rôle de l'outil n'est pas l'essentiel de sa découverte. C'est bien plutôt d'avoir montré à la fois: 1. que le style moderne dont Bodoni est une expression accomplie trouve ses sources plus haut encore que Grandjean ou la calligraphie française du XVIIe siècle; 2. que c'est à Rome et à la fin du XVIe siècle qu'il faut les chercher; 3. que Rome et les presses vaticanes sont le lieu où ce tournant décisif pour le style typographique - et pour bien d'autres aspects de l'histoire culturelle - sera étudié avec le plus de fruits.

* Lake, S. et A, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200.* Boston, Mass., 1934-1945, Pl. 720.

** *An Essay on Typography*, p. 29 [4th ed.].

H.D.L. Vervliet. *Lipsius' Jeugd* 1547-1578. *Analecta voor een kritische biografie.* Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van Belgie, Klasse der Letteren, Jaargang XXXI, 1969, nr. 7, 110 BF.

H.D.L. Vervliet bestudeert in deze voortreffelijke studie de eerste dertig levensjaren van Justus Lipsius. Dit tijdperk, gaande vanaf zijn geboorte (1547) tot aan zijn vertrek naar Leiden (1578) noemt hij de 'Brabantse periode'.

De voornaamste bron voor het onderzoek van Lipsius' levensloop is diens correspondentie, die in 1569 een aanvang neemt. Betreffende de 'Brabantse periode' beschikt men over 85 brieven: 44 in originele of in een betrouwbare handschriftelijke versie, 22 door Lipsius zelf uitgegeven, in hoofdzaak in de eerste Centurie van 1585 (Plantin 1586) en 19 na Lipsius' dood door zijn vijanden en tegenstrevers gepubliceerd.

Achtereenvolgens behandelt H.D.L. Vervliet: Lipsius te Keulen; Datum van ontstaan van Lipsius' eerste werk: de 'Variarum Lectionum libri IIII'; Lipsius te Rome; Lipsius en Jena; Lipsius' huwelijk; Tussen Jena en Leiden.

Na de zo verdienstelijke studie van F. Bouchery (Waarom Justus Lipsius gevierd? 1949, Kon. Vl. Ac.) wil Vervliet de markantste gebeurtenissen uit Lipsius' jeugdjaren nader belichten.

Zo bewijst hij op overtuigende wijze dat de eindredactie van Lipsius' 'Variae Lectiones' moet gesitueerd worden in de loop van 1567 en dat zij pas in de lente van 1568 aan Plantin werden voorgelegd. Zo ook dat de datering van de opdracht aan Granvelle - 1 juni 1566 (die slechts voorkomt vanaf de tweede editie 1585) - fictief is en dat de opdracht net als het werk in 1567 werd opgesteld. Interessant is ook het gewijzigd beeld dat wij krijgen van Lipsius' vrouw, die haar roep van verstokte kwezel in hoofdzaak schijnt te danken te hebben aan de vrouwenhaat van Scaliger.

Ik kan mij evenwel niet akkoord verklaren met H.D.L. Vervliet wanneer hij schrijft (p. 33) dat Lipsius wellicht te Wenen zou gesolliciteerd geweest zijn door de hertog van Saksen en Heshusen, rector van de Universiteit te Jena, om de opvolging van J. Rosa aldaar waar te nemen. Waarom had hij dan nog een aanbeveling van Camerarius nodig? Waarom moest hij twee sollicitatiebrieven zenden: 1. naar de Senaat van de Universiteit; 2. aan de hertog van Saksen, en bovendien Heshusen twee aanbevelingsbrieven laten schrijven aan zeer invloedrijke raadsheren van de hertog van Saksen? Ik zou alleen durven zeggen dat Heshusen hem misschien heeft gewezen op de vacatures te Jena. Anderzijds neemt H.D.L. Vervliet het bestaan van één enkele aanbevelingsbrief van Cornelius Valerius als een belangrijk bewijs aan om te betogen dat Lipsius ongenood naar Italië vertrok in 1568 (p. 24). Ook de hypothese in verband met de leeftijd van Lipsius' vrouw vind ik weinig steekhoudend: Anna Van den Calstere kon haar kind, gesproten uit haar eerste huwelijk met Hendrik Lottijns, zowel op 24-jarige als op 20-jarige leeftijd gekregen hebben. Zij kan dus wel een stukje ouder geweest zijn dan Lipsius.

DRA. SUÉ S.